

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԱՐԿԱԴԻ ԱՐՏՅՈՍԻ ԱԿՈՊՈՎ

ՏԱՅՔ

ՎԱՐՉԱԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՏԿԵՐԸ
XVI ԴԱՐԻՑ XIX ԴԱՐԻ
I ԵՐԵՄՆԱՄՅԱԿԸ

ՄԵՍՐՈՊ ԱՐՔ. ԱՇՃԵԱՆ
ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ

94

ARCH. MESROB ASHJIAN
BOOK SERIES

94

ԵՐԵՎԱՆ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ
2013

ՀՏԳ- 941(479.25):391/395=919.81

ԳՄԴ- 63.3(2Հ)+63.5(2Հ)

Ա 398

**Գիրքը հրատարակության է երաշխավորվել
ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի և Շիրակի հայագիտական
հետազոտությունների կենտրոնի գիտական խորհուրդների որոշմամբ**

**խմբագիր՝ Ա. Ա. Մելքոնյան, պ.գ.դ.,
ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ**

Ակոպով Ա.

Ա 398 Տայք. վարչաժողովրդագրական պատկերը XVI դարից XIX դարի I երեսնամյակը/ Ակոպով Ա. Ա. - Եր.:

Պատմության ինստիտուտի, 2013. – 213 էջ:

Մենագրությունը, որը նվիրված է Մեծ Հայքի XIV աշխարհի Տայքին, ներկայացնում է XVI դարից մինչև XIX դարի I երեսնամյակը Կարսի, Ախալցխայի և Էրզրումի նահանգների միջև տարրալուծված Տայքի վարչատարածքային բաժանումները, բնակավայրերի տեղագրությունն ու տեղաբաշխումը, էթնոժողովրդագրական տեղաշարժերը և այլ հիմնահարցեր: Աշխատության մեջ անդրադարձ է կատարվել նաև Տայքի հին և միջնադարյան շրջանների պատմությանը՝ հատուկ ուշադրության արժանացնելով Տայքի հայության շրջանում քաղկեդոնականության տարածման շարժառիթներին և ընթացքին:

Գիրքը հասցեագրված է մասնագետ-պատմաբաններին և ընթերցող հանրությանը:

ՀՏԳ-941(479.25):391/395=919.81

ԳՄԴ-63.3(2Հ)+63.5(2Հ)

ISBN 978-99941-73-84-6

© Պատմության ինստիտուտ, 2013

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Մեծ Հայքի հյուսիսարևմտյան Տայք աշխարհը, հանդիսանալով հայ ժողովրդի կազմավորման և պետականության կարևոր գոյատևրածքներից մեկը, հայ պատմագիտության կողմից դեռ հավուր պատշաճի ուսումնասիրված չէ: Հաճախ հայ պատմաբանները խուսափել կամ պարզապես շրջանցել են գիտաքաղաքական և ճանաչողական նշանակություն ունեցող Տայքի պատմաժողովրդագրական հարցերը: Տայքի պատմության առանձնահատկություններից մեկն այն է, որ այնտեղ արդեն վաղ միջնադարի վերջերին տարածում ստացավ քաղկեդոնականությունը, ինչն իր հերթին որոշակի ներգործություն ունեցավ էթնոգրավական ու ժողովրդագրական գործընթացների վրա: Նախկինում հայ առաքելական վանական համալիրները վերածվեցին քաղկեդոնական մենաստանների: XVI դարում օսմանյան տիրապետության հաստատումը արմատապես փոխեց Տայքի ինչպես վարչական կառուցվածքը, այնպես էլ ժողովրդագրական ու մշակութային կյանքը: Մահմեդականության տարածումն ու թուրքերենի ազդեցությունն իր ներգործությունն ունեցան ժողովրդագրական հետագա զարգացումների վրա, իսկ արևմտահայերի վերաբնակեցումն առավել թուլացրեց տեղում մնացած հայ բնակչության դիրքերը:

XIX դարից ցայսօր վրացագիտության մեջ գործադրվում են մեծագույն ջանքեր, «ապացուցելու» Տայքի ի սկզբանե վրացական տարածք լինելը, համարելով այն Վրաստանի ոչ միայն պատմության, այլև մշակույթի կարևորագույն կենտրոն՝ յուրացնելով այսօր էլ դեռ պահպանված հայկական ճարտարապետության գլուխգործոցները և ոտնահարելով պատմական ճշմարտությունը: Այս հարցում Վրաստանը գործունե աջակցություն է ստանում Թուրքիայի կողմից: 2003 թ.-ից ի վեր Թուրքիայի Փամուկալեի և Սեբաստիայի համալսարանների պատմաբան արվեստաբաններն ուսումնասիրել են մոտ 300 կրոնական, պատմամշակութային հուշարձան (վանքեր, մատուռներ, եկեղեցիներ) և դրանք գրանցել որպես վրացական: Հատկանշական է, որ այդ հուշարձանների մեծ մասը գտնվում է Տայքում: 2008 թ. երկու երկրների կառավարությունների միջև ձեռք է բերվել պայմանավորվածություն՝ Տայքի հայկական հուշարձաններից Օշկվանքի և Իշխանի վերականգնման գործում վրացական

կողմին ներգրավելու մասին: Համաձայնեցված է նաև վրացական կողմի մասնակցությունը Տայքի մյուս հայկական հուշարձանների (Խախու, Բանակ, Չորղվանք և այլն) վերականգնման գործում: Դրա փոխարեն վրացական կառավարությունն իր համաձայնությունն է տվել Վրաստանում տարածք տրամադրել 4 մզկիթների կառուցման համար: Խոսքից գործին անցնելու գործընթացն իրեն երկար սպասել չի տվել: 2012 թ. թուրքական «Անֆորա միմարլիս ռեստորասիոն» ընկերությունը կազմել է Իշխանի եկեղեցու վերականգնման նախագիծ, ինչպես նաև չափազրուսներ անցկացրել Օշկվանքում: Նախագիծը հանրությունը ներկայացվել է 2012 թ. սեպտեմբերի 5–8-ին՝ Բաթումում անցկացված Տայքին նվիրված միջազգային գիտաժողովի ժամանակ, որի կազմակերպիչն էր Վրաստանի ձեռագրերի ազգային կենտրոնը:

Վերականգնման աշխատանքները սկսելու համար նախագիծը ֆինանսավորած թուրքական կառավարության հայտարարած մրցույթում հաղթել է վերոհիշյալ «Անֆորա միմարլիս ռեստորասիոն» ընկերությունը: Արդեն 2013 թ. գարնանը սկսվել են Իշխանի եկեղեցու վերականգնման աշխատանքները: Ծանոթանալու և մասնակցելու համար կատարվող աշխատանքներին՝ թուրքական կողմի հետ Վրաստանի մշակույթի փոխնախարար Մ. Միզանդարիի ձեռք բերված պայմանավորվածություն համաձայն, վրացի մասնագետները մեկնել են Թուրքիա: Իշխանի եկեղեցու հատակը մաքրելու ժամանակ ի հայտ է եկել խճանկարը, իսկ եկեղեցուց դուրս են բերվել որմնանկարների մնացորդներ պարունակող բազմաթիվ քարեր և հող:

Իրադարձությունների այսպիսի զարգացումը լուրջ վտանգ է ներկայացնում Տայքի հայկական հուշարձանների համար: Հայ առաքելական եկեղեցու իրավասություններն այս հարցում բավականին սահմանափակ են, քանի որ տարածվում են միայն առաքելական եկեղեցիների վրա, ուստի Մայր Աթոռն այստեղ դառնում է անկարող: Հետևաբար այս խնդիրը պետք է տանել քաղաքական հարթություն և հիմնահարցը լուծել պետական մակարդակով: Մշակույթի նախարարությունն է, որ պիտի հանձն առնի հայկական մշակութային հուշարձանների պահպանության ու պահանջատիրության հարցը, մշակի հետևողական գործողությունների ծրագիրը:

Ստեղծված իրավիճակում ուղղակի կենսական անհրաժեշտություն է դառնում հստակորեն սանմանազատել անաչառ պատմությունը հայ-վրացական արդի հարաբերությունների հրամայականից:

Կարծում ենք, որ այդ նպատակին կարող է ծառայել Տայքի պատմութեան հին և միջնադարյան ժամանակահատվածի ուրվագծային և XVI–XIX դարերի իրադարձութիւններին՝ տարածաշրջանի էթնոկրոնական դիմախեղման պատմութեան հարցերին նվիրված ներկա ուսումնասիրութիւնը:

Ժամանակագրական առումով մեր ուսումնասիրութիւնն ընդգրկում է XVI դարից մինչև XIX դ. առաջին երեսնամյակը, այսինքն՝ թուրքական տիրապետութեան հաստատումից մինչև 1829–1830 թթ. արևմտահայերի վերաբնակեցումը: Խնդրո առարկա ժամանակաշրջանում Օսմանյան կայսրութիւնում «Տայք» անունով վարչական միավոր չի եղել: «Աշխարհացոյց»-ում ներկայացված Տայքի դավառները (Կող, Բերդացիոր, Պարտիզացիոր, Ծակք, Բողխա, Ոքաղե, Ազորդացիոր և Արսւյացիոր) XVI–XIX դարերում բաժանված են եղել Էրզրումի, Չլզբրի (Ախալցխայի) և Կարսի էյալեթների միջև: Այդուհանդերձ, թե՛ միջնադարում, թե՛ XVI–XIX դարերում, և թե՛ այժմ Տայք ասելով հասկանում ենք աշխարհագրական այն շրջանը, որը հայտնի է «Աշխարհացոյց»-ից: Հետևաբար ներկա ուսումնասիրութեան մեջ Տայքի վարչաժողովրդագրական պատկերը քննվելու է այն աշխարհագրական սահմաններում, որը համապատասխանում է «Աշխարհացոյց»-յան Տայքին¹:

Աշխատութեան առաջին գլխի առաջին ենթագլխում անդրադարձել ենք Տայքի հին ու միջնադարյան ժամանակաշրջանին և քաղկեդոնականութեան տարածման հիմնախնդիրներին, քանի որ վերոհիշյալ հարցերի լուսաբանումն անհնարին է առանց նախորդ դարաշրջանի պատմութեան ուսումնասիրութեան: Նման մոտեցումը պայմանավորված է մեկ նահանգի ամբողջական պատմութեան ստեղծման անհրաժեշտութեամբ և հիմնահարցի գիտաքաղաքական կարևորութեամբ:

Ներկա ուսումնասիրութեան մեջ փորձել ենք նոր մեկնաբանութիւն պահանջող արխիվային փաստաթղթերի և վավերագրերի, վիճակագրական տվյալների, թեմային վերաբերող պատմագիտական, տեղագրական և ժողովրդագրական գրականութեան քննախույզ ուսումնասիրման հիման վրա ներկայացնել Տայքի հին և միջնադարյան շրջանի պատմութիւնը Մեծ Հայքի պատմութեան համատեքստում, նրանց փոխկապակցվածութիւնն ու անքակտելիութիւնը:

¹ Տե՛ս Հավելված, քարտեզ 1:

նը, վերլուծել Տայքում քաղկեդոնականության տարածման պատճառները, դրա բացասական հետևանքները Տայքի դավանաբանական, հետագայում նաև՝ կրոնական պատկերի վրա, ներկայացնել Տայքի տեղն ու դերը XVI–XIX դդ. Օսմանյան կայսրության վարչատարածքային բաժանումների համակարգում, տեղագրել Տայքի 8 գավառները և նրանց շուրջ 400 բնակավայրերը՝ զուգահեռ փորձելով ցույց տալ վերջիններիս ազգային կազմը և բնակչության թվաքանակը, քննության առնել ժողովրդագրական գործընթացների առանձնահատկությունները Տայքում՝ դրանք համադրելով Արևմտյան Հայաստանի մյուս շրջաններում թուրքական կառավարության վարած ժողովրդագրական քաղաքականության հետ, բնակչության տեղաշարժերը պայմանավորող սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական գործոնները, ինչպես նաև ցույց տալ 1829–1830 թթ. վերաբնակեցման հետևանքով ձևավորված էթնոժողովրդագրական պատկերը Տայքում: Գիտական առումով կարևոր ենք համարում նաև Տայքի էթնոժողովրդագրական գործընթացները ներկայացնել որպես մեկ ամբողջություն Հայաստանի՝ մասնավորապես էրզրումի, Ախալցխայի և Կարսի նահանգների առջև ծառայած ժողովրդագրական հիմնախնդիրների համատեքստում: Նման մոտեցումը հնարավորություն է տալիս՝ մի կողմից Տայքը դիտարկել առանձին՝ սեփական հիմնախնդիրներով և առանձնահատկություններով, մյուս կողմից՝ ներկայացնել համահայկական սոցիալ-տնտեսական և ժողովրդագրական գործընթացները, որոնք, զուգակցելով տեղական նշանակության գործոնների հետ, արտահայտում են նահանգի ընդհանուր պատկերը:

Տայքի պատմությունը կարիք ունի մանրակրկիտ ու համակողմանի ուսումնասիրության: Հետազոտվող թեմայի բազմաթիվ խնդիրների շարքում հատկապես դժվար լուծելի է թվում Տայքի էթնոժողովրդագրական պատկերի վերհանումը՝ պայմանավորված համապատասխան աղբյուրների բացակայությամբ: Ձեռագիր և տպագիր աղբյուրներում կան միայն աղքատիկ տեղեկություններ այս կամ այն բնակավայրերի մասին, որտեղ, սակայն, մեծամասամբ բացակայում են բնակավայրերի ծխերի քանակին ու բնակչության ազգային և կրոնական պատկանելության վերաբերյալ տեղեկությունները: Անհրաժեշտ ենք համարում նշել, որ XVI–XVIII դարերի վերաբերյալ արևիվային նյութերի բացակայությունն ավելի է դժվարացնում տարածաշրջանի համակողմանի և անաչառ ուսումնասիրութ-

յունը: Ուստի առաջացած բացը փորձել ենք լրացնել տարբեր արխիվներում հայթայթած փոքրաթիվ նյութերով և առանձին ուսումնասիրողների հետազոտությունների միջոցով, որոնք այս կամ այն չափով անդրադարձել են թեմային:

XVI–XIX դարերին վերաբերող արխիվային նյութերի կարելի է հանդիպել ինչպես Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարանի ձեռագրային և արխիվային ֆոնդերում (հատկապես Կարապետ արքեպիսկոպոս Բագրատունու ղեկանում), այնպես էլ Վրաստանի պատմության կենտրոնական պետական արխիվում (ՎՊԿՊԱ) և Ե. Չարենցի անվան Գրականության և արվեստի թանգարանում: Եղած փաստաթղթերը հիմնականում գեկուլցագրեր ու նամակներ են՝ ուղղված ռուսական զինվորական հրամանատարութայնը կամ հայ հոգևորականության ականավոր ներկայացուցիչներին, ինչպես նաև բազմաթիվ գրություններ, որոնք պատմում են հայ բնակչության ռուսական սահմաններում վերաբնակվելու մասին: ՎՊԿՊԱ 415 և 1438 ֆոնդերում առկա վավերագրերը վիճակագրական տեղեկություններ են հաղորդում տարածաշրջանի ժողովրդագրական պատկերի վերաբերյալ, սակայն այդ տեղեկություններն աղքատիկ են և չեն կարող բավարար լինել ամբողջ Տայքի էթնոժողովրդագրական նկարագիրը վեր հանելու գործում: Այս հարցում մեզ օգնության են հասնում հայ և օտարազգի հեղինակների աշխատություններում հանդիպող կցկտուր տեղեկությունները, և այս նյութերի համադրությունն է օգնում վերլուծություններ և ընդհանրացումներ կատարել:

Մեծ արժեք են ներկայացնում նաև արխիվային փաստաթղթերի ժողովածուները: XIX դ. առաջին երեսնամյակի էթնոժողովրդագրական հիմնախնդիրների ուսումնասիրությունն անհնար է առանց Կովկասյան հնագրական հանձնաժողովի հրատարակած 12 հատոր կազմող արխիվային նյութերի², Հայաստանի ԳԱ Պատմության ինստիտուտի հրատարակած «Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին» փաստաթղթերի և նյութերի երկհատոր ժողովածուի³, ինչպես նաև 1828–1830 թթ. պարսկահայության և արևմտահայութ-

² Стів Акты, собранные Кавказской археографической комиссией (այսինքս՝ АКАК), т. 7, Тифлис, 1878.

³ Стів Присоединение Восточной Армении к России. Сборник документов. Редактор Ц. П. Агаян, т. 2, 1814–1830, Ер., 1978.

Թուրքական մեկ այլ հարկացուցակ՝ «Ձլգըրի էյալեթի ջաբա դավթարը»¹⁰: Մ. Սվանիձեի կողմից լուրջ ուսումնասիրություններ են կատարվել նաև XVI–XVII դարերի վրաց-թուրքական հարաբերությունների, ինչպես նաև Սամցխեի աթաբեկության սոցիալ-տնտեսական կացության շուրջ, որտեղ բնականաբար անդրադարձ է արվել Տայքին, ներկայացվել նրա դերը տարածաշրջանային գործընթացներում¹¹:

Տայքի համակողմանի ուսումնասիրման գործում մեզ օգնում են նաև վրացական աղբյուրները¹², ուստի դրանք օգտագործել ենք՝ համադրելով միջնադարյան հայկական աղբյուրների հետ: Կարևոր էր նաև անաչառ ներկայացնել Տայքում քաղկեդոնականության տարածման հետ կապված հիմնախնդիրները, ուստի այդ հարցում մեզ օգնեցին Վ. Ստեպանենկոյի և Վ. Արլոտյունովա-Ֆիդանյանի հետազոտությունները¹³:

---

¹⁰ Տե՛ս Բիլլեդորիս Վիլհելմի Գաբա ձեռագիր, 1694-1732, տურքული Թեյքեթի տարգմանիտ Գամոսացեմաթ մոաթնաձա Ե. Զուլաձեմ, Գամուզևա ձաւրտո մ. Տեհնիձեմ, Թբիլիսի, 1979.

¹¹ Տե՛ս Տեհնիձեմ մ., Տայքտեղաւ-օսմալեւոսի շրտիերտօթոսի օստորիձաձ XVI–XVII Տայքոնեմի, Թբիլիսի, 1971, ույնի Տամբրեւ-ձասալեւե Տայքտեղաւոս Տօլոսի մեյրնեղա XVI Տայքոնեմի, Թբիլիսի, 1984.

¹² Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայքի մասին (այսուհետև՝ Վրաց աղբյուրները), կաձնեց Լ. Մելիքսեթ-Բեկը, հ. Բ, Տր., 1936, հ. Գ, Տր., 1955, Վրաց ժամանակագրոյթյուն (1207–1318), քարձամոյթյունը հին վրացերնից, աղաջարանը և ծաւնոթարոյթյունները Պարոյր Մորադյանի, Տր., 1971, Летопись Картли, перевод, введение и примечание Г. В. Сулая, Тбилиси, 1982, Вахушти Багратиони, История царства Грузинского, перевод, снабдил предисловием, словарями и указателями Н. Т. Накашидзе, Тбилиси, 1976, յարտոսի Եթօզրեղա, Թ. 1, Թբիլիսի, 1955.

¹³ Տե՛ս Տեղանեոկ Վ. Ս., Կորտվանելի, Կորնիկի և Կարոնիտի Վիզանտիայի, (կ Վոթրոսու Օ Տատևոնանի Տայքոսկոյ վեթի Կորնիկյանոս), Անտիչնայա ձրեւնօստի և սրեդնիե վեկա, 1999, Վոթ. 30, էջ 130–148, ույնի Աթախունիկ Վիզանտիայոս-թաօսկի օտնօշեոնիայ Վ քերիոթ մյաթեյա Վարձի Տկլիրա (976–979), Անտիչնայա ձրեւնօստի և սրեդնիե վեկա, Վոթ. 10, 1973, ս. 221–224, ույնի Իզ Իստորիայի Վիզանտիայոսկոյ վրոնցիալնօյնայի Ադմինիստրաացիայի Վ 11 վ., Անտիչնայա ձրեւնօստի և սրեդնիե վեկա, 2008. Վոթ. 38, ս. 96–113, ույնի Եթե Րազ Օ Գրուզինսկոյ վոսոլեթևե Վ Անի Վ 1045 Գ. (կ Գեոեոլոգիայի Գրուզինսկի և արմյանսկի Կարադիտոս և Արցրունիտոս Վասքրաքանա), Անտիչնայա ձրեւնօստի և սրեդնիե վեկա, 2003, Վոթ. 34, ս. 265–274, Վ. Արուդյոնօնօնա-Ֆիձանյան, Իզ Իստորիայի սեւերօստոչնօյն վոցրանիչնօյն օղաթեյի Վիզանտիայոսկոյի Ամքերիայի Վ 11-օմ վեկե, ԻՓՋ, 1972–1, ս. 91–102, ույնի Վրաօսլաւնայե արմյանե և արմյանօնօնօնայի Վիզանտիայոսկոյի կոնտակտնայա

Հայաստանի վարչատարածքային բաժանման և ժողովրդագրական բնույթի լայն հարցադրումներով առանձնանում են Մխիթարյան միաբանության անդամ, անվանի աշխարհագրագետ, պատմաբան և բանասեր Ղուկաս Ինճիճյանի «Ստորագրութիւն Հին Հայաստանեայց»¹⁴ և «Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի»¹⁵ աշխատութիւնները: Առաջինում անվանի հայագետը տալիս է Մեծ Հայքի պատմաաշխարհագրական բնութագիրը, տեղանունների ստուգաբանութիւնը և կատարում տեղանունների տեղագրական ճշտումներ: Երկրորդի առաջին հատորը նվիրված է Հայաստանին: Այս աշխատութիւնը, որն Արևմտյան Հայաստանի նահանգների ու գավառների բազմակողմանի ուսումնասիրութիւնն է՝ հիմնված արխիվային և տպագիր հարուստ նյութերի վրա, բացառիկ տեղեկութիւններ է հաղորդում XVIII դ. վերջին Օսմանյան կայսրութիւն կազմում Հայաստանի վարչատարածքային բաժանման, բնակչութիւն տեղաբաշխման և տեղաշարժերի մասին:

XIX դ. կեսերին Տայքի վարչական բաժանմանը և տեղագրական հարցերին է անդրադառնում Մխիթարյան միաբանութիւն անվանի մեկ այլ հայագետ Ղևոնդ Ալիշանն իր «Տեղագիր Հայոց Մեծայց»¹⁶ աշխատութիւն մեջ: Տայքի տեղագրութիւնն ու պատմաճարտարապետական հուշարձանների մանրակրկիտ հետազոտման արդյունք է Մխիթարյան միաբանութիւն անդամ, նշանավոր աղբյուրագետ Ներսես Սարգիսյանի աշխատութիւնը¹⁷: Վերջինս հնագիտական, աշխարհագրական ուսումնասիրութիւններ կատարելու, պատմական և մատենագրական հուշարձաններ որոնելու նպատակով 1843–1853 թթ. ճամփորդել է Հայաստանում և հարակից շրջաններում: Ուղևորութիւն ընթացքում նա այցելել է նաև Տայք, և նրա շնորհիվ մոռացութիւնից փրկվել ու մեզ են հասել Տայքի հրաշակերտ հուշարձանների՝ Օշկի, Խախուրի, Իշխանի եկեղեցիների կարևորագույն

зона, Вестник Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета III., Филология, вып. 3 (17), с. 7–18, նույնի К вопросу о существовании халкидонитской церкви в Армении, Вестник ПСТГУ III: Филология 2010. Вып. 4 (22). с. 7–22.

¹⁴ Տե՛ս Ինճիճեան Ղ., Ստորագրութիւն Հին Հայաստանեայց, Վենետիկ, ս. Ղազար, 1822:

¹⁵ Նույնի, Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի, մաս Ա, հ. Ա, Ասիա (այսուհետև՝ Աշխարհագրութիւն...), Վենետիկ, 1806:

¹⁶ Տե՛ս Ալիշան Ղ., Տեղագիր Հայոց Մեծայց, Վենետիկ, 1853:

¹⁷ Տե՛ս Սարգիսեան Ն., Տեղագրութիւն ի Փոքր և ի Մեծ Հայս, Վենետիկ, 1864:

մանրամասնություններ: Ն. Սարգիսյանը, չտիրապետելով հին վրացերենին, գրեթե անթերի պատճենել է Իշխանի եկեղեցու և Օշկվանքի արձանագրությունները, որոնք վերծանվել են Ֆրանսիացի կովկասագետ Մ. Բրոսսեի կողմից: Ն. Սարգիսյանի վաստակն էլ ավելի մեծ արժեք է ստանում այսօր, քանի որ ժամանակը և մասնագիտականների անհանդուրժողականությունը կործանարար ազդեցություն են թողել եկեղեցիների արձանագրությունների վրա:

1829–1830 թթ. արևմտահայերի վերաբնակեցման մասին ուշագրավ տեղեկությունների ենք հանդիպում նաև Եփրեմ Սեթի¹⁸ և Գյուտ քահանա Աղանյանցի աշխատություններում, որոնց մանրակրկիտ ուսումնասիրությունը հնարավորություն տվեց նոր իրողություններ բացահայտել 1829–1830 թթ. իրադարձությունների վերաբերյալ¹⁹:

Տայքի և ամբողջ Ճորոխի ավազանի աշխարհագրության ուսումնասիրությանն է նվիրված հայ գրող, աշխարհագրագետ և պատմաբան Ատրպետի «Ճորոխի ավազանը»²⁰ աշխատությունը: Ատրպետն անձամբ այցելել և տեղում հետազոտել է խնդրո առարկա տարածաշրջանի լեռնագրությունն ու ջրագրությունը, ճշգրտել բնակավայրերի տեղագրությունը: Անուբանալի է նաև նրա վաստակը Տայքի շատ տեղանունների ստուգաբանման գործում:

Տայքի պատմությունը, տեղագրությունը, ինչպես նաև ժողովրդագրությունն ու աշխարհագրությունն ուսումնասիրելու գործում մեծ ավանդ ունի Մխիթարյան միաբանության ևս մեկ ականավոր ներկայացուցիչ՝ Հակոբոս Տաշյանը: Բազմավաստակ հայագետի գրչին են պատկանում Տայքին վերաբերող երկու ծանրակշիռ աշխատություններ՝ «Հայ բնակչուկները Սև ծովէն մինչև Կարին»²¹ և «Տայք, դրացիք և Խոտորջուր»²² ուսումնասիրությունները: Առաջին աշխատության մեջ Հ. Տաշյանը ներկայացնում է Ճորոխի ավազանի հայության տեղաբաշխումը, անդրադառնում է XIX դ. վերջի և XX դ. սկզբի հայաբնակ վայրերին, նրանց տեղագրությանը: «Տայք,

¹⁸ Տե՛ս **Կարապետյան Մ.**, Եփրեմ Սեթը արևմտահայության 1829–1830 թթ. գաղթի մասին, Պատմաբանասիրական հանդես (այսուհետև՝ ՊԲՀ), 1997, № 2, էջ 285–294:

¹⁹ Տե՛ս **Աղանեանց Գ.**, Կարոյ գաղթը (1829–1830), Թիֆլիս, 1891:

²⁰ Տե՛ս **Ատրպետ**, Ճորոխի ավազանը, Վիեննա, 1929:

²¹ Տե՛ս **Տաշեան Հ.**, Հայ բնակչությունը Սև ծովէն մինչև Կարին, Վիեննա, 1921:

²² Նույնի, Տայք, դրացիք և Խոտորջուր, Վիեննա, Հանդես Ամսօրեայ (այսուհետև՝ ՀԱ), 1970–1973:

դրացիք և Խոտորչուր» աշխատութեան մեջ հեղինակը մանրակրկիտ կերպով ներկայացնում է Տայքի գավառների պատմութիւնը, բնակավայրերի տեղագրութիւնը և բռնի մահամեղականութեան տարածման գործընթացը: Ծիշտ է, ականավոր հայագետի վկայութիւնների մեծ մասը հիմնականում վերաբերվում են XIX դ. երկրորդ կեսին, սակայն խիստ կարևոր են իրենց եզակիութեամբ և արժանահավատութեամբ: Հ. Տաշյանը մեծ ուշադրութիւն է դարձնում Տայքի XI դ. պատմութեանը՝ անդրադառնալով բյուզանդական տիրապետութեան հաստատման և ամրապնդման, նվազ չափով նաև քաղկեդոնականութեան տարածման գործընթացներին, ինչպես նաև Սամցխեի իշխանապետութեան կազմում Տայքի դերին և դիրքին: Ուշագրավ են նրա հաղորդումները Կիսկիմի գավառի կաթողիկ հայերի բնակավայրերի վերաբերյալ, որոնք բացառիկ տեղեկութիւններ են պարունակում XIX դ. վերջին այդ բնակավայրերի վիճակի վերաբերյալ: Ցավոք, Տաշյանը չի անդրադառնում Տայքի էթնոթողովրդագրական պատկերի վրա մեծապես ազդած 1829–1830 թթ. արևմտահայութեան վերաբնակեցմանը, այլ միայն նշում է նրա կործանարար հետևանքների մասին: Ջի խոսվում նաև Կուրի վերնագավառի և Օլթի գետի ավազանի հայկական բնակավայրերի մասին: Նշված բացթողումներով հանդերձ՝ անուրանալի է Հ. Տաշյանի վաստակը Տայքի ուսումնասիրութեան գործում:

XIX դ. սկզբին Անդրկովկասում Ռուսաստանի դեպի հարավ ծավալվելը և ամրանալը խթանում է ուսու հետազոտողներին ուսումնասիրել Թուրքիան և մասնավորապես՝ Արևմտյան Հայաստանը: 1828–1829 թթ. ուսու-թուրքական պատերազմի ընթացքում ուսու հետազոտողների կողմից բավականին մեծ քանակութեամբ նյութեր հավաքվեցին Օսմանյան կայսրութեան արևելյան՝ Ռուսաստանին սահմանակից նահանգների վերաբերյալ: Գեներալ Ի. Ֆ. Պասկևիչի հանձնարարութեամբ ուսական բանակի շտաբի զինվորականներից կազմված հատուկ հանձնախումբը զգալի աշխատանք կատարեց՝ երկու տարվա ընթացքում մեծ քանակութեամբ վիճակագրական նյութեր կուտակելով, որոնք մի քանի անգամ հրատարակվեցին Ն. Ուշակովի կողմից²³: Մեծարժեք այս աշխատութիւնը, ուր ներկայացված են յուրաքանչյուր նահանգի աշխարհագրական պայմաններ

²³ Стѣи История военных действий в Азиатской Турции 1828–1829 годах, ч. 1–2, Варшава, 1843.

րը, վարչական կառուցվածքը, բնակչութիւնը և ռազմական գործողութիւնները Կովկասյան ճակատում, ցավոք, զերծ չէ նաև բացթողումներից: Այդ թերութիւններից մեծագույնը, այն է, որ անուշադրութեան են մատնվել Արևմտյան Հայաստանում տեղի ունեցած էթնիկ տեղաշարժերը, որոնց արդյունքում փոփոխվել էր հայ և մահմեդական ազգաբնակչութեան միջև տոկոսային հարաբերակցութիւնը:

1828–1829 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմն իր արտացոլումն է գտել ռուս հեղինակների աշխատութիւններում, որոնք հրատարակել են պատերազմի հետ կապված սեփական հիշողութիւնները և դիտարկումները²⁴: Տարածաշրջանի XIX դ. առաջին կեսի վերաբերյալ հետաքրքիր աշխատութեան հեղինակ է նաև Օ. Եվեցկին²⁵:

XIX դ. երկրորդ կեսին Արևմտյան Հայաստանի ռուս ուսումնասիրողների թվում էր Յա. Մալաման²⁶, որի աշխատութիւնն ուշագրավ տեղեկութիւններ է պարունակում Արևմտյան Հայաստանի էրզրումի նահանգի վերաբերյալ: Առանձնապես կարևոր են հեղինակի հաղորդած տեղեկութիւնները 1829 թ. Ադրիանուպոլսի հաշտութիւնից հետո Տայքի վարչական բաժանման մասին:

XIX դ. ընթացքում Արևմտյան Հայաստանում աշխուժանում են ինչպես կաթոլիկ և բողոքական քարոզիչները, որոնք իրենց գործունեութեան համար նոր ոլորտներ էին որոնում, այնպես էլ՝ եվրոպացի ճանապարհորդները: Մտահոգված Հայաստանում կաթոլիկ եկեղեցու արձանագրած որոշ հաջողութիւններից՝ իրենց գործունեութիւնն են ծավալում ամբերիկացի բողոքական քարոզիչներ էլի Սմիթը և վերապատվելի Հ. Գ. Օ. Դուլայթը²⁷: Նրանք ճանապարհորդել են 1830–1831 թթ.: Բնակչութեան մասին նրանց հաղորդած տեղեկութիւնները հնարավորութիւն են տալիս մեզ պատկերացում կազմել ինչպես Տայքի մի մասում (հատկապես Թորթումում), այնպես էլ Արևմտյան

²⁴ Տե՛ս Пущкин А. С., Путешествие в Арзрум во время похода 1829 г., сочинения в 3-х томах, т. 3, Москва, 1986, с. 370–410, Лукьянович Н., Описание Турецкой войны 1828–1829 годов, 1844, ч. 3, Санкт-Петербург, 1847, Аверьянов П. И., Курды в войнах России с Персией и Турцией в течении XIX столетия. Современное политическое положение турецких, персидских и русских курдов, Тифлис, 1900.

²⁵ Տե՛ս Евецкий О., Статистическое описание Закавказского края, Санкт-Петербург, 1835.

²⁶ Տե՛ս Малама Я. Д., Описание Эрзерумского вилайета, СПб., 1874.

²⁷ Տե՛ս Smith E., Researches of the rev. E. Smith and rev. H. G. O. Dwight in Armenia: Including a journey through Asia Minor, and into Georgia and Persia with a visit to the Nestorian and Chaldean christians of Oormiah and Salmas, vol. 1, Boston; New-York, 1833.

Հայաստանի որոշ նահանգներում տեղի ունեցած էթնիկական տեղաշարժերի մասին:

Արևմտահայերի 1829–1830 թթ. վերաբնակեցումից հետո ստեղծված իրավիճակի մասին եղակի տեղեկություններ է հաղորդում գերմանացի ճանապարհորդ պրոֆեսոր Կ. Կոխը²⁸: Ի տարբերություն այլ ուղեգիրների, որոնք գլխավորապես ճանապարհորդել են Հայաստանի քաղաքները կապող խոշոր ճանապարհներով, Կ. Կոխն իր ճանապարհորդության ընթացքում (1843–1844 թթ.) անցել է դժվարանցանելի ճանապարհներով: Կ. Կոխը, որն այցելել է Տայքի գրեթե բոլոր գավառները՝ Գյուլե (Կող), Փենեք, Օլթի, Թորթում, Կիսկիմ և այլն, կարևոր տեղեկություններ է հաղորդում և մեկնաբանություններ կատարում այդ գավառների սոցիալ-տնտեսական վիճակի ու քաղաքական կացության վերաբերյալ:

1877–1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի արդյունքում Ռուսաստանի կողմից Տայքի մեծ մասի գրավումը հնարավորություն էրևցրեց շատ հեղինակների՝ այցելել և հետազոտել Օլթի գետի և նրա բազմաթիվ վտակների ավազանում ընկած հնությունները: Այս գործում հատկապես աչքի ընկան վրացի գիտնականներ Դ. Բաքրաձեն²⁹ և Է. Թադաիշվիլին³⁰, որոնց հաղորդած տեղեկությունների մի մասը հատկապես օգտակար է Տայքի մի շարք բնակավայրերի տեղագրության ուսումնասիրության համար:

Տայքի վաղ և զարգացած միջնադարյան շրջանի մասին ուշագրավ տեղեկությունների ենք հանդիպում ակադեմիկոս Ն. Մառի աշխատություններում³¹: Հեղինակը ներկայացնում է հայկական միջավայրում քաղկեդոնականության տարածման գործընթացը, ընդունում Տայքի հայկականությունը, իսկ վրացական (քաղկեդոնիկ) եկեղեցու գերակայությունն այնտեղ բացատրում գուտ դավանաբանական և ոչ թե քաղաքական կամ մշակութային գործոններով:

²⁸ St'u Koch K., Wanderungen im Oriente während der Jahre 1843 und 1844. II. Reise im Pontischen Gebirge und Türkisch-Armenien, Weimar, 1846.

²⁹ St'u Бақрадзе Д., Историко-этнографический облик Карсской области, б. м. и г..

³⁰ St'u Такайшвили Э., Археологическая экспедиция 1918 года в Южные провинции Грузии, Тбилиси, 1952.

³¹ St'u Марр Н., Аркауи, монгольское название христиан связи с вопросом об армянах халкелонитов, (այսինքն՝ Մարր Ն., Արքաուն...) Византийский Временник (այսինքն՝ ВВ), XII, СПб., 1906, стр. 1–68, նույնի **Георгий Мерчуле**, Житие Григория Хандзтийского, перевод Н. Марра, с дневником поездки в Шавшию и Кларджию, Санкт-Петербург, 1911.

Տայքի X դ. պատմութեանն է անդրադառնում նաև Հայ մեծա-
նուն պատմաբան Ն. Աղոնցը, որը յուրահատուկ մոտեցում է ցուցա-
բերում Դավիթ Կյուրապաղատի դերին Տայքի պատմութեան մեջ³²:

Վրաց պատմագրութեան ականավոր ներկայացուցիչ Ի. Զավա-
խիշվիլին իր «Վրաց ազգի պատմութիւն»³³ քառահատոր աշխա-
տութեան մեջ անդրադառնալով Տայքին՝ այն ներկայացնում է իբրև
վրացական ազգային մշակութային շրջան, դեռ ավելին՝ նրա հետ
կապում վրացական միասնական պետութեան ձևավորումը X դա-
րում: Տայքի «պատկանելութեան» խնդրին են անդրադառնում նաև
Ս. Զանաչիան, Վ. Բերիձեն և Պ. Զաքարայան³⁴, որոնք ամբողջ Հյու-
սիսային Հայաստանը, ինչպես նաև Այրարատի որոշ շրջաններ, փոր-
ձում են ներկայացնել իբրև բուն վրացական տարածքներ:

Տայքի բնակավայրերում թյուրքական տարրի աստիճանական
ածը և հայկական բնակչութեան քանակական նվազումը տեսնելու
գործում մեզ օգնում է XIX դ. երկրորդ կեսին և XX դ. սկզբին
ստեղծված հայալեզու գրականութիւնը³⁵, որտեղ առկա տեղեկու-
թիւնները համադրելով ավելի վաղ շրջանի աղբյուրներում մեզ հա-
սած տեղեկութիւնների հետ, երևում է տարածաշրջանում էթնոթո-
ղովրդագրական զարգացումների ընդհանուր շարժը:

Տայքի որոշ հիմնախնդիրների է անդրադառնում նաև Մաղա-
քիա արքեպիսկոպոս Օրմանյանն իր «Ազգապատում»³⁶ աշխատութե-
ան մեջ, որի հաղորդած եզակի տեղեկութիւնները մեզ օգնում են
ճշգրտելու Տայքում կաթողիկոսութեան տարածման նախապայմաննե-
րը, առաջին փորձերը XVII դարում, ինչպես նաև պատմաքաղաքա-

³² Տե՛ս Աղոնց Ն., Դավիթ Կյուրապաղատ, ՊԲՀ, 2002, 3, էջ 3–37: Վաղ միջնադարում Տայքի ունեցած դերի ու նշանակութեան մասին տե՛ս Աղոնց Ն., Հայաստանը Հուս-
տինիանոսի դարաշրջանում, Եր., 1987:

³³ Տե՛ս չճշմոքի Օ., յնթոյն յրօս օսթորօս, ք. 1, տծ., 1960, ք. 2, տծ., 1965.

³⁴ Տե՛ս Զաքարայան Ս., Օբ օմնո քրիմեր օսկաճենի օսթորօսի քրավօս քովոյ յո քովոյ
քնիքի Ն. Տօքարե-քօքօ “Արքիտեքտուրա ճրեւնի Արմենի”, Եւիլիսի, “Յարյա Վօսթօք”,
1947, Բերիձե Վ., Արքիտեքտուրա Տօ-Կլարճեթի: Մեթօ քնիքնիքօս Տօ-Կլարճեթի յո
օսթորօսի քրուզինքօսի Արքիտեքտուրա, Եւիլիսի, 1981, Զաքարայան Ս., Յօլքեթօս
Տօ-Կլարճեթի, Եւիլիսի, 1990.

³⁵ Տե՛ս Երիցեանց Ա., Ամենայն Հայոց կաթողիկոսութիւնը և Կովկասի հայք XIX դա-
րում, մաս Ա, 1800–1832, Թիֆլիս, 1894, Ա-Ղո, Վանի, Բիթլիսի և Երզրումի վիլայեթ-
ները, Ե., 1912, Էփրիկեան Ս., Պատկերագրութիւն բնաշխարհիկ բառարան, հ. 1, Վենե-
տիկ, 1902, հ. 2, Վենետիկ, 1907:

³⁶ Օրմանեան Մ., Ազգապատում, հ. Բ-Գ, ս. Էջմիածին, 2001:

կան այն պայմանները, որոնց հետևանքով Տայքի բնակչության մի մասը նախընտրեց կաթոլիկությունը:

XX դ. կեսերին Հայ պատմագրություն մեջ սկսվեց Արևմտյան Հայաստանի պատմության խորը գիտական ուսումնասիրությունը: Ստեղծվեցին բազմաթիվ աշխատություններ, որոնք լույս էին սփռում ինչպես օսմանյան լծի տակ տառապող Հայ ժողովրդի կացության, ազատագրական պայքարի, այնպես էլ սոցիալ-տնտեսական և վարչաքաղաքական հիմնախնդիրների վերաբերյալ: Հրատարակվեցին Ա. Ներսիսյանի, Ս. Երեմյանի, Հ. Անասյանի, Մ. Զուլալյանի, Թ. Հակոբյանի, Հ. Ղազարյանի ուսումնասիրությունները³⁷, որոնցում քննության էին առնված մինչ այդ խորությամբ չուսումնասիրված վերոհիշյալ հիմնախնդիրները: Ստեղծվեցին նաև աշխատություններ, որոնք փոքրիշատե առնչվում էին Տայքի այս կամ այն շրջանի պատմությանը և մշակույթին: Այս առումով ուշագրավ էին Տ. Մարությունի, Ա. Սարուխանի, Թ. Գևորգյանի, Հ. Պատիկյանի և Ն. Տոկարսկու աշխատությունները³⁸:

Հետխորհրդային շրջանի Հայ պատմագրությունը որոշ չափով անդրադարձել է Արևմտյան Հայաստանի էթնովիճակագրության խնդիրներին: Խնդրի առնչությամբ պետք է առանձնացնել հատկապես Ա. Մելքոնյանի մենագրությունները³⁹, որտեղ արխիվային նորահայտ նյութերի հիման վրա լուսաբանվել են էրզրուծի նահանգի

---

³⁷ Տե՛ս **Ներսիսյան Ա.**, Արևմտահայերի տնտեսական ու քաղաքական վիճակը և ռուսական օրիննոացիան XIX դարի առաջին կեսին, Եր., 1962, **Երեմյան Ս.**, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Եր., 1963, **Անասյան Հ.**, XVII դարի ազատագրական շարժումներն Արևմտյան Հայաստանում, Եր., 1961, **Զուլալյան Մ.**, Արևմտյան Հայաստանը XVI–XVIII դարերում, Եր., 1980, **Հակոբյան Թ.**, Հայաստանի պատմական աշխարհագրություն, Եր., 1968, նույնի **Հակոբյան Թ.**, Պատմական Հայաստանի քաղաքները, Եր., 1987, **Ղազարյան Հ.**, Արևմտահայերի սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական կացությունը 1800–1870 թթ., Եր., 1967:

³⁸ Տե՛ս **Մարության Տ.**, Տայքի ճարտարապետական հուշարձանները, Եր., 1972, նույնի՝ Հայ ճարտարապետության հուշարձաններ. Խորագույն Հայք, Եր., 1978, նույնի՝ Հայ դասական ճարտարապետության ակունքներում, Եր., 2003, **Սարուխան Ա.**, Վիրահայրի Տայք և Կղարջք գավառների հին հայ և վրացական վանքերը, ՀԱ, 1939, էջ 102–115, **Գևորգյան Թ.**, Խոտրջուր, Բանքեր Երևանի Համալսարանի (այսուհետև՝ ԲԵՀ), 1971, 3, էջ 204–216, **Պատիկյան Յ.**, Տայք: Բարձր Հայք: Վրացական, քե՞ս հայկական, Եր., 2005, **Токарский Н.**, Архитектура Древней Армении, Եր., 1946:

³⁹ Տե՛ս **Մելքոնյան Ա.**, Էրզրում. Էրզրումի նահանգի հայ ազգաբնակչությունը XIX դարի առաջին երեսնամյակին, Եր., 1994, Ձափախըր XIX դարում և XX դարի առաջին քառորդին, Եր., 2003:

XIX դ. առաջին երեսնամյակի Հայ ազգաբնակչության տեղաբաշխման, տեղաշարժերի. էթնոժողովրդագրական զարգացման հիմնական խնդիրները և Զավախքի քաղաքական, ժողովրդագրական, սոցիալ-մշակութային պատմության անցքերը վաղ ժամանակներից մինչև XX դ. առաջին քառորդը՝ վեր հանելով Զավախքի էթնոժողովրդագրական իրական պատկերը: Կարսի նահանգի XIX դ. առաջին երեսնամյակի խնդիրներին է նվիրված Հ. Մուրադյանի մենագրությունը⁴⁰, որտեղ հեղինակը արխիվային հարուստ նյութի օգտագործմամբ, մանրազնին կերպով ներկայացնում է Կարսի նահանգի վարչական, սոցիալ-տնտեսական և ժողովրդագրական նկարագրերը:

Այսպիսով, հիմնականում վերոհիշյալ արխիվային փաստաթղթերի, տպագիր սկզբնաղբյուրների և ուսումնասիրությունների հիման վրա փորձել ենք ներկայացնել Տայքի XVI դ. – XIX դ. առաջին երեսնամյակի վարչական, տեղագրական և ժողովրդագրական բնույթի հիմնահարցերը, լուսաբանել էթնիկական տեղաշարժերի ղինամիկան XVI–XIX դարերում:

---

⁴⁰ Տե՛ս Մուրադյան Հ., Կարսի նահանգի վարչաժողովրդագրական նկարագիրը XIX դարի առաջին երեսնամյակին, Եր., 2006:

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

ՏԱՅՔԸ ՎԱՐՉԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԲԱԺԱՆՈՒՄՆԵՐՈՒՄ ՀՆԱԳՈՒՅՆ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐԻՑ ՄԻՆՉԵՎ XIX ԴԱՐԸ

ա) Տայքը հնագույն ժամանակներից մինչև XV դարը

Մեծ Հայքի տասնհինգ նահանգներից (աշխարհներ) տասնչորսերորդը՝ Տայքը, զբաղեցնում էր Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիսարևմտյան հատվածը: Այն հյուսիս-արևելքից սահմանակից էր Գուգարքին, արևելքից ու հարավից՝ Այրարատին, հարավ-արևմուտքից և արևմուտքից՝ Բարձր Հայքին, հյուսիսից՝ Խաղտիքին ու Եգերքին: Նշված բոլոր կողմերում Տայքը հարևաններից բաժանված էր լեռնաշղթաներով: Տայքի բնական սահմանները հյուսիսից և հյուսիս-արևմուտքից կազմում էին Պոնտական (Պարխարի) լեռները՝ Քաջքար գագաթով (3937 մ) և Արսյաց լեռնաշղթան, հարավ-արևմուտքից և հարավից՝ Չորմայրի, Կապույտ և Ծիրանյաց, հարավ-արևելքից և արևելքից՝ Մեծրաց (Սողանլուղի) և Կարմիր Փորակ լեռնաշղթաները: Լեռնային և անտառապատ այս երկիրը հայտնի է իր անառիկությամբ: Այն քաղաքական աննպաստ պայմաններում հաճախ դառնում էր հայ թագավորների ու իշխանների ապաստարանը¹: Ղ. Ինճիճյանը, խոսելով Տայքի բնական պայմանների մասին, հատկապես մեծ տեղ է տալիս նրա ամուր դիրքին. «Բազում են ի Տայս տեղիք ամուրք և անքոյթ ի պատսպարուլին ի թշնամեաց...»²:

Տայքը հարուստ է գետերով: Կողի գոգավորությունից՝ Կրիակունք գյուղի մոտից, սկիզբ է առնում Կուր գետը: Մնացած բոլոր գետերը պատկանում են Սև ծովի ավազանին և թափվում են ձորոխի մեջ, որը հոսում է Տայքի միջով: Ձորոխի աջակողմյան հիմնական վտակն է Օլթի գետը, որին արևելքից միախառնվում է Բերզիկը՝ Բանակ և Պարտեզ ճյուղերով, ինչպես նաև Թորթումը (հնում Ագորդ), որը թափվում է Օլթի գետի մեջ մինչև Օլթի և ձորոխ գետերի միախառնվելը: Ձորոխի ձախակողմյան խոշորագույն վտակնե-

¹ Տե՛ս Հակոբյան Թ., Հայաստանի պատմական աշխարհագրություն, էջ 260:

² Ինճիճեան Գ., Ստորագրութիւն Հին Հայաստանեայց, էջ 369:

րից են Պարխարը և Խոտորջուրը, որոնք թեև աջակողմյան վտակներից կարճ են, սակայն աչքի են ընկնում իրենց ջրառատությամբ: Թորթում գետի հովտում է գտնվում Թորթում լիճը, որի երկարությունը 12–13 կմ է, լայնությունը՝ 1–1.2, որոշ տեղերում՝ մինչև 2,5 կմ, խորությունը՝ մինչև 100 մ: Այն առաջացել է 1791 թ., երբ երկրաշարժի ժամանակ Խարս (Հարս) լեռան վրայից մի խոշոր ժայռ է պոկվել և գլորվելով փակել Թորթումի ձորը: Կան կարծիքներ, որ լճի տակ մնացել են ավերակ վանքեր և ամրոցներ: Թորթում գետի վրա է գտնվում նաև համանուն ջրվեժը, որը 45 մ լայնություն ունի և թև գյուղի մոտ գահավիժում է մոտ 48 մ բարձրությունից³:

Ըստ «Աշխարհացոյցի»՝ Մեծ Հայքի Տայք նահանգը բաղկացած էր ութ գավառներից՝ Կող, Բերդացփոր, Պարտիզացփոր, Ճակք, Բողխա, Ոքաղե, Ազորդացփոր, Արսյացփոր: Կողը (վրացերեն ვოლჯ-Կոլա, այժմ՝ Գյուլե) տարածվում էր Կուր գետի ակունքների շրջանում: Տայքի երկրորդ գավառը Բերդացփորն էր: Այն համապատասխանում է հետագա Բանակի (այժմ՝ Փենեք) շրջանին⁴: Բերդացփորից հարավ գտնվում էր Պարտիզացփորը՝ Պարտեզ (Բարդուզ, Բարդուզայ) գետի հովտում: Բերդացփորից հյուսիս գտնվում էր Ճակք գավառը՝ Օլթի և Ճորոխ գետերի եռանկյունում: Այստեղ էին Մամիկոնյան նախարարական տան կենտրոնները՝ Էրախանի, Տայոց քար ամրոցները և Իշխանաց գյուղը⁵:

Տայքի հինգերորդ գավառը Բողխան էր՝ Օլթի գետի վերին և միջին հոսանքի շրջաններում: Ոքաղե գավառը Վանի թագավորության արձանագրություններում հիշատակվող Կալի երկիրն է և ընդգրկում է Թորթում գետի վերին և միջին հոսանքի շրջանը⁶: Ազորդացփոր գավառը Թորթում գետի ստորին հոսանքում և Թորթում լճի շրջակայքում է⁷: Տայքի ութերորդ գավառը՝ Արսյացփորը, գտնվում էր Ճակքից և Ազորդացփորից արևմուտք և պարունակում է հետագայի Բերդազրակ, Կիսկիմ և Խոտորջուր վիճակները⁸: «Աշ-

³ Տե՛ս Ասորպետ, նշվ. աշխ., էջ 172–173: Ըստ Ասորպետի, Թորթումի ջրվեժը գահավիժում է 70 մ բարձրությունից:

⁴ Տե՛ս Երևանյան Մ., Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 44–45:

⁵ Նույն տեղում, էջ 64:

⁶ Նույն տեղում, էջ 76:

⁷ Նույն տեղում, էջ 32:

⁸ Տե՛ս Ասորպետ, նշվ. աշխ., էջ 173:

խարհացոյց»-ում Արսյացփորը տեղագրվում է «առ Պարխար լեռամբ»⁹, այսինքն՝ Ճորոխ գետից այն կողմ՝ Պարխարի լանջերին:

Տայքը հնուց ի վեր բնակեցված է եղել հայալեզու էթնիկական խմբերով և մշտապես եղել է հայկական պետականության կազմում¹⁰: Տայքի վերաբերյալ հնագույն տեղեկությունները վերաբերում են Ք.ա. XII դարին: Երբ Ասորեստանի գահն անցնում է Թիգլաթպալասար I-ին (1115–1077 թթ.), Հայկական լեռնաշխարհի շատ երկրներ, այդ թվում՝ Նաիրի միությունը, դադարում են Ասորեստանին հարկ ու տուրք վճարել: Այդ պատճառով էլ Թիգլաթպալասար I-ը Ք. ա. 1115 թ. արշավանքներ է կազմակերպում ապստամբած երկրների, այդ թվում՝ Նաիրի միության թագավորությունների վրա, որոնց թիվը հասնում էր 60-ի: Իր տարեգրություն մի հատվածում նա հիշատակում է այդ թագավորություններից միայն 23-ի անունները, որոնց թվում էր Դայասենին (Տայքը): Նաիրի միության այդ 60 երկրների թագավորներից Թիգլաթպալասար I-ը հիշատակում է միայն Դայասենի երկրի թագավոր Ս(ի)ենիի անունը: Նա եղել է անհնազանդ և չի ցանկացել ենթարկվել ասսուրական հարկային լծին: Այդ անհնազանդության հիմքում, բնականաբար, ընկած է եղել նրա երկրի հզորությունը՝ համեմատած Նաիրի միության մյուս երկրների հետ: Թիգլաթպալասար I-ը Ս(ի)ենիին գերում է և տանում Ասորեստան՝ իր Աշշուր մայրաքաղաքը¹¹: Եթե Նաիրյան թագավորների մասին Թիգլաթպալասարն ասում է, թե գերի է վերցրել և տեղում բաց թողել, ապա Սենիի մասին նշում է, որ նրան գերեվարել էր, տարել իր մայրաքաղաք Աշշուր, ապա ողորմաձաբար բաց թողել¹²:

Ըստ Թիգլաթպալասար I-ի տեղեկությունների՝ Նաիրի միության տարածքը հյուսիսում հասել մինչև Սև ծով, հարավում՝ Արածանի գետ, արևելքում՝ Ճորոխ գետի ավազան, արևմուտքում՝ վերին Եփրատ (Մալաթիայի դիմաց)¹²:

⁹ Տե՛ս Երեմյան Ս., Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 110:

¹⁰ Арутюнян Б., К вопросу об этнической принадлежности населения бассейна реки Чорох в VII–IV вв. до н.э., ՊԲՀ, 1998, 1–2, էջ 233–246:

¹¹ Տե՛ս Սարգսյան Գ., Դայասենի-Դիաուխի պետության գրաված տարածքը և բնակչության հայկական ծագումը, ԼՀԳ, 2003–2, էջ 168–170:

* Ծիշտ կլիմի մտածել, որ Դայասենիի ցեղապետ-արքա Սենին Աշշուրից փախուստի էր դիմել:

¹² Տե՛ս Սարգսյան Գ., Դայասենի-Դիաուխի պետության գրաված տարածքը և բնակչության հայկական ծագումը, էջ 170:

Ասորեստանյան Սալմանասար III թագավորը (Ք.ա. 859–824 թթ.) ևս հիշատակում է Դայանի երկրի մասին: Նա արձանագրում է, որ իր գահակալման տասնհինգերորդ տարում հարկեր է ստացել Դայանիի Ասիա թագավորից¹³: Ասիայի օրոք Դայանին բավականին ընդարձակ տարածք էր զբաղեցնում՝ հասնելով ընդհուպ մինչև Արածանիի ավազան¹⁴:

Տայքն ասորեստանյան կողոպտչական արշավանքներից ձերբագատվել է Վանի թագավորութայն հզորացումից հետո (Ք.ա. IX դ. վերջ): Հարավում և հարավ-արևելքում Վանի թագավորությունը գործ ուներ Առաջավոր Ասիայի հզորագույն տերություն՝ Ասորեստանի հետ, ուստի Մենուա թագավորը (Ք.ա. 810–786 թթ.) իր թագավորութայն սկզբնական շրջանում հայացքն ուղղեց դեպի հյուսիս: Էրիկուախի և էթիուսի երկրները նվաճելուց հետո Վանի թագավորությունը բախվում է ավելի հզոր հակառակորդի հետ հյուսիս-արևմուտքում՝ Կարնո շրջանից մինչև Ճորոխի ավազանը ձգված տարածքում: Այստեղ նա իր ուժերը չափում է Դիաուխի (Դայա, Դայանի-Տայք) հզոր պետական կազմավորման հետ և հաղթանակ տանում: Դիաուխի թագավոր Ուտուպուրչին անձնատուր է լինում և ծնկի գալիս Մենուայի առաջ: Վերջինս նրան ներում է շնորհում հարկ վճարելու պայմանով¹⁵: Սակայն, ինչպես երևում է, Դիաուխին հնազանդեցնելն այդքան էլ հեշտ գործ չէր և Մենուան չէր կարողացել վերջնականապես հաստատվել այնտեղ: Այդ մասին է խոսում այն հանգամանքը, որ իր թագավորութայն սկզբին՝ Ք.ա. 785–784 թթ. Արգիշտի I թագավորը (Ք.ա. 786–764 թթ.) արշավանքներ է ձեռնարկում դեպի հյուսիս, այդ թվում նաև Մենուայի նախկինում ասպատակած երկրները: Դիաուխին մեկ անգամ ևս նվաճվում է Վանի թագավորութայն կողմից, իսկ նրա արքան ստիպված է լինում Արգիշտի I-ին «նվիրել» 41 մինա* ոսկի, 37 մինա արծաթ, 10 հազար մինա պղինձ, 300 գլուխ խոշոր և 10 հազար գլուխ մանր եղջերավոր անասուններ¹⁶: Բացի դրանից, հյուսիսային այդ նահանգը պարտավորվում էր հետագայում ամեն տարի Վանի թա-

¹³ Նույն տեղում, էջ 172:

¹⁴ Կարագոյազի Հ., Սեպագիր աղբյուրների Դայանու երկիրը, ԼՀԳ, 1978–6, էջ 68–94:

¹⁵ Տես ՀԺՊ, հ.1, էջ 301:

* 1 մինան հավասար է 505 գրամի:

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 382:

գավորութեանը իբրև տուրք վճարել հարյուրավոր ձիեր, ցուլեր, կովեր, ոչխարներ: Այս տեղեկութիւններէից պարզ է դառնում, որ Դիաուխի-Տայքը եղել է Հայկական լեռնաշխարհի անասնապահութեան զարգացած կենտրոններէից մեկը: Այսպիսով, Արարատյան միասնական պետութեան ոլորտում տայեցիները դարձան կազմավորվող Հայ ժողովրդի բաղադրատարրերէից մեկը:

Երվանդյան Հայաստանի ժամանակաշրջանից (Ք.ա. VI—II դարեր) Տայքի վերաբերյալ ուղղակի տեղեկութիւնները շատ քիչ են: Ք.ա. V—IV դդ. հույն հեղինակ Քսենոփոնն իր «Անաբասիս» աշխատութեան մեջ հիշատակում է տառիներին՝ որպէս «Արևմտյան Հայաստանի» կառավարիչ Տիրիբազոսի բանակի վարձկաններ¹⁷:

Ք.ա. IV դ. II կեսին Աքեմենյան տերութեան քայքայման հետևանքով Տայքը, ինչպէս և իր հյուսիսարևելյան հարևան Գուգարքն ընդգրկվեցին Երվանդունիների համահայկական նորանկախ պետութեան կազմի մեջ: Ք.ա. 270-ական թթ. Մեծ Հայքի հյուսիսային հարևանութեամբ կազմավորվում է վրաց Փառնավազյան պետութիւնը, որն օգտվելով Հայ Երվանդյանների հակառակորդ Սելևկյանների օժանդակութիւնից, հայոց երկրից գրավում և անջատում է Գուգարքն ու հարակից այլ շրջաններ¹⁸, այդ թիւում և Տայքի մի մասը: Իրավիճակը նորից փոխվում է հայկական գահը Արտաշես I-ին (Ք.ա. 189 – մոտ 160 թթ.) անցնելուց հետո: Ըստ հույն հեղինակ Ստրաբոնի, դեպի հյուսիս կատարած արշավանքների ընթացքում Արտաշեսն իբերներէից (վրացիներէից) գրավեց (վերադարձրեց) Պարիադրեսի լեռնալանջերը, Խորձենեն և Գոգարենեն¹⁹: Պարիադրեսի լեռնալանջերը, ըստ Հ. Մանանդյանի, համապատասխանում են Տայքին, Խորձենեն՝ Կղարջքին, Գոգարենեն՝ Գուգարքին²⁰: Վրացագիտութեան մեջ գերիշխող տեսակետի համաձայն՝ Արտաշեսը, օգտվելով վրացական պետութեան առժամանակ թուլութիւնից, միացնում

¹⁷ Տե՛ս **Քսենոփոն**, Անաբասիս, քարգմ. Ս. Կրկյաշարյանի, Եր., 1970, IV, 4, էջ 94: Քսենոփոնին Բագրևանդի գյուղէից մեկի գեղջավազն ասել է, որ իրենց հարևան երկիրն է խալյուբների երկիրը: Մինչդէռ Բագրևանդից դուրս գալով՝ Քսենոփոնն անցել է փասիանների, խալդայների ու տառիսների երկրով և նոր հասել խալյուբների երկիր: Այս օրինակը ցույց է տալիս, որ Ք.ա. V դ. Հայաստանի կենտրոնական և ծայրամասային գավառների բնակչութեան ազգային կազմի մեջ այլևս տարբերութիւն չի եղել:

¹⁸ Տե՛ս **Մեքսոնյան Ա.**, Չավախքը XIX դ. և XX դ. I քառորդին, էջ 37–38:

¹⁹ Տե՛ս **Ստրաբոն**, օտար աղբյուրները հայերի մասին, հ. 1, Եր., 1940, էջ 54–57:

²⁰ Տե՛ս **Մանանդյան Հ.**, Տիգրան Երկրորդը և Հռոմը, Եր., 1972, էջ 41:

է Տայքը Հայաստանին: Իբր հենց այդ ժամանակաշրջանի հետ է կապվում հայկական տեղանունների առաջացումը Տայքում²¹: Յավոք, վրաց հեղինակները անտեսում են Ստրաբոնի այն հաղորդումը, որ Արտաշես I-ի արչավանքներից հետո «միավորված Արմենիայի մեջ բոլորը միախեղու էին»²², բնականաբար խոսում էին ոչ թե վրացերեն, այլ հայերեն:

Արժեքավոր է նաև Տայքի վերաբերյալ Մովսես Խորենացու հաղորդած տեղեկությունները՝ կապված հայոց Վաղարշակ թագավորի անվան հետ. «Եվ այսպէս կատարեալ, կարգէ գլոզմանս Մաժաքայ և գպոնդացիս և զեգերացիս. դառնա առ ստորոտովն Պարխարայ ընդ մէջ Տայոց ի գիջին և ի մառախլուտ տեղիս մայրեացն և ի լոռաւէտս. գեղեցիկ իմն կարգելով գերկիրն, հավասարելով ի բարեխառն և ի զուգագեղեցիկ վայելչութիւն իւրոյ թագաւորութեան. ամառախն ժամանակին հովանոցս պատրաստելով»²³: Փաստորեն լեռնային, անտառապատ այս շրջանը դառնում է հարմար ամառանոց և որսատեղի: Շրջանի կարևորութեան մասին է վկայում նաև այն, որ մինչև մ.թ. 230-ական թթ. Տայքը հանդիսանում էր արքունի կալվածք և գորակայան²⁴:

I դ. հայկական գահի համար հռոմեապարթևական հակամարտության ժամանակաշրջանում, երբ հայոց գահին է հաստատվում Հռոմի դրածո վրաց Փարսման թագավորի եղբայրը՝ Միհրդատը, ազատատենչ հայ ժողովրդի պայքարը հռոմեական գավթիչների և նրանց դրածո վրաց արքայատոհմի ներկայացուցիչների դեմ գլխավորում է Գիսակ Դիմաքսյանը: Նրա տոհմն ապաստանում է Տայքի Բողխա գավառում, և դրանից հետո Բողխան դառնում է Դիմաքսյան նախարարական տան ժառանգական կալվածքը՝ Բողբերդ կենտրոնով (այժմ՝ Բուղա-կայե)²⁵:

230-ական թթ. հայոց թագավոր Տրդատ II Արչակունին Տայքի մեծագույն մասը՝ որպես ժառանգական կալվածք, հատկացրեց այդ շրջանում պատմության ասպարեզ եկած հայ հզորագույն նախարարական տոհմերից մեկին՝ Մամիկոնյաններին: Տարօրինակ է, որ Մ.

²¹ ԽԵՐԿԵՆԿՅԱՆ Յ., ՄԵՆՇԵՎՈՍ Կ., ԹՈՎ-ՎԼԱՐՉԵՎՈՒ, ԺԺ., 2006, ԳՅ 19.

²² ՏԵՆՍ ՄԱՐԱՔՈՆ, նշվ. աշխ., էջ 57:

²³ Մրբոյ հօրն մերոյ Մովսէսի Խորենացոյ պատմութիւն հայոց (այսուհետև՝ Խորենացի), Թիֆլիս, 1913, II, 2, էջ 101:

²⁴ ՏԵՆՍ ԵՐԵՄՅԱՆ Մ., Մամիկոնյաններ, ՀՍՀ, հ. 7, էջ 193:

²⁵ ՏԵՆՍ ՀԺՊ, հ. I, էջ 725:

Խորենացին լռում է Տայքի՝ Մամիկոնյաններին պատկանելու մասին: Պատմելով Տրդատի ժամանակ նրանց Հայաստան գալու առասպելը՝ Խորենացին հայտնում է, որ Տրդատը նրանց բնակության համար որոշակի տեղ չի հատկացնում:

Տայքի բավականին վաղ քրիստոնեացման մասին են վկայում այն տեղեկությունները, համաձայն որոնց հենց Գրիգոր Լուսավորիչն է եպիսկոպոսներ նշանակում այնտեղ, որոնք կոչված էին ոչ միայն տեղի հոգևոր հոտը ղեկավարելու, այլ նաև՝ դեռևս հեթանոս մնացած ազգաբնակչությանը քրիստոնյա դարձի բերելու: Ազաթանգեղոսի պատմության արաբական տարբերակում, որը լրացնում է հայկական տարբերակի որոշ հատվածներ, նշվում են այն երկրներն ու նահանգները, որտեղ եպիսկոպոսություններ են հիմնվել: Այստեղ է, որ հիշատակվում է եպիսկոպոս Բաստսը, որն այդ պաշտոնին էր նշանակվել Տայքի Կող գավառում²⁶: Փավստոս Բուզանդն էլ իր հերթին խոսում է Տայքի Կիրակոս եպիսկոպոսի մասին. «Եվ էր եպիսկոպոսն Տայոց Կիրակոս, որ Շահապ անուն կոչէր, այր ճշմարիտ աստուածապաշտ ըստ կամացն աստուծոյ, և ուղիղ ճշմարտութեամբ առաջնորդ էր ժողովրդեանն իւրում. և վարէր զեպիկոպոսութիւն իւր ըստ կամացն աստուծոյ զամենայն աւուրս կենաց իւրոյ»²⁷:

Փավստոսի հայտնած տեղեկություններից են պարզվում նաև որոշ մանրամասներ, որոնք ուղղակի վերաբերում են թե՛ Մամիկոնյաններին, և թե՛ նրանց դոմենը համարվող Տայքին: Այսպես, հաջորդ մեջբերումը վերաբերում է Տիրանի կառավարման տարիներին (338–350 թթ.), երբ դաժան հաշվեհարդար է իրականացվում թագավորի կողմից Ռշտունի և Արծրունի նախարարական տոհմերի նկատմամբ. «Եվ անդ դիպեալ Արտաւազդ և Վասակ, արք ի Մամիկոնեան տոհմէն, որք էին զօրաւարք ամենայն զօրացն Հայոց...: Զի թէպէտ և սնուցանէին նոքա զորդին զարքային զԱրշակ, սակայն զչարեալք ընդ գործ ժամանակին՝ թողին զսանն իւրեանց զԱրշակ, և գնացին ի բաց ի բանակէն արքունի: Եվ չոգան յաշխարհն իւրեանց յամուրս Տայոց. և անդ նստան ամս բազումս ընտանեօք իւրեանց, և թողին զայլ գտուն իւրեանց»²⁸: Մյուս կալվածքներ ասելով, Փավստոս Բու-

²⁶ Տե՛ս Աղոնց Ն., Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում, էջ 365:

²⁷ Փաստոսի Բիզանդացոյ պատմութիւն Հայոց (այսուհետև՝ Փավստոս Բուզանդ), Թիֆլիս, 1912, VI, ԺԱ, էջ 403:

²⁸ Նույն տեղում, III, ԺԸ, էջ 73:

զանդն ամենայն հավանականությամբ ի նկատի ուներ Մամիկոնյանների մյուս ժառանգական տիրույթը՝ Տարոնը:

Արշակ II-ի կառավարման տարիներին (350–368 թթ.) Մամիկոնյանները դառնում են երկրի ուժեղագույն նախարարություններից մեկը: Արշակն անձամբ գնում է Տայք, կարողանում վերականգնել դեռևս իր հոր օրոք Մամիկոնյանների հետ խարխլված հարաբերությունները: Հայոց թագավորը Վարդան Մամիկոնյանին նշանակում է տոհմի նահապետ, իսկ Վասակին՝ Հայոց սպարապետ: Փավստոսը հիշատակում է նաև Տայքի էրախանի կոչվող բերդը՝ կապված Վարդան Մամիկոնյանի սպանության պատմության հետ, որը կազմակերպում է նրա եղբայրը սպարապետ Վասակը՝ Արշակ թագավորի լուռ համաձայնությամբ²⁹:

387 թ. Հայաստանի առաջին բաժանումից հետո Տայքն անցնում է պարսկական տիրապետության տակ: Ի տարբերություն հարևան Գուգարքի, Հայոց թագավորության ազդեցությունը Տայքի վրա չի թուլանում՝ կապված առաջին հերթին Մամիկոնյանների գործունեության հետ, սակայն այս երկու նահանգների մեջ կար նաև շատ կարևոր մի ընդհանրություն. ինչպես Գուգարքում, այնպես էլ Տայքում բնակիչները «...հայք էին, բայց խառն ընդ վրացիս»³⁰:

428 թ. Արշակունյաց թագավորության անկումից հետո Սասանյան Պարսկաստանի գերիշխանության ներքո ձևավորվում է վարչական մի միավոր՝ Մարզպանական Հայաստանը, որի կազմում Տայքը շարունակում էր մնալ Հայ առաքելական եկեղեցու հովանու ներքո: Բացի Մամիկոնյաններից Տայքի Բողխա գավառում շարունակում էին պահպանել իրենց տիրույթները նաև Դիմաքսյանները: Գահնամակում Տայքի Բողխա գավառում իշխող Դիմաքսյանները հիշատակվում են հենց որպես «Բուխա Դիմաքսեանք»³¹: Համաձայն Զորանամակի՝ Բողխայի Դիմաքսյան իշխանն ուներ երեք հարյուր, իսկ Մամիկոնյանները՝ հազար հոգանոց այրուձի³²:

V դ. երկրորդ կեսին Տայքը դառնում է Սասանյանների դեմ ուղղված պայքարի կենտրոններից մեկը: Այդ պայքարի մասին մենք առավելագույն տեղեկություններ քաղում ենք Ղազար Փարպեցու

²⁹ Նույն տեղում, IV, ԺԸ, էջ 198–199:

³⁰ **Չամչեանց Մ.**, Պատմութիւն Հայոց, հ. Գ, բաժին «Ժամանակագրություն», Եր., 1984, էջ 142:

³¹ Տե՛ս **Ադոնց Ն.**, Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում, էջ 280:

³² Նույն տեղում, էջ 294:

«Հայոց պատմութիւն» աշխատութիւնից: Փարպեցին անդրադառնալով 450–451 թթ. ապստամբութեանը՝ հիշատակում է Տայքի Տաճատ եպիսկոպոսին, որը Հայոց մյուս եպիսկոպոսների հետ մեկտեղ մասնակցում էր 450 թ. Արտաշատի եկեղեցական ժողովին՝ պարսից Հազկերտ II-ի կրոնափոխութեան պահանջին պատասխանելու նպատակով³³: Հիշատակվում է նաև Հովսեփ Վայոցձորեցի կաթողիկոսին Հաջորդած Գյուտ կաթողիկոսը, «որ էր ի գաւառէն Տայոց, ի գեղջէն Արահեզայ, այր լի գիտութեամբ հայովս և առաւելեալյունիւն, յորդասաց բանիւ և առատաբուղիս վարդապետութեամբ»³⁴: 481–484 թթ. ապստամբութեան ժամանակ հայերը տեսնելով «անկազմագոյն զպատրաստութիւն զօրուն իւրեանց` խորհէին առ վայր մի յամուր տեղիս գաւառին Տայոց չուել»³⁵: Փարպեցու Հաղորդմամբ՝ ապստամբ նախարարները մարզպան են կարգում Սահակ Բագրատունուն, սպարապետ՝ Վահան Մամիկոնյանին՝ իրենց կենտրոն դարձնելով Դվինը, իսկ ռազմական հենակետ՝ Տայքի ամուր աշխարհը:

482 թ. Ճարմանայի դաշտում պարտութիւն կրելուց հետո, երբ «... զօրքն ամենայն Հայոց, ընդ որս և անպիտան զօրքն Վրաց, հանդերձ թագաւորաւն իւրեանց Վախթանգաւ, վատնեալ ցրուեին»³⁶, Վահան Մամիկոնյանն իր ուժերով նահանջում է Տայքի խուլ վայրերից մեկը և նրա մոտ են հավաքվում հայ «սինլքորքն փախստեիցն և այլք յահագ նախարարացն Հայոց»³⁷:

VI դարում ինչպես Գուգարքի, այնպես էլ Տայքի տարածքում ձևավորված կիսանկախ իշխանութիւնները, որոնք վրացական աղբյուրներում հայտնի են «էրիսթավութիւններ» անունով և կոչված էին փոխարինել բղեշխութիւններին, հոգևոր առումով ենթարկվում էին Հայոց կաթողիկոսին³⁸: Այս պնդմանը համակարծիք է նաև վրաց ականավոր պատմաբան Ի. Զավախիշվիլին³⁹:

---

³³ Ղազարայ Փարպեցոյ պատմութիւն հայոց, քոտք առ Վահան Մամիկոնեան (այսուհետև՝ Ղազար Փարպեցի), Եր., 1982, էջ 100:

³⁴ Նույն տեղում, էջ 264:

³⁵ Նույն տեղում, էջ 294:

³⁶ Նույն տեղում, էջ 328:

³⁷ Նույն տեղում:

³⁸ Տե՛ս Մեղրոնյան Ա., Ձավախը XIX դ. և XX դ. I քառորդին, էջ 45:

³⁹ Տե՛ս ԽճճՅԵՄԻՅԵՐԸ օ., յարտձեղո յրօս օնՅՐօրօ, ց. 1, տծ., 1960, թ. 300. Համաձայն Ի. Զավախիշվիլոյ, 506 թ. եկեղեցական ժողովին մասնակցել է Տայքի Ատատն եպիսկոպոսը, իսկ Հովհաննես Բ Գաբելենցոյ կաթողիկոսութեան տարինե-

Հուստինիանոս I կայսեր (527–565 թթ.) օրոք հայ եկեղեցին իր ինքնուրույնությունն ու ժողովրդի շահերը պաշտպանելու նպատակով գործնական քայլերի է դիմում: 554 թ. մարտի 29-ին Դվինում Ներսես Բ Բագրևանդեցի կաթողիկոսի նախաձեռնությամբ համաժողով է գումարվում, որին մասնակցում են Հայաստանի թվով 28 եպիսկոպոսները (այդ թվում նաև՝ Տայոց եպիսկոպոսը)⁴⁰, 35 նախարարներ, հասարակության լայն խավերի ներկայացուցիչներ և անգամ շինականներ: Այդ ժողովում բանադրվում է ոչ միայն քաղկեդոնականությունը, այլև նեստորականությունը, քանզի ժողովի մասնակիցները քաջ գիտակցում էին, որ հայ եկեղեցուն վտանգ է սպառնում ոչ միայն Բյուզանդիայից, այլև Պարսկաստանից, որն իր հովանավորության տակ էր առել նեստորականությունը: Ժողովում վերջնականապես հիմք է դրվում հայկական ազգային եկեղեցու ինքնուրույն գոյությունը⁴¹: Ն. Աղոնցի կարծիքով՝ ի սկզբանե բաժանումը բյուզանդական եկեղեցուց ոչ թե դավանաբանական հողի վրա էր, այլ հիերարխիկ: Սակայն արդեն 571 թ. Հովհաննես Բ Գաբղենցի կաթողիկոսը և Վարդան Մամիկոնյանը (Կարմիր Վարդան)՝ ելնելով քաղաքական կացությունից, մեկնեցին Բյուզանդիա և ընդունեցին քաղկեդոնականությունը⁴²:

591 թ. պարսկաբյուզանդական հաշտությունից հետո, երբ Հայաստանի մեծագույն մասն անցավ Բյուզանդական կայսրությանը, Մավրիկիոս (Մորիկ) կայսրը ձեռնամուխ է լինում կայսրության նոր տարածքների վարչական համակարգի ստեղծմանը: Նա բարեփոխում է Հուստինիանոսի սահմանած վարչական բաժանումները: Տայքը և Գուգարքի սահմանակից մասերն ստանում են Նորագույն Հայք անունը⁴³: Նույն 591 թ. Ավանում ստեղծվում է քաղկեդոնական կաթողիկոսություն՝ ի հակակշիռ Դվինի առաքելական կաթողիկոսության: Ավանի քաղկեդոնական կաթողիկոսությունն ուներ հետևորդներ ինչպես հասարակ բնակչության, այնպես էլ բարձրաս-

---

րին (VI դարի երկրորդ կես) որպես Տայքի եպիսկոպոս է հանդես գալիս Ստեփանոսը:

⁴⁰ Տե՛ս Հարությունյան Բ., Հայոց եկեղեցու թեմական բաժանումը Գրիգոր Լուսավորչի հովվապետության շրջանում, ՊԲՀ, 2000–2, էջ 112–113:

⁴¹ Տե՛ս ՀԺՊ, հ. 2, Եր., 1984, էջ 252:

⁴² Տե՛ս Устюж А. Р., Византийская империя и место в ней армян-халкелонитов, <http://novarm.narod.ru/arch052006/visant.htm>, էջ 13.

⁴³ Տե՛ս Լեո, Երկերի ժողովածու, հ. 2, Եր., 1947, էջ 224:

տիճան հոգևորականութեան շրջանում, այդ թվում Հայաստանի արևելյան մասում: 602–603 թթ. պարսից Խոսրով II արքան գրավում է Հայաստանը և վերացնում Ավանի կաթողիկոսական աթոռը: Դվինում Աբրահամ I կաթողիկոսի պահանջով եկեղեցու հայրերը բանադրանքի են ենթարկում Քաղկեդոնի ժողովը: Եկեղեցական գործիչների այն մասը, որոնք չկատարեցին Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի պահանջը, ստիպված հեռացան Տայք, որը, լինելով սահմանակից Բյուզանդիային, լոյալ էր քաղկեդոնական բնակչության հանդեպ⁴⁴:

608 թ., ինչպես հիշատակում է Մովսես Կաղանկատվացին, Կյուրոն կաթողիկոսի առաջնորդութեամբ «...ուղղափառ հավատոյ դարձան Վիրք և եղեն քաղկեդոնիկ»⁴⁵: Այս անգամ ևս Աբրահամ I կաթողիկոսը Դվինում եկեղեցական ժողով է գումարում, որտեղ Կյուրոնը և բոլոր նրանք, ովքեր պառակտում էին գցել Քրիստոսի եկեղեցու մեջ, բանադրանքի են ենթարկվում:

Տայքը նորից հիշատակվում է կապված 640-ական թթ. դեպի Հայաստան կատարած արաբական արշավանքների հետ. «Իսկ այն զաւրն, որ ի կողմանս Այրարատեան, եհար սրով միւնչև ի կողմանս Տայոց, Վրաց և Աղուանից, առ զաւար և զգերութիւն»⁴⁶: Բյուզանդացիներն առաջարկում են իրենց օգնությունն այն պայմանով, որ հայերն ընդունեն Քաղկեդոնի դավանանքը: 648 թ. Ներսես Գ Տայեցի (Իշխանցի) կաթողիկոսի նախագահութեամբ Դվինում եկեղեցական ժողով է գումարվում, որը մերժում է Քաղկեդոնի կանոններն ընդունելու բյուզանդական առաջարկը: Հետագայում կաթողիկոսը փոխում է իր դիրքորոշումը, սակայն լայն հենարան չունենալու պատճառով՝ հեռանում է Տայք. «Եւ երթեալ դադարեաց ի Տայս, և այլ ոչ դարձաւ ի տեղի իւր. զի իշխանն Ռատունեաց և այլ իշխանքն, որ ընդ նմա՝ անհնարին ցասամբ փքացեալ էին ի վերայ նորայ»⁴⁷: Ներսես կաթողիկոսը հաստատվում է իր ծննդավայրում՝ Իշխան

⁴⁴ Арутюнова-Фидания В. А., Повествование о делах армянских (VII век), Источник и время, М., 2004, с. 183, 250.

⁴⁵ Մովսէս Կաղանկատուացի, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, քննական բնագիրը և ներածությունը Վ. Առաքելյանի, Եր., 1983, էջ 274: Տես նաև՝ Ուխտանէս, Պատմութիւն բաժանման վարք ի հայոց, Վաղարշապատ, 1871:

⁴⁶ Պատմութիւն Սեբեոսի, Եր., 1979, էջ 146:

⁴⁷ Նույն տեղում, էջ 168:

գյուղում, որտեղ զբաղվում է լայնածավալ եկեղեցաշինական գործունեությամբ:

Իսկ ինչու՞ Տայքի առաքելական հայության շրջանում լայն տարածում գտավ քաղկեդոնականությունը: Թերևս պատճառներն ավելի շատ են, քան դրանք երևում են առաջին հայացքից: Եթե V–VI դարերում հայերի շրջանում քաղկեդոնիկ դավանանքին հարելը Պարսկաստանին հակադրելու դրսևորում էր, ապա VII դ. կեսերին՝ արաբական առաջին արշավանքների ժամանակաշրջանում, հայության մի մասի մեջ սկսեց գերիշխել հունական եկեղեցու հետ միանալու տեսակետը՝ պայմանավորված մասնաշեղակա արաբների դեմ Բյուզանդիայի աջակցությունը ստանալու ցանկությունով: Այս միտումը բնորոշ էր սահմանամերձ շրջաններում բնակվող հայությանը, որը հայտնվելով ազգապահպանման համար անբարենպաստ պայմաններում՝ կրոնափոխ լինելուն գերադասել են դավանափոխ լինելը՝ ընդունելով հարևան հզոր քրիստոնյա պետություն դավանանքը:

VIII դ. սկզբին Տայքը շարունակում էր մնալ Հայաստանի կազմում, իսկ նրա Կող գավառը համարվում էր Հայաստանի հյուսիսային սահմանը⁴⁸: Տայքը հարմար ապաստան էր հայ նախարարների համար իր անմատչելիությամբ: Դրա վառ օրինակներից է 703 թ. արաբներին ջախջախելուց հետո Սմբատ Բագրատունու այնտեղ քաշվելը և Թուխարք ամրոցում հաստատվելը⁴⁹: Շատ դեպքերում այդ տեղաշարժերը դեպի Տայք կատարվում էին ինչպես ամբողջ ընտանիքներով⁵⁰, այնպես էլ ամբողջ գերդաստաններով ու զորքով: VIII դ. վերջին 12 հազար մարդ Շապուհ Ամատունու և նրա որդի Համամի գլխավորությամբ, անտանելի կեղեքումներից ազատվելու նպատակով փորձում են անցնել հունաց կողմերը: Նրանք Տայքի Կող գավառում ջախջախում են իրենց վրա հարձակված արաբներին, ապա նաև հաստատվում Տայքում:

Տայքը մեծապես տուժեց արաբական դժնդակ տիրապետության ժամանակաշրջանում: VIII դարի հակաարաբական ապստամբությունների ընթացքում երկրամասը հաճախ դառնում էր հայկական

⁴⁸ Տե՛ս Պատմութիւն Ղևոնդեայ Մեծի վարդապետի հայոց, Սանկտ-Պետերբուրգ, 1887, էջ 168:

⁴⁹ Նույն տեղում, էջ 26:

⁵⁰ Նույն տեղում, էջ 123:

ուժերի հավաքատեղին, որտեղից էլ կառավարվում էին հակաարաբական ելույթները: Տայքի ռազմավարական նշանակությունը գիտակցելով՝ արաբները մի քանի պատժիչ արշավախմբերի միջոցով ավարի ու ավերի ենթարկեցին նահանգը, որի արդյունքում Տայքի բնակչությունը մի մասն արտագաղթեց, մյուսը՝ ապաստանեց անմատչելի վայրերում⁵¹: Այն հայ հոգևորականները, ովքեր վերապրեցին արաբական արշավախմբերի սպանող, գլխավորապես անցան Բյուզանդիա:

774–775 թթ. հակաարաբական ապստամբության ժամանակ արաբական հրոսակախմբերն ամայացնում են Տայքը: Հատկապես մեծ հարված է հասցվում Տայքի վանական համալիրներին, որոնց վանականների մի մասը կոտորվում է, իսկ մյուս մասն ապավինում Հայաստանի անմատչելի վայրերին: Ա. Սարուխանը գրում է. «Ը դարում, արաբացիք արչակեցին ներս և սրով ու հրով քարուքանդ արին երկիրը: Վանքերն ու եկեղեցիները առաջին զոհերն եղան իսլամական մոլեռանդությունից: Իսկ հայ ժողովուրդը ապաստանեցալ լեռներու ու ձորերու մեջ, որոնցմով այս գալառները (Տայքը և Կղարջքը) առատորեն օժտուած են ի բնե»⁵²:

Հակաարաբական ապստամբության անհաջող վախճանից հետո Մամիկոնյանները ջախջախիչ հարված ստացան և դրանից հետո այլևս ուշքի չեկան: Տայքն անցավ Մամիկոնյանների հետ խնամիրական առնչություններ ունեցող Բագրատունիներին⁵³: Հայոց իշխան Աշոտ Մսակեր Բագրատունին Տայքի Իշխանաց գյուղից ոչ հեռու կառուցեց Կաղամախի ամրոցը: Տայքի հյուսիսային հարևանը՝

---

⁵¹ Արաբական ներկայությունը Հայաստանում և մասնավորապես Տայքում խթանում է արտագաղթը ոչ միայն հասարակ ժողովրդի, այլ նաև իշխող վերնախավի շրջանում: Հաստատվելով հարևան Բյուզանդիայում շատ հայեր դիմաստախական ամուսնությունների ճանապարհով կամ անձնական արժանիքների համար բարձր դիրքերի են հասնում պետական կառավարման համակարգում: Տե՛ս **Арутюнова-Фиданьян В. А.**, Православные армяне и армяно-византийская контактная зона, Вестник Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета, III, Филология, вып. 3 (17), с. 10.

⁵² **Մարտիան Ա.**, Վիրահայքի Տայք և Կղարջք գավառների հին հայ և վրացական վանքերը, ՀԱ, 1939, էջ 103:

⁵³ Տայքի որոշ մասերում շարունակում էին մնալ Մամիկոնյանների «կրտսեր ճյուղի» ներկայացուցիչները, որոնք հայտնի էին «Թռռնիկյաններ» և «Չորդվաններ» անուններով: Դավիթ Կյուրապարատի օրոք սրանք հանդես են գալիս իբրև Տայքի տիրակալի վասակներ: Տե՛ս **Մարտիան Տ.**, Հայ դասական, ճարտարապետության ակունքներում, էջ 240–241:

Կղարջքը, անցավ 774–775 թթ. Հակաարաբական ապստամբության ղեկավարներից մեկին՝ Վասակ Բագրատունուն⁵⁴, որի հետնորդներից Աշոտն իր հերթին ստեղծեց մի նոր իշխանություն՝ Արտանուջ կենտրոնով: Հաստատվելով Վրաստանին սահմանամերձ շրջանում, Աշոտը խնդիր ուներ ամրապնդելու իր իշխանությունը, ապահովագրելու այն արաբական ոտնձգություններից: Ուստի նրան անհրաժեշտ էր սոցիալական լայն հենարան և ուժեղ պետության հովանավորություն՝ Տիգրիսի արաբական ամիրայության դեմ պայքարում: Այդպիսի հենարան Աշոտ իշխանը տեսնում էր արաբական իշխանություններից դժգոհ վրացիների մեջ: Հակաարաբական պայքարում ամենամեծ օգնությունը կարող էր նրան ցույց տալ Բյուզանդական կայսրությունը: Շահելու համար այդ երկու ուժերի համակրանքը՝ Աշոտին անհրաժեշտ էր ընդունել քաղկեդոնական դավանանքը: Այդ հարցում Աշոտը չհապաղեց. նա և իր մերձավորները մկրտվեցին քաղկեդոնական ծեսով, որից հետո ձեռնամուխ եղան նորաստեղծ իշխանության ամրապնդման աշխատանքին:

Կղարջքի իշխանությունից առաջացման վերաբերյալ վրաց տարեգիր Սումբատ Դավիթիս-ձեն (Դավիթ որդի Սմբատը – Ա. Ա.) գրում է հետևյալը. «Աշոտը հաստատվեց այնտեղ (Արտանուջում – Ա. Ա.) և Տերը նրան հաղթանակներ ուղարկեց և դարձրեց նրան Շավչեթ-Կլարջեթի տիրակալը... և ամրացրեց նրա թագավորությունը հունաց թագավորի կամքով»⁵⁵: Աշոտը հասնում է նրան, որ Բյուզանդական կայսեր կողմից ստացած նոմինալ իշխանությունը նա տալիս է իրական բովանդակություն. «Եվ այնժամ հունաց թագավորն (Լևոն V, 813–820 թթ. – Ա. Ա.) Աշոտին շնորհեց կյուրապաղատի տիտղոս»⁵⁶ Կայսեր կողմից այս քայլը ոչ այնքան Աշոտին սիրաչափեցելու, այլ ուղղակի արաբներին հակակշիռ ստեղծելու նպատակ էր հետապնդում⁵⁷:

⁵⁴ Վասակ և Սմբատ Բագրատունիների հայրն էր հայոց սպարապետ Աշոտ «կույր» Բագրատունին, որն իր հերթին 748–750 թթ. Հայաստանում հակաարաբական ապստամբության ղեկավարներից էր:

⁵⁵ St' u *Сумбат Давитис-дзе*, История и повествование о Багратионах, перевод, введение и примечание М. Лорджипанидзе, Тб., 1979, էջ 31.

⁵⁶ St' u *Летопись Картли*, перевод, введение и примечание Г. В. Цулая, Тбилиси., 1982, էջ 48.

⁵⁷ St' u *Մաքևոսյան Ռ.*, Բագրատունիներ, Պատմատոհմաբանական հանրագիտարան, Եր., 1997, էջ 118:

Այսպես տեղի ունեցավ Կղարջքում կյուրապաղատության առաջացումը, որը X դարում ընդարձակվեց գերազանցապես Տայքի տարածքների հաշվին⁵⁸: Բնակչության մեծամասնությունը իշխող վերնախավի նման հարեց քաղկեդոնականությանը: Նորահաս բնակչության հոգևոր պահանջմունքների բավարարման համար Վրաստանից մեծ թվով հոգևորականներ եկան Տայք և Կղարջք, որտեղ նրանք, չբավարարվելով արդեն իսկ քաղկեդոնական մեծամասնության առկայությանը, բազմապատկեցին հոգեորսությունը: Ինչ խոսք, վրաց հոգևորականության հետևից Տայք ներթափանցեցին նաև վրացական էթնիկական խմբեր, որոնք սակայն Տայքի բնակչության ազգային կազմի վրա լուրջ ազդեցություն չունեցան:

X դարում կյուրապաղատությունը հարավից և հարավ-արևելքից սահմանակից էր Կայսիկների ամիրայությունը և Այրարատի Վանանդ գավառին, հյուսիս-արևելքից՝ Վրաստանին, իսկ հյուսիս-արևմուտքից՝ Բյուզանդական կայսրությանը: Բացի Գուգարքի և Տայքի գավառներից, այս իշխանության մեջ ընդգրկվեցին նաև վրացական որոշ գավառներ (Մեսխեթի և այլն), որի արդյունքում կյուրապաղատությունը խառն ազգաբնակչությամբ պետություն դարձավ⁵⁹:

Արդեն X դ. Տայքի հայ բնակչության մեջ սկսել էր զգացնել տալ հակումը դեպի քաղկեդոնականությունը: Հայազգի քաղկեդոնականների մի մասը սկսեց դանդաղորեն փոխել իր ազգային նկարագիրը⁶⁰: Հայերի հարելը քաղկեդոնականությանն այս տարածաշրջանում լայն աջակցություն էր գտնում ինչպես բյուզանդացիների, այնպես էլ վրացիների շրջանում:

Ո՞րն է պատճառը, որ հայաբնակ բնակավայրերում հայերի կողմից կառուցված հրաշալիքները՝ Չորդվանքը, Օշկվանքը, Խախուն, Իշխանը, Բանակը և այլն, սեփականացվել էին վրացիների կողմից, և այսօր դրանք ներկայացվում են իբրև միջնադարյան վրացական

⁵⁸ Մինչև 10-րդ դ. 1-ին կեսը Տայքը թե՛ վարչականորեն և թե՛ քաղաքականապես բաժանված էր Կղարջքի Բագրատունիների կյուրոպաղատությունից: Տե՛ս **Եղիազարյան Ա.**, Տայքի իշխանությունը հայ Բագրատունիների տերության համակարգում, ՊԲՀ, 2008, № 3, էջ 206: Ըստ **Ն. Ադոնցի**, ողջ IX դ. ընթացքում և X դ. սկզբին՝ մինչև Սմբատ I-ի մահը (913 թ.), Տայքի մեծագույն մասը մնում էր հայոց թագավորության կազմում: Տե՛ս **Ադոնց Ն.**, Դավիթ Կյուրոպաղատ, ՊԲՀ, 2002, 3, էջ 19:

⁵⁹ Տե՛ս **Տաշեան Հ.**, Հայ բնակչութիւնը Սև ծովէն մինչև Կարին, էջ 70:

⁶⁰ Տե՛ս **Токарский Н.**, Архитектура Древней Армении, էջ 200–201.

մշակույթի գլուխգործոցներ: Վրացական կողմն ունի մի շարք փաստարկներ՝ արձանագրությունները եկեղեցիների վրա, Դավիթ Կյուրապաղատի հատած դրամները՝ վրացերեն մականգրություններով, Տայքի եկեղեցիներում գրված բազմաթիվ վրացերեն ձեռագրերը, Տայքում վրացական պատրիարքությանը ենթակա թեմերի գոյությունը: Ինքնըստինքյան այս բոլոր փաստարկները խոստեն են, բայց երբ կատարում ենք սկզբնաղբյուրներում առկա պատմական փաստերի համակողմանի և անաչառ վերլուծություն, ապա ստանում ենք բոլոր մեզ հետաքրքրող հարցերի պատասխանները:

Տայքի անցյալի վերաբերյալ մեծագույն բացահայտումները կատարվել են ականավոր գիտնական ակադեմիկոս Ն. Մառի կողմից: Մառը գտնում էր, որ «վրացի» տերմինը մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում ուներ դավանաբանական նշանակություն, որով բնութագրվում էին Տայքի հայ քաղկեդոնականները⁶¹: Վերջինիս կարծիքով, հայ ժողովրդին հսկայական վնաս հասցրած հայ քաղկեդոնականների ապագայնացման գործընթացն է պատճառը, որ Վրաստանը հարստացավ Տայքով և Կղարջքով⁶²: Մառի պնդմամբ, X դ. Տայքի վրացի հոգևորականությունը շրջապատված էր թեև հավատակից, սակայն այլազգի հայ ազգաբնակչությամբ: Երկիրը վրացական անվանելը նրանք հիմնավորում էին լոկ նրանով, որ եկեղեցիներում ժամերգությունը տեղի էր ունենում վրացերեն⁶³: Մեծանուն ակադեմիկոսը պնդում էր նաև, որ վրացերենը տարածաշրջանում եղել է միայն ու միայն եկեղեցական լեզու և ժողովրդի մեջ լայն տարա-

⁶¹ **Март Н.**, Ани. Книжная история города и раскопки на месте городища. Л.; М., 1934, с. 131. Վ. Ստեպանենկոյի մեկնաբանությամբ, քաղկեդոնականությունն այս դեպքում վրացական տարբերակով ուղղափառության ընդունումն է, որը զուգակցվում է եկեղեցիներում վրացերեն ժամերգությամբ: Տե՛ս **Степаненко В.**, Чортванели, Торники и Тарониты в Византии (к вопросу о существовании т.н. Тайкской ветви Торникаянов), Античная Древность и Средние века, 1999, № 30, с. 35.

⁶² Տե՛ս **Март Н.**, Аркауи, монгольское название христиан связи с вопросом об армянах халкедонитов, ВВ, XII, СПб., 1906, էջ 6: Ն. Մառի այս անաչառ դիտարկումներն անխնայ քննադատության են ենթարկվել վրացագիտության մեջ: Մասնավորապես. «Ն. Մառի պնդումները առանձնապես ոգևորությամբ են ընդունվում հայ գիտնականների կողմից, որոնք դա օգտագործում են իբրև հայկական աշխարհաբարարական հանելուկների գուշակման միակ էֆեկտիվ տարբերակ»: Տե՛ս Մառտիրոսյան Զ., Վերջնական-համալիր շրջադարձի օրոգիականությունը, ԹԾՕԽՍ, 2006, թ. 172.

⁶³ Տե՛ս **Март Н.**, Георгий Мерчуле, Житие Григория Хандзтийского, СПб., 1911, էջ 123.

ծուճ չուներ⁶⁴: Մնացած գրեթե բոլոր պարագաներում նրանք օգտագործում էին հայերենը: Օրինակ, Տայքի քաղկեղոնիկ հայերից Գրիգոր Բակուրեանը⁶⁵, որը 1083 թ. Բուլղարիայում հիմնադրեց Պետրիցիոնի վանքը, վանքի կանոնադրությունը հեղինակելիս իր անվան դիմաց ստորագրել է հայերենով և անգամ հունարեն նշել, որ իր ստորագրությունը հայերենով է արված⁶⁶: Համաձայն Պետրիցիոնի կանոնագրքի 182-րդ հոդվածի, հայերը քաղկեղոնական եկեղեցիներում պաշտոնական ժամասացությունը պիտի կատարեին վրացերեն⁶⁷: Քանի որ հայ քաղկեղոնական համայնքի եկեղեցիներում, իր ժամանակի սահմանված կանոնով, արարողությունը կատարվում էր վրացերեն, դրանից ելնելով էլ այդ նույն եկեղեցիների պատերին գրանցվող արձանագրությունները կատարվում էին վրացերենով:

Այսպիսով պարզ է դառնում, որ Տայքի որոշ եկեղեցիների արձանագրությունների լեզուն չի որոշում Տայքի հուշարձանների ոճային և ազգային պատկանելությունը: Առավել ևս, որ որոշ դեպքերում այդ արձանագրությունները կատարվել են ուղղագրական լուրջ սխալներով: Պետք է նշել, որ հայ քաղկեղոնականների գլխավոր եկեղեցիների արձանագրությունները գրվել են անթերի, քանի որ այդ եկեղեցիներին կից եղել են գրչություն կենտրոններ, որտեղ գրվել են բազմաթիվ վրացական ձեռագրեր: Խոսքը վերաբերում է գյուղական բնակավայրերի եկեղեցիներին, որոնց արձանագրությունները ներկայացված են վրացագիտական աշխատություններում: Այսպես, էքեք (Այգեկ) գյուղի եկեղեցու վրացերեն և հունարեն արձանագրությունները է. Թադաիշվիլին բնութագրում է իբրև անգրագետ և ավելացնում, որ այդ արձանագրությունների հեղինակը վատ էր տիրապետում ինչպես հունարենին, այնպես էլ վրացերեն-

⁶⁴ Նույն տեղում, էջ XVI.

⁶⁵ Գրիգոր Բակուրեանը վրացական աղբյուրներում հիշատակվում է որպես «արևելքի գորավար», իսկ Աննա Կոմեննոսը նրան համարում է հայ, որը ծագում է հայկական անվանի տոհմից: Տե՛ս **Арутюнова-Фиданян В. А.**, К вопросу о существовании халкидонитской церкви в Армении, Вестник ПСТГУ III: Филология 2010. Вып. 4 (22). էջ 17–18:

⁶⁶ Տե՛ս **Март Н.**, Аркаун ..., էջ 20:

⁶⁷ Տե՛ս **Մարտիրյան Տ.**, Հայ դասական ճարտարապետության ակունքներում, Եր., 2003, էջ 244–245:

նին⁶⁸: էքեքյան արձանագրությունը, ըստ Թաղախիզվիլու՝ պետք է որ կատարված լիներ 1006–1007 թթ., այսինքն այն ժամանակաշրջանում, երբ «Տառ-կյարջեթյան Քարթվեկական թագավորությունն» իր մշակութային ծաղկման ժամանակաշրջանում էր: Բնականաբար դժվար է դառնում հավատալ նրան, որ «վրացական ազգային մեծամասնությունն ունեցող Տառյում վրացի հոգևորականների կողմից» նման անգրագիտություն դրսևորվեր տաճարի պատերին: Մեր այս պնդմանը, իհարկե, կցանկանան հակադրվել, պնդելով որ այդ արձանագրությունները կատարողը վրացի չի եղել, և դրանով են բացատրվում այն բազմաթիվ ուղղագրական սխալները, որոնք առկա են արձանագրության մեջ: Սակայն չմոռանանք, որ վրացագիտություն մեջ գերիշխող տեսակետի համաձայն Տայքի թե՛ բնակչությունը, և թե՛ հոգևորականությունը վրացիներ էին, ուստի դժվար է պատկերացնել, թե ինչպես կարող էին վրացի հոգևորականներն ու բնակչությունը հանդուրժել տառասխալներով արձանագրություններ: Այս ամենն ունի ընդամենը մի բացատրություն, որ ո՛չ էքեքի հոգևորականությունը, և ո՛չ էլ բնակչությունը քաջատեղյակ չէին վրացերենին, այսինքն վրացիներ չէին, այլ քաղկեդոնական հայեր: Իսկ որ Տայքում հայերը հնուց ի վեր ապրել և արարել են, վկայում են ինչպես եկեղեցիների վրա հանդիպող հայատառ թվագրումները (Իշխան, Խախու և այլն), այնպես էլ միջնադարյան հեղինակների աշխատությունները:

Տայքի քաղկեդոնական ազգաբնակչության հայախոս լինելու վերաբերյալ պահպանվել են մի շարք տեղեկություններ: Դրանցից առաջինը վերաբերում է X դարին: Ականավոր գիտնական Ներսես Ակինյանի կողմից հայտնաբերվեց «Պղնձե քաղաքի» պատմության վերաբերյալ փաստաթուղթը, որով հավաստվեց Դավիթ Կյուրապաղատի ազգությունը հայ լինելը, նրա պալատականների և ժողովրդի հայախոս հայեր լինելը և, այդպիսով, Տայքի կյուրապաղատության հայկական լինելը⁶⁹: Մեզ են հասել նաև Տայքում գրված բազմաթիվ ձեռագրեր, որոնք պահպանվում են Մատենադարանում⁷⁰:

⁶⁸ Такайшвили Е., Археологическая экспедиция в южные провинции Грузии 1917 г., с. 76.

⁶⁹ Ներսես վ. Ակինյան, Չրոյց Պղնձե քաղաքի, «Հանդէս ամսօրեայ», 1958, 1–4, էջ 30–48:

⁷⁰ Տե՛ս Մատենադարան, Չեռազիր № 3223, էջ 326բ, 8624, էջ 96բ, 8064, էջ 20բ, 22ա:

1947 թ. ակադեմիկոս Ս. Զանաչիայի կողմից, առանց լուրջ հիմնավորման, փորձ արվեց ամբողջ Տայքի ազգաբնակչուկները ներկայացնել իբրև վրացական, իսկ նահանգի պատմությունը դիտարկել Վրաստանի պատմության համատեքստում: Այստեղ հատկանշական է այն մոտեցումը, որ Մամիկոնյանները, ներկայացվում են իբրև վրացական ծագմամբ նախարարական տոհմ, որոնք գերիշխող դերք ունեին հայոց արքունիքում. «Հայ ազնվականության առաջին շարքերն անցած Տառնի Մամիկոնյանների իշխանական-ֆեոդալական տոհմը իր ծագումով պատկանում էր վրացական ճան ցեղին, ինչպես այդ խոստովանում և հատկապես հիմնավորում է հայկական նորագույն պատմագրություն խոշորագույն ներկայացուցիչ պրոֆ. Ն. Ադոնցը»⁷¹: Իրականում Ադոնցը երբեք չէր պնդել, որ ճաները վրացական էթնոսի մաս են կազմել: Զանաչիան փորձում էր իրողությունը ներկայացնել այնպես, կարծես թե հենց Ադոնցն էր Մամիկոնյաններին վրացական ծագում վերագրողը: Վրաց գիտնականների կարծիքով՝ հայոց Արշակունյաց պետության կազմում և հետագա շրջանում Տայքը մշտապես եղել է բնակեցված վրացական էթնիկական տարրերով. «Չձմարիտն այն է, որ բնակչության հիմնական զանգվածը Տառ-Կլարջեթի երկրամասում ի սկզբանե ըստ լեզվի և մշակույթի եղել է վրացական, մինչ հայերը, եթե միայն որևէ տեղ նրանք եղել են, հանդիսացել են վերաբնակիչներ: ... Հարավային Տառ այդ վերաբնակիչները եկել են որպես գաղթողներ, այդտեղ ապահով ապաստան որոնելու: Այդ տեղի է ունեցել հայերի համար անտանելի ծանր ժամանակներում՝ պարսիկների և արաբների տիրապետության օրոք, V–VII դարերում: Նրանց ձուլմանը վրացիների հետ օժանդակում էր այն հանգամանքը, որ եկողները թվական առումով քիչ էին երկրի բնիկների համեմատ: Այս անվիճելի իրողության համար ենթադրել մի այլ, խելքի մոտ բացատրություն, կատարելապես անհնար է»⁷²:

Տայքի պատկանելությունը բանավիճելը վրացագիտության մեջ անընդունելի է: Ս. Զանաչիան հետևյալ կերպ էր հիմնավորում Տայքյան հուշարձանների վրացապատկան լինելը, որը գիտական առումով անհիմն է. «Մինչև հիմա հաշվվում էր, որ Տառ-Կլարջեթի

⁷¹ Джанашиа С. Н., Об одном примере искажения исторической правды, Тб., 1947, с. 19.

⁷² Նույն տեղում, էջ 18–19:

ճարտարապետությունը հանդիսանում է վրաց ճարտարապետութ-
յան օրգանական մասը»⁷³: Նմանատիպ փորձեր են արել նաև Է. Թա-
ղախչվիլին, Վ. Բերիձեն և Պ. Զաքարյան իրենց հրատարակած աշ-
խատությունների մեջ, որոնցում Տայքի մշակութային հուշարձան-
ները ներկայացվում էին իբրև վրացական հարստություն, թարգ-
մանվում էին տեղանունների անվանումները վրացերեն, որպիսիք
երբեկից գոյություն չեն ունեցել, իսկ այն դեպքերում, երբ հնարա-
վոր չէր վրացականացնել հայկական տեղանունները, դրանք ներկա-
յացնում էին իբրև թուրքական: Այս գործում հատկապես մեծ է Է.
Թաղախչվիլիի «վաստակը»⁷⁴: Տայքի հայկական անցյալի վերաբեր-
յալ յուրաքանչյուր տրամաբանական և փաստարկված պնդում վրաց
գիտնականների կողմից ընդունվում է սվիններով⁷⁵:

Ինչևէ, X դարում հայկական և վրացական թագավորություններ-
ի ու Տայքի կյուրապաղատության միջև հաստատվել էին լավ հա-
րաբերություններ և սերտ համագործակցություն: Տայքը կարևոր
նշանակություն է ստանում Բյուզանդիայի և Այսրկովկասի երկրնե-
րի համար ինչպես իր դիրքի, այնպես էլ տեղական բավականաչափ
զորեղ իշխանության առկայության շնորհիվ, որն իր հզորության
գագաթնակետին հասավ Դավիթ Կյուրապաղատի օրոք (960-ական-
ներ – 1001 թթ.): Դավիթ Կյուրապաղատը բարձր գնահատականնե-
րի է արժանացել ինչպես հայ պատմիչների՝ Ասողիկի, Արիստակես
Լաստիվերցու, Մատթեոս Ուռհայեցու, այնպես էլ վրաց տարեգիրնե-
րի կողմից: Լաստիվերցին նրան անվանում է հզոր, աշխարհաչեն,

⁷³ Նույն տեղում, էջ 31:

⁷⁴ Տե՛ս **Такайшвили Е.**, Археологическая экспедиция в южные провинции Грузии 1917 г., էջ 45:

⁷⁵ Եթե Թաղախչվիլու և Զանաչիայի նմանօրինակ եզրակացություններն ընդամենը
փորձեր էին՝ ամրապնդելու Վրացական ԽՍՀ «իրավունքներն» Արևմտյան Հայաս-
տանի այն տարածքների նկատմամբ, որոնք ԽՍՀՄ դեկլարությունը Երկրորդ աշ-
խարհամարտից հետո ակնկալում էր ստանալ Թուրքիայից՝ որպես նրա պրոգնոզա-
նական ակտիվ չեզոքության փոխհատուցում, ապա անհասկանալի է որոշ էթիկայից
զուրկ վայ-գիտնականների պահվածքը, որոնք գիտական շրջանակներում բանա-
վեճը թողած, հարցը տեղափոխում են անձնական վիրավորանքների մակարդակ:
Ահա այսպես է բնութագրում «Սուխումի համալսարանի պրոֆեսոր»՝ տիրաառչակ
Գուրամ Մարխուլիան, հայ գիտական շրջանակների կողմից Տայքի հուշարձանների
պահպանման հարցին նվիրված քննարկումները. «Ամբողջ աշխարհին է հայտնի, որ
հայերը մշտապես քաղցած բռնեցիներ և շնագայլեր են, որոնք մշտապես հետևում են
վրացիներին»: Տե՛ս <http://iberiana.wordpress.com/armenia-georgia/tao-klarjeti>

առատաձեռն ու աղքատասեր մարդ, իսկապես խաղաղություն սահմանող⁷⁶, ՈւռՀայեցին՝ Աստծո սուրբ մարդ և աստվածասեր⁷⁷, վրացի տարեգիրը՝ գթասիրտ, խաղաղասեր, անհիշաչար, վանականների հովանավոր, եկեղեցիներ հիմնող, մարդասեր⁷⁸: Հենց Դավիթ Կյուրապաղատն է, ըստ վրացի տարեգրի, եղել «միասնական վրացական թագավորութայն» ստեղծման ջատագովներից մեկը, չնայած վրաց պատմագրութայն մեջ գոյություն ունի մեկ այլ տեսակետ, համաձայն որի՝ Տայքի դերը միասնական վրացական պետութայն ստեղծման գործում տարեգիրների մոտ գերազնահատված է⁷⁹:

Համաձայն վրացական աղբյուրների՝ 975 թ. Վիրքի էրիսթավ (ագգագլուխ) Իվանե Մարուչիս-ձենե (Մարուչի որդի Իվանեն), նեղվելով Կախեթի իշխանների կողմից, իր դեսպանին ուղարկում է Դավիթ Կյուրապաղատի մոտ, առաջարկում իր գորքով գալ և վերցնել Վիրքը, որպեսզի կամ ինքը տիրի այնտեղ, կամ էլ այն զիջի Բագրատին՝ Տայքի հյուսիսային մասի կառավարիչ Գուրգենի և Աբխազաց Գեորգ թագավորի դստեր՝ Գուրանդուխտի որդուն⁸⁰: Ընդառաջելով Իվանե Մարուչիս-ձենի առաջարկությանը՝ Դավիթը տիրացավ Վիրքի կենտրոն Ուփլիսցիխենին, քանի որ անժառանգ էր, որդեգրեց Բագրատին, այնուհետև իր մոտ կանչեց Վիրքի ազատներին և պարտադրեց հնազանդվել Բագրատին՝ իբրև «Տաոյի, Քարթլիի և Աբխազիայի ժառանգորդի»⁸¹: Այս իրադարձություններն ընկան միասնական վրացական պետութայն ստեղծման արդի հայեցակարգի հիմքում, որի հեղինակն է Ի. Զավախիշվիլին⁸²:

970-ական թթ. վերջերին ծանրացավ Բյուզանդական կայսրութայն վիճակը: Վասիլ (Բարսեղ) II-ի (976–1025 թթ.) կառավարման

⁷⁶ Տե՛ս Պատմութիւն Արիստակեսայ Վարդապետի Լաստիվերտույ (այսուհետև՝ Լաստիվերցի), Թիֆլիս, 1912, էջ 3:

⁷⁷ Տե՛ս Մատթէօս Ուռհայեցի, ժամանակագրութիւն (այսուհետև՝ Ուռհայեցի), Վաղարշապատ, 1898, էջ 36:

⁷⁸ Տե՛ս Летопись Каргли, էջ 57:

⁷⁹ Գ. Մելիքիշվիլի կարծիքով, Տայքը, գտնվելով մեկ այլ պետությունից վասալական կախվածության մեջ, չէր կարող IX–XI դդ. լինել Վրաստանի քաղաքական միավորման մեջ գլխավոր ուժը: Տե՛ս մեղոյիշვილი გ., ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანება და საქართველოში ფეოდალურ ურთიერთობათა განვითარების ზოგიერთი საკითხი, თბ., 1973.

⁸⁰ Տե՛ս Летопись Каргли, էջ 57:

⁸¹ Տե՛ս ქართლის ცხოვრება, ტ. 1, თბ., 1955, გვ. 274:

⁸² Տե՛ս ჯავახიშვილი ი., ქართველი ერის ისტორია, წ. 2, თბ., 1960, გვ. 123–124.

սկզբին նրա դեմ հուժկու ապստամբություն բռնկվեց Վարդ Սկլերոսի՝ փոքրասիական ազնվականության հզորագույն ներկայացուցիչներից մեկի գլխավորությամբ: Սկլերոսն իր կողմը թեքեց կայսրության զինված ուժերի մեծ մասը, ինչպես նաև գրեթե ամբողջ Փոքր Ասիան: Ապստամբությունը ճնշելու համար կայսերական իշխանությունն օգտագործում է իր բոլոր միջոցները: Կայսրության ծանր վիճակից փորձեցին օգտվել արաբական ամիրայությունները: Մրվանյանների Բատ ամիրան գրավեց Մանագլեքտը: Այս վճռական պահին Վասիլ II-ը Թոռնիկ Թոռնիկյանի միջոցով⁸³ դիմեց Տայքի տիրակալին՝ օգնական զորք խնդրելով կայսերական արևելյան բանակի համար, որպես հատուցում խոստանալով «ցկյանս» հանձնել նրան նոր հողային տիրույթներ՝ Խաղտո առիճը, Կղեսուրքը, Չորմայրը, Կարինը, Բասենը, Մարդաղի գավառը (կամ Սևուկ բերդը), Հարքն ու Ապահունիքը⁸⁴: Դավիթն ընդունեց առաջարկը և 979 թ. իշխանաց իշխան Ջոշիկի ու Թոռնիկ Թոռնիկյանի գլխավորությամբ կայսերական բանակին օգնության ուղարկեց 12 հազարանոց մի զորամաս⁸⁵: Այս զորամասն աչքի ընկավ Հալիս գետի ափին՝ Սարավենե դաշտում տեղի ունեցած ճակատամարտում, որտեղ Սկլերոսի բանակը պարտություն կրեց:

Սկլերոսի ապստամբության հետևանքով ծանր վիճակում հայտնված Վասիլ II-ը դիվանագիտական նուրբ քայլի էր դիմել: Դավթին փաստորեն, «ցկյանս» տրվել էին այնպիսի տարածքներ, որոնք այդ պահին մեծ ցանկության դեպքում անգամ Բյուզանդիան չէր կարող փոխանցել Տայքին, քանի որ Հարքը և Ապահունիքը չէին պատկանում նրան, իսկ Խաղտո Առիճը և Չորմայրին Թոռնիկյանների տիրույթներն էին: Դավիթը կայսրությունից առավելագույնը կարող էր ստանալ միայն Տայքից հարավ ընկած հարևան

---

⁸³ Ստեփաննոսի Տարոնեցույ Ասողկան պատմութիւն տիեզերական (այսուհետև՝ Ասողիկ), Սանկտ-Պետերբուրգ, 1885, էջ 192:

⁸⁴ Նույն տեղում:

⁸⁵ Տայքը փոքր երկիր էր, որպեսզի կարողանար ուրիշի 12 հազարանոց զորք տրամադրել: Սակայն դիվանագիտական հմտություններով և մեծ հմայքով օժտված Դավիթ Կյուրապաղատն ի հաշիվ հայ և վրացի տիրակալների, կարողացավ օգնել կայսրությանը:

չըջանները, այսինքն Կարինն ու Բասենը⁸⁶: Վասիլ II-ի այս քաղաքականությունը նշանակում էր, որ ոչ հեռու ապագայում այդ հողերը Բյուզանդական կայսրությունը հետ կստանար: Դավիթ Կյուրապաղատը, որը մանրամասն չէր հաշվարկել Բյուզանդական այսպես կոչված «փոխհատուցման» դրական և բացասական կողմերը, երբ փորձեց հաստատվել իր «պարզեական» տիրույթներում, ապա անմիջապես հասկացավ, որ իր ծառայությունների մասին ստացել էր, ոչ թե որոշակի տարածքներ, այլ ընդամենը այդ տարածքները գրավելու իրավունք:

Եթե Կարինի և Բասենի միացումը կյուրապաղատությանը չհետաձգվեց, ապա Հարքն ու Ապահունիքը Դավիթ Կյուրապաղատին անցան միայն 990 թ., երբ «կիւրապաղատն Հայոց Դաւիթ պաշարեալ զՄանազկերտ քաղաք»,⁸⁷ գրավեց այն՝ այնտեղ վերաբնակեցնելով վրացիների և հայերի:

Հակամարտ ուժերի պայքարը Բյուզանդիայում նոր թափով վերսկսվեց 980-ական թթ.: Դավիթն այս անգամ միացավ կայսեր դեմ ապստամբած Վարդ Փոկասին՝ փոքրասիական ազնվականություն մեկ այլ ներկայացուցչի: Կյուրապաղատի կողմից Փոկասին օգնելը պայմանավորված էր նրանով, որ վերջինիս հետ բարեկամական հարաբերությունների մեջ էր սկսած այն ժամանակից, երբ Փոկասը «Խաղբիայի (Խաղտիք) դուքսն էր»⁸⁸: Սակայն միայն ջերմ հարաբերությունները չէին, որ ստիպել էին Տայքի տիրակալին միանալ Փոկասին: Դավիթն իրեն խաբված էր զգում, քանի որ Վասիլ II-ից ամբողջությամբ չէր ստացել շուրջ տասը տարի առաջ խոստացված փոխհատուցումը և հիմա հարմար պահ էր վրեժ լուծելու համար, առավել ևս, որ իր վաղեմի բարեկամ Փոկասը շուրջ խոստումներով թուլացրել էր Տայքի տիրակալի սթափ դատելու կարողությունը:

Այդ ընթացքում վատացան նաև Դավիթ Կյուրապաղատի և Բագրատ III-ի (975–1014 թթ.) հարաբերությունները: Ըստ վրացի տարեգրի՝ դրա պատճառը Վիրքի էրիսթավներին մեկի՝ Ռատ Բաղ-

⁸⁶ Ст'ю Степаненко В. П., Апахуник в византийско-таоских отношениях в период мятежа Варды Склира (976–979), Античная древность и средние века, вып. 10, 1973, т. 221:

⁸⁷ Ասողիկ, էջ 266:

⁸⁸ Հովհաննես Սկիլիցես, Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հ. 10, Բյուզանդական աղբյուրներ, Գ. (թարգմանությունը քննադրից, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Հ. Բարթիկյանի), Եր., 1979, էջ 64:

վաշի չհնազանդվելն էր «միավորված Վրաստանի թագավոր» Բագրատին: Վրաց թագավորն իր ուժերով մտնում է Վիրք՝ նպատակ ունենալով գերել Ռատին: Վերջինս օգնություն խնդրանքով դիմում է Դավիթ Կյուրապաղատին՝ իր կողմից ավելացնելով, որ Բագրատ III-ի իրական նպատակը Տայքի տիրակալին վերացնելն է⁸⁹: Մ. Լորդ-կիրպանիձեի կարծիքով՝ Ռատ Բագրատը չէր ստում, և այդ արշավանքն իսկապես ուղղված էր Դավիթ Կյուրապաղատի դեմ⁹⁰: 988 թ. գործը հասնում է բացահայտ ընդհարման և ծանր կացություն մեջ հայտնված Դավիթը օգնություն է խնդրում հայոց Սմբատ թագավորից և «հայոց բոլոր թագավորներից»՝ Կարսի, Վասպուրականի, Այունյաց թագավորներից և Աղվանից իշխանից: Այս մեծ զորքին Դավիթ Կյուրապաղատն իր ոչ մեծաթիվ ուժերով միանում է Զավախքի Դիլվեկ գյուղում: Դավթի և Բագրատ III-ի հոր՝ Գուրգենի զորքերն իրար են բախվում Գարգաթխրիլի⁹¹ կոչվող վայրում (Տայքի և Շևշատի սահմանագլխին), ուր Գուրգենի զորքերը ծանր պարտություն են մատնվում:

Գուրգենի պարտությունից հետո Բագրատ III-ը, տեսնելով ուժերի իրական հարաբերակցությունը, գալիս է Դավթի մոտ և հայտարարում, որ իր իրական նպատակն է եղել Ռատին պատժելը և «հոր և որդու» միջև տեղի ունեցած այս անախորժությունները թյուրիմացություն արդյունք են: Հայտնի է, հավատաց նրան Դավիթը թե ոչ, այսուհանդերձ, լսելով նրա բացատրությունները, ազատ արձակեց իր զորքը, սակայն մինչ այդ ստիպելով Բագրատին՝ հօգուտ հայոց Սմբատ II-ի զիջել Սակուրեթ ամրոցը Զավախքում⁹²:

Առնվազն տարօրինակ է թվում Դավիթ Կյուրապաղատի վրա արշավելու Բագրատ III-ի ծրագիրը: Դավիթը վաղուց արդեն երիտասարդ չէր, և Բագրատն այսպես թե այնպես ժառանգելու էր Դավթի տիրույթները: Պատերազմելով Կյուրապաղատի դեմ՝ Բագրատն իր հույսը կապում էր իր ձեռնարկի անականկալ լինելու և Դավթի թուլության վրա՝ պայմանավորված Փոկասի ապստամբությանը վերջինիս մասնակցությամբ⁹³: Սակայն կա մի հանգամանք, որը, ճիշտ է,

⁸⁹ Տե՛ս Լетопись Картли, էջ 59:

⁹⁰ Лордкипанидзе М. Д., История Грузии XI-начало XIII века (научно-популярный очерк), Тбилиси, 1974, с. 50.

⁹¹ Նույն տեղում:

⁹² Տե՛ս Մեքրոնյան Ա., Ջավախքը XIX դ. և XX դ. 1-ին քառորդին, էջ 50:

⁹³ Лордкипанидзе М. Д., նշվ. աշխ., էջ 50:

չի մատնանշվում սկզբնաղբյուրներում, սակայն, մեր կարծիքով, Բագրատի արկածախնդիր քայլերի միակ տրամաբանական բացատրությունն է: Հնարավոր է, որ Բագրատի ելույթը Կյուրապաղատի դեմ կազմակերպված էր Վասիլ II-ի կողմից: Գտնվելով ծանր վիճակում, օգնություն խնդրելով նաև Կիևյան Ռուսիայից, Վասիլը կարող էր նմանատիպ խնդրանքով դիմել նաև Բագրատին⁹⁴: Այս վարկածի օգտին է խոսում 1001 թ. Դավիթ Կյուրապաղատի մահից անմիջապես հետո Բագրատի և նրա հոր՝ Վասիլ II-ին ներկայանալը և նախկինում կատարված ծառայությունների դիմաց մեծ պատիվների արժանանալը:

Վասիլ II-ին հաջողվեց պարտություն մատնել Փոկասին: Դա Դավիթ Կյուրապաղատին դժվարին կացություն մեջ գցեց: Դավիթն ստիպված ներուժով դիմեց Վասիլ II-ին՝ հպատակություն և հնազանդություն խոստանալով: Վասիլ II-ը այստեղ ևս ցուցաբերեց դիվանագետի իր ունակությունները: Կայսրը Դավիթ Կյուրապաղատին է թողնում ինչպես Կարինն ու Բասենը, այնպես էլ Հարքն ու Ապահունիքը գրավելու և կյուրապաղատության սահմանները ընդլայնելու իրավունքը: Վասիլ II-ը Տայքի Կյուրապաղատից պահանջում է միայն Տայքը կտակել կայսրությանը⁹⁵, քանի որ Դավիթ Կյուրապաղատն անժառանգ էր, իսկ հավանական ժառանգ Բագրատ III-ի հետ նրա փոխհարաբերությունները հեռու էին լավ լինելուց: Փաստորեն, եթե Բագրատի և Դավիթի բախումը «բեմադրված» էր Բյուզանդիայի կողմից, ապա դրանով կայսրությունը մի կողմից ձերբազատվեց Տայքի ժառանգության իրական հավակնորդ Բագրատից, իսկ մյուս կողմից, իրավաբանորեն ձևակերպեց ու ամրագրեց իր իրավունքները Տայքի նկատմամբ:

Սմբատ II Տիեզերակալի մահից հետո 990 թ. Անիում թագավոր օծված Գագիկ I շահնշահի (990–1020 թթ.) և Տայքի տիրակալի միջև շատ արագ ձևավորվում են ամուր դաշնակցային հարաբերություններ, որոնք դրսևորվում են ընդհանուր թշնամու՝ արաբական ամիրայությունների դեմ պայքարում նրանց սերտ համագործակցությամբ:

⁹⁴ Նույն տեղում:

⁹⁵ Կա տեսակետ, համաձայն որի Դավիթ Կյուրապաղատը զորք չի տրամադրել Վարդ Փոկասին և Բյուզանդիայի օգտին գրված կտակը ոչ մի կապ չունի Փոկասի ապստամբության հետ (Տեն **Նազարյան Լ.**, Վարդ Սկլերոսի և Վարդ Փոկասի ապստամբություններն ու Դավիթ Կյուրապաղատը, Հայոց պատմության հարցեր, X, Եր., 2009, էջ 34–49):

990 թ. Դավիթ Կյուրապաղատի կողմից Մանագիերտի գրավումից դժգոհ են մնում այնտեղից արտաքսված արաբները: Դա առիթ է տալիս Ատրպատականի ամիրա Մամլանին հանդես գալու Հայաստանում գտնվող արաբական տարրի պաշտպանությունից ղերքերից և դուրս գալու Կյուրապաղատի դեմ: Մամլանն իր բանակով գալիս է Ծաղկոտն գավառ: Նրա դեմ Դավիթը դուրս է գալիս Հայոց Գագիկ և Կարսի Աբաս թագավորների հետ դաշնակցած: Մամլանի զորքերը, տեսնելով դաշնակիցների թվական գերակշռությունը, գիշերով թողնում են իրենց ղերքերն ու հեռանում Հայաստանից⁹⁵:

Դավիթ Կյուրապաղատը քաջ գիտակցում էր, որ իր մահից հետո Բյուզանդիան, առանց մի կաթիլ արյան, տիրանալու է այն ամենին, ինչ նա ձեռք էր բերել երկարատև պատերազմների արդյունքում: Սակայն նա հույսը չէր կորցնում, որ կարող է ինչ-որ կերպ փոփոխել Փոկասի պարտությունից հետո իրեն պարտադրված հաշտություն համաձայնագրի պայմանները: Այն, որ Բագրատն ու Գուրգենը չէին լինելու Դավթի ժառանգները, այլևս ակնհայտ էր: 987–988 թթ. վերոհիշյալ իրադարձություններից հետո Դավթի և նրա նախկին ժառանգների միջև շփումները հասցվել էին նվազագույնի: Ստեղծված քաղաքական իրավիճակում՝ իբրև Դավթի տիրույթների ժառանգորդ, կարող էր դիտարկվել նաև Գագիկ I-ը, եթե հաշվի առնենք նաև նրանց միջև ձևավորված դաշնակցային կապերը և Տայքի կյուրապաղատություն՝ գերազանցապես հայկական հողերից կազմված լինելը: Մյուս կողմից, հասկանալով ձևավորված ռազմաքաղաքական իրավիճակի ողջ լրջությունը, կամ միգուցե հրահանգավորվելով Վասիլ II-ի կողմից, Դավթի և Գագիկի ձեռնարկումներին միանալու և ռազմական օգնություն ցուցաբերելու պատրաստակամությամբ է հանդես գալիս Բագրատ III-ը: Դա կարող էր անմիջապես մի քանի առումներով շահեկան վիճակի մեջ դնել Բագրատին. ա) նա անմիջական մասնակից էր դառնում Տայոց կյուրապաղատի և Հայոց թագավորի ձեռնարկումներին, բ) մեծանում էր նրա միջազգային հեղինակությունը, գ) վրաց արքան մոտ էր լինում Հայոց և Տայքի տիրակալների «ներքին խոհանոցին», դ) Բագրատը Տայքի տիրակալի հետ լավ փոխհարաբերությունները վերականգնելու և նրա անմիջական ժառանգը վերստին դառնալու տեսական հնարավորություն էր ստանում, ե) հարկ եղած դեպքում Բագրատը կանխելու էր իր շահե-

⁹⁵ Տե՛ս **Լեո**, Հայոց պատմություն, հ. 2, Եր., 1947, էջ 626–627:

րի դեմ ուղղված որևէ ձեռնարկում Գագիկ I-ի և Դավիթ Կյուրապաղատի կողմից:

Շարունակելով իր ակտիվ ուզմական քաղաքականությունը՝ 997 թ. ձմռանը Դավիթը զորք ուղարկեց պաշարելու Խլաթը, սակայն պարտություն կրեց, որից օգտվեցին արաբ ամիրաները և փորձեցին վերադարձնել Մրվանյաններից խլած շրջանները, առաջին հերթին՝ Ապահունիքը: Սակայն այս հարձակումը ևս գլխավորած Ատրպատականի ամիրա Մամլանը 998 թ. Ծումբ գյուղի մոտ պարտություն կրեց Տայքի, Հայոց և վրաց միացյալ ուժերի կողմից:

Ըստ Ասողիկի՝ Դավիթ Կյուրապաղատը մահացել է Հայոց 449 թ. Զատիկին՝ 1001 թ. մարտի 31-ին: Ըստ Լաստիվերցու և Ուռհայեցու, վրաց Իլարիոն արքեպիսկոպոսը⁹⁶, մահաթույն խառնելով պատարագի հաղորդությանը, խմեցրեց Դավիթ Կյուրապաղատին, սակայն տեսնելով, որ թույնը չի ներգործում, խեղդամահ արեց նրան Ավագ հինգչաբթի օրը⁹⁷: Իլարիոն արքեպիսկոպոսն իր հերթին պատժվեց Վասիլ II-ի կողմից, «Վասնզի հայր անուն էր Դաւիթ կիւրապաղատ թագաւորին Վասլին. և վասն այնորիկ կորոյս զնոսա»⁹⁸:

Իրականում, ու՞մ էր ձեռնտու Դավիթ Կյուրապաղատի մահը: Սկզբնաղբյուրների վկայությամբ Կյուրապաղատն արդեն ծեր էր, հետևաբար կար մի լուրջ պատճառ, որը նրա թշնամիներին ստիպեց արագորեն ձերբազատվելու նրանից: Ցավոք, սկզբնաղբյուրները խոսում են միայն Մեծ Կյուրապաղատի մահվան մասին և լուռության են մատնում այդ ոճրագործության հետ կապված հանգամանքները: Ի՞նչը կարող էր լինել նրանից ազատվելու համար առիթ, եթե ոչ քաղաքական այն մեծ խաղը, որը սկսել էր Վասիլ II-ը 970-ական թթ.՝ Վարդ Սկլերոսի ապստամբության ժամանակ: Վերջին տարիների իրադարձությունները, հատկապես Հայոց շահնշահի և Դավիթ Բագրատունու սերտ փոխհարաբերությունները խառնել էին կայսեր՝ Տայքի հետ կապված բոլոր ծրագրերը: Կյուրապաղատի մահից հետո կայսրը «օրինական» ճանապարհով ստանալու էր իր տիրույթները, հետևաբար, ապահովելու համար Տայքի խաղաղ անցումը Բյուզանդիային, կայսրը Դավթին ճանապարհից հեռացնելով կապահովա-

⁹⁶ Տե՛ս Ուռհայեցի, էջ 38:

⁹⁷ Տե՛ս Լաստիվերցի, էջ 3:

⁹⁸ Ուռհայեցի, էջ 38:

գրեր ինքն իրեն ավելորդ քաջքշուկների* : Հանգամանքների այսպիսի դասավորութայն պայմաններում վրացի արքեպիսկոպոս Իլարիոնը ընդամենը գործիք էր Կյուրապաղատի մահը ցանկացողների ձեռքում և անցանկալի վկա, որին շտապեց ասպարեզից հեռացնել Վասիլ II-ը կամ մեկ այլ ոք՝ թաքցնելու համար գործած ոճիրը⁹⁹ :

Դավիթ Կյուրապաղատի մահից հետո Վասիլ II-ը շտապ եկավ Հայաստան, շրջագայեց նոր տիրույթներով՝ այցելելով Հարք, Ապահունիք, ապա՝ Տայք, տիրացավ բազմաթիվ գավառների, բերդերի և քաղաքների: Եկեղյաց գավառում նրան դիմավորեցին Տայքի ազատները, ներկայացան նաև Բագրատ III-ը և նրա հայր Գուրգենը: Վասիլը Գուրգենին շնորհեց մագիստրոսի, իսկ Բագրատին՝ կյուրապաղատի կոչում¹⁰⁰: Բագրատին շնորհվեցին նաև Դավիթ Կյուրապաղատի տիրույթների մի մասը «ցկյանս օգտագործման»: 1001–1002 թթ. ձմռանը, կայսեր կողմից Կյուրապաղատի ժառանգութայն «անարդար բաժանումից» դժգոհ Գուրգենը, փորձ ձեռնարկեց Բյուզանդիայից խլել նաև Տայքի մյուս շրջանները: Իր գորքով նա ռազմակալեց Տայքը, սակայն հուժկու դիմադրություն ցույց տվեց Ուղթիքը: Գուրգենի դեմ ուղարկվեց Նիկեփորաս Կանիկլեսն իր գորքով: Հակամարտող կողմերը փորձեցին բանակցությունների ճանապարհով լուծել ստեղծված խնդիրը: Բյուզանդական կողմը համաձայնվեց Գուրգենի տարածքային պահանջներին: Նրա տարածքներն ընդլայնվեցին ի հաշիվ Դավիթ Կյուրապաղատի նախկին տի-

---

* Հնարավոր է նաև, որ Դավիթը հրաժարվել էր Տայքը կայսրությանը թողնելու իր կտակից և իր համար նոր ժառանգ ընտրել: Չի բացառվում նաև, որ Դավիթ Կյուրապաղատը նոր կտակ էր կազմել հոգուտ հայոց շահնշահի: Այս վարկածի օգտին է խոսում ոչ միայն Տայքի և Հայոց տիրակալների լավ փոխհարաբերությունները, այլ նաև իր գահակալման վերջում «Պղնձե քաղաքի» պատմությունն արաբերենից հայերեն թարգմանել տալը: Իրերի մասն դասավորության պայմաններում վտանգվում էին նաև Բագրատ III-ի շահերը: Նա Փոկասի ապստամբության ժամանակ գործարքի էր գնացել Վասիլ II-ի հետ, որի հետևանքով արդեն տուժել էր՝ գրկվելով Կյուրապաղատի ժառանգը լինելու մենաշնորհից: Հետևաբար Բագրատը չէր ցանկանա գրկվել Տայքից իր «պատառը» ստանալու վերջին հնարավորությունից, որն անմիջականորեն կապված էր Տայքը Բյուզանդիային անցնելու հետ:

⁹⁹ Հ. Բարթիկյանի կարծիքով ևս Դավիթ Կյուրապաղատի մահն արագացվել էր բյուզանդացիների կողմից, որոնք շտապում էին տիրանալ Տայքին: Տե՛ս **Բարթիկյան Հ.**, Հայաստանի նվաճումը Բյուզանդական կայսրության կողմից, ՊԲՀ, 1970, № 2, էջ 81–92:

¹⁰⁰ **Сумбат Давитис-дзе**, История и повествование о Багратионах, перевод, введение и примечание М. Лордкипанидзе, Тб., 1979, с. 57, Ասոդիկ, էջ 270:

րույթների, սակայն, քանի որ հնարավոր է հստակորեն սահմանագծել Կյուրապաղատի տիրույթները, հետևաբար անհնար է նաև որոշել Գուրգենին զիջած տարածքների չափը¹⁰¹: Հայտնի է, որ Գուրգենի մահից հետո զրանք անցնելու էին Բագրատին, իսկ վերջինիս մահից հետո՝ վերադարձվելու էին Բյուզանդիային: Ըստ Ն. Աղոնցի՝ Գուրգենը ստացավ Տայքի մեծ մասը¹⁰², որը 1008 թ. նրա մահից հետո՝ որպես հողային պարգև, հանձնվեց Բագրատ III-ին:

Դավիթ Կյուրապաղատի տիրույթների բաժանման ժամանակ, սկզբնաղբյուրների հաղորդմամբ, կայսրին չներկայացավ Գագիկ I-ը: Հայոց թագավորը կայսրին ներկայանալը փոքրոգություն էր համարում: Իսկ թե ի՞նչն էր Գագիկ I-ի համար նվաստացուցիչ՝ Վասիլ II-ի մոտ գնալը, թե «կյուրապաղատ» կամ «մագիստրոս» տիտղոսներով «մեծարվելը», որը սիրով ընդունվեց Բագրատ III-ի, Գուրգենի և մի քանի հայ մեծամեծների կողմից, այդ մասին մեզ տեղեկություններ չեն հասել: Հայտնի է նաև, որ 1001 թ. Հայոց շահնշահը զբաղված էր Տաշիր-Չորագետի թագավոր Դավիթ Անհողինի ելույթի ճնշմամբ*:

Կյուրապաղատության տիրույթների բռնագավթումը մեծ ազդեցություն ունեցավ Այսրկովկասի ճակատագրի վրա, քանի որ Դավիթ Կյուրապաղատի և Գագիկ I-ի դաշինքը միակ կենսունակ ուժն էր, որ կարող էր պայքարել Հարավարևմտյան Հայաստանի և Ատրպատականի ամիրայությունների դեմ, ինչպես նաև դիմագրավել Բյուզանդիայի ծավալապաշտական քաղաքականությանը:

1008 թ. Գուրգենի մահից հետո Տայքը, ինչպես և Դավիթ Կյուրապաղատի մյուս տիրույթները, պայմանավորվածության համաձայն, անցնում են Բագրատ III-ին: 1014 թ. վերջինիս մահից հետո Վասիլ II-ը պահանջում է Բագրատի որդի Գիորգի I-ից վերադարձնել իր հորը ցածր օգտագործման տրված տիրույթները: Գիորգին «իր մանկական հասակով հպարտացած»՝ հակառակ պատասխան է տալիս, թե ինչ որ իմ հայրն իշխանությամբ ունեցել է, զրանից մի տուն անգամ չեմ տա մեկին¹⁰³: Այս պատասխանը, բնականաբար,

¹⁰¹ **Такайшвили Е.**, Археологическая экспедиция в южные провинции Грузии 1917 г., Тбилиси, 1952, с. 63.

¹⁰² Տե՛ս **Աղոնց Ն.**, Դավիթ Կյուրապաղատ, ՊԲՀ, 2002, 3 էջ 24:

* Չի բացառվում նաև, որ խուսափելու համար Տայքի հարցում Գագիկ I-ի հնարավոր միջամտությունից, Վասիլ II-ի կողմից ասպարեզ բերվեց երիտասարդ, փառասեր և Հայոց թագավոր դառնալու շատ մեծ ցանկություն ունեցող Դավիթ Անհողինը:

¹⁰³ Տե՛ս **Լաստիվերցի**, էջ 7:

մարտահրավեր էր Վասիլ II-ի համար, սակայն հեռատես կայսրը չչտապեց արագորեն լուծելու այս հարցը: Պատճառն այն էր, որ Գիորգի I-ը՝ հանձին հայոց շահնշահ Գագիկ I-ի, հզոր դաշնակից ունեւր, որի հետ կապված էր նաև ազգակցական կապերով¹⁰³: Գագիկ I-ի հետ բախումից խուսափելը կարևոր պատճառներից մեկն էր, որ Վասիլ II-ը հետաձգեց Կյուրապաղատի ժառանգությանը տիրանալը: Այսուհանդերձ, Գագիկ I-ի մահից հետո, 1021 թ. կայսրն իր ուժերը շարժում է Արևելք՝ օրակարգում ունենալով Վասպուրակահայն և Դավիթ Կյուրապաղատի ժառանգության հարցերը:

Վասիլ II-ը հանգրվանում է Կարնո դաշտում: Գիորգիի մոտ ուղարկված դեսպանները, որոնք վրաց արքայից հնազանդութունն էին պահանջել, վերադառնում են ձեռնունայն: Ավելին, Գիորգի I-ի զորքերը կողոպտում և ավերում են Ուղթիքն իր գեղեցիկ դաստակերտներով, սակայն քաղաքի բնակիչներին ֆիզիկապես չեն վնասում¹⁰⁴: Ուղթիքից Գիորգի I-ի ուժերը նահանջում են Կոզ, այնտեղից՝ Վանանդ: Կայսրն իր ուժերով հետապնդում է վրաց արքային և 1022 թ. Պաղակացիս (Չլդրը) լճի մոտ և Արշարունիքի Շղփա վայրում ջախջախում նրան: Վրաց արքան հաշտութուն է խնդրում, որի դիմաց նա իր երեք տարեկան որդուն՝ Բագրատին, պատանդ է տալիս կայսրությանը, Բյուզանդիային զիջում 14 ամրոց և Տայքի, Զավախքի, Արղահանի ու Բասենի այն հողերը, որոնք պատկանում էին Դավիթ Կյուրապաղատին¹⁰⁵:

1022 թ. հաղթական պատերազմից հետո Տայքի տարածքում ձևավորվում է առանձին վարչատարածքային միավոր՝ Իբերիա անունով¹⁰⁶, որը Բյուզանդիայի համար ավելի հեռու գնացող քաղաքական նպատակներ էր ենթադրում՝ միացնել Վիրքը Բյուզանդական կայսրությանը: Չի բացառվում նաև, որ Գիորգի I-ին ևս առաջարկ

---

¹⁰³ Գիորգի I-ի կինը Վասպուրականի Սեմեթրիմ թագավորի և Գագիկ I-ի քրոջ դուստրն էր: Տե՛ս **Степаненко В. П.**, Еще раз о грузинском посольстве в Ани в 1045 г. (к генеологии грузинских и армянских Багратидов и Арцрунидов Васпуракана), *Античная древность и средние века*, 2003, Вып. 34, էջ 267:

¹⁰⁴ Տե՛ս **Լասսիվերցի**, էջ 12:

¹⁰⁵ Տե՛ս **Летопись Картли**, էջ 63:

¹⁰⁶ Հետազոտողների մի մասի կարծիքով Իբերիա բանակաթեմի ձևավորվել էր ավելի վաղ՝ 1001 թ., երբ Դավիթ Կյուրապաղատի ժառանգությանը տիրանալու նպատակով բյուզանդական կայսրը եկել էր Հայաստան: Տե՛ս **Арутюнова В.**, Из истории северовосточных пограничных областей Византийской империи в 11-ом веке, *ИФЖ*, 1972–1, էջ 91–102:

արվեց կտակել Վիրքը Բյուզանդիային: Այդ քայլին, սակայն, վրաց թագավորը չգնաց¹⁰⁷: Այս իրադարձություններից հետո կայսրը Տայքի վրա վերակացուներ է նշանակում, որոնք համաձայն Ա. Լաստիվերցու, գավառը բաժանում են տուն առ տուն, գյուղ առ գյուղ և ագարակ առ ագարակ¹⁰⁸:

Գագիկ I-ի մահից հետո սկսված գահակալական պայքարի ժամանակ Գիրոգի I-ը հանդես եկավ թագաժառանգ Հովհաննես-Սմբատի շահերի պաշտպանությունում: Այդ պայքարը համընկավ Տայքի համար Վրաստանի և Բյուզանդիայի միջև սկսված պատերազմի հետ, և Հովհաննես-Սմբատ թագավորը՝ ի փոխհատուցումն Գիրոգի I-ի ցուցաբերած աջակցություն, իր օգնությունն ուղարկեց վրաց արքային, որը կործանարար հետևանքներ թողեց Անիի Բագրատունյաց թագավորության համար¹⁰⁹:

Վրաստանի պարտությունը վճեց նաև Անիի Բագրատունյաց թագավորության ճակատագիրը, քանի որ Գիրոգի թագավորի դաշնակից Հովհաննես-Սմբատն ստիպված էր Անին կտակել Բյուզանդիային: Հայոց թագավորի ներկայացուցիչ կաթողիկոս Պետրոս Գետադարձը Տրապիզոնում գտնվող Վասիլ II-ին ներկայացավ 1021 թ. դեկտեմբերի վերջերին: Բանակցություններն արագ անցան կայսեր համար ցանկալի շեռնով: Ընդունվում էր այն նույն սկզբունքը, որ մի ժամանակ Դավիթ Կյուրապաղատն էր գործադրել և որով էլ Վասիլ II-ն սկիզբ էր դրել իր արևելյան քաղաքականությունը: Անիի դիմաց Հովհաննես-Սմբատը մագիստրոսի կոչում և Անիի ու Մեծ Հայքի ցմահ արքոնտոսի պաշտոն էր ստանում¹¹⁰: Համաձայնություն այս կետը պատճառաբանվում էր նրանով, որ Հայոց թագավորը

---

¹⁰⁷ Օրինակներ ներկայից՝ Ադրբեջանի հանրապետությունը պատմական Ատրպատականի հարևանությամբ, Կարեյն-Ֆիննական հանրապետությունը՝ Ֆինլանդիայի կողքին, Նախկին Հարավսլավական Մակեդոնիայի հանրապետությունը հունական Մակեդոնիա երկրամասի հարևանությամբ: Տե՛ս **Бартикян Р.**, О царском кураторе "MANZHKERT KAI EΣΩ IBHPIAΣ" Михаиле. В связи с восточной политикой Василия II (976–1025 гг.). ՊԲՀ, 2000, № 1, էջ 144:

¹⁰⁸ Տե՛ս Պատմություն Արիստակեսայ Վարդապետի Լաստիվերցույ, էջ 26:

¹⁰⁹ **Лордкипанидзе М. Д.**, նշվ. աշխ., էջ 79:

¹¹⁰ **Степаненко В. П.**, Из истории византийской провинциальной администрации, Античная древность и средние века, 2008. Вып. 38, с. 99, **Юзбашян К. Р.** Армянские государства эпохи Багратидов и Византия (IX–XI вв.). М., 1988, с. 158–160.

անժառանգ էր, ուստի նա իր հոժար կամքով ժառանգ էր կարգում կայսրին¹¹¹:

Այսպիսով, Վասիլ II-ի շուրջ հիստունամյա հետևողական և հեռատես քաղաքականություն հետևանքով կայսրությունն առանց լուրջ ջանքեր գործադրելու ոչ միայն կարողացավ տիրանալ Դավիթ Կյուրապաղատի ժառանգությունը, այլ նաև հող ստեղծեց հետագայում Բագրատունյաց Հայաստանի մայրաքաղաք Անին ևս կայսրությունը միացնելու համար, որը և հաջողությամբ իրագործվեց 1045 թ.:

Բյուզանդական արքունիքը Տայքում վարում էր տարիների ընթացքում իրեն արդարացրած քաղաքականություն, այն է՝ գրաված մանր սահմանակից թագավորություններում պայքարը խոշոր կալվածատիրություն դեմ և կրոնական ու ազգային միաձուլումը¹¹²: Այս ծրագրի իրագործման ճանապարհին Տայքի՝ բյուզանդական տիրապետությունից դժգոհ ազնվականության համար գոյատևման համար խիստ ծանր պայմաններ ստեղծվեցին: Դժվար չէ կռահել, որ երկրի բնական տերերի չեզոքացման նպատակով էր կիրառվում ազնվականության տեղափոխումների այն քաղաքականությունը, որն ի սկզբանե կիրառվելով Տայքում, իր շարունակությունը գտավ նաև Հայաստանի մյուս շրջաններում՝ հետզհետե ստանալով խիստ մեծ ծավալներ¹¹³:

1047–1048 թթ. սկսվում են սելջուկյան արշավանքները Հայաստան: Բյուզանդական արքունիքը ի վիճակի չէր պաշտպանելու կայսրության արևելյան սահմանները, ուստի և Հայաստանը ենթարկվում է սարսափելի ավերածությունների: 1064 թ. սուլթան Ալի-Արսլանը, ի թիվս այլոց, ասպատակում է նաև ամբողջ հյուսիսային Հայաստանը՝ Գուգարքի գավառները, ինչպես նաև Տայքը: Սելջուկյան հրոսակները այստեղ ասպատակում են մինչև Փանագլերտ ընկած տարածքները, ապա կողոպտելով և գերելով հասնում մինչև Բաբերդ¹¹⁴:

1071 թ. Մանազկերտի ճակատամարտում թուրք-սելջուկներից պարտություն կրելով՝ Բյուզանդիան ստիպված եղավ ի թիվս այլոց,

¹¹¹ Տե՛ս **Լեո**, Հայոց պատմություն, հ. 2, էջ 673–674:

¹¹² Տե՛ս **Մանանդյան Հ.**, Երկեր, հ. Բ, Եր., 1978, էջ 611:

¹¹³ Տե՛ս **Մանանդյան Հ.**, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ. Գ, Եր., 1952, էջ 17:

¹¹⁴ Տե՛ս **Летопись Карми**, էջ 72, Պատմություն Արիստակեսայ Վարդապետի Լաստիվերացույ, էջ 97:

նրանց գիջել նաև Տայքը: Հետագա տասնամյակների ընթացքում Տայքն անցնում էր մերթ հզորացած վրացական թագավորության, մերթ՝ թուրք-սելջուկների ձեռքը: Այսպես, վրաց Դավիթ IV Շինարար թագավորի օրոք (1089–1125 թթ.) 1116 թ. Տայքում արյունահեղ բախումներ տեղի ունեցան հայ-վրացական ուժերի և թուրք-սելջուկների միջև, որոնք ավարտվեցին դաշնակիցների հաղթանակով, իսկ թուրքերը հալածվեցին մինչև Բասեն: 1125 թ. հունիսին Դավիթ Շինարարի ուժերն ազատագրում են թուրքերից Ջավախքը, Կողը, Բասենը և Սպերը, հրի ենթարկում Ուղթիքը (Օլթի)¹¹⁵: Ամենայն հավանականությամբ Ուղթիքը թուրք-սելջուկների կարևորագույն հենակետերից էր, և այդ հանգամանքով է կարելի բացատրել նրա հրկիզվելը: Այսուհանդերձ, Դավիթ թագավորի մահից շատ չանցած՝ թուրքերը վերահաստատվում են իրենց նախկին դիրքերում: Ամբողջ XII դ. ընթացքում Տայքը մի քանի անգամ ձեռքից ձեռք է անցնում և միայն XII դ. վերջին և XIII դ. սկզբին սելջուկների նկատմամբ Ջաքարե և Իվանե Ջաքարյանների տարած հաղթանակներից հետո այն անցնում է վրացական թագավորությանը:

XII–XIII դարերում շարունակվում են վրացական էթնիկական նոր խմբերի ներթափանցումները Տայք, որոնք, սակայն, տարածաշրջանի էթնոփոփոխության պատկերի վրա էական ազդեցություն չեն թողնում: Այդ շրջանին վերաբերող հայ-վրացական ռազմաքաղաքական մերձեցումը չի խանգարում Իվանե Ջաքարյանին հրաժարվել առաքելականությունից և վրաց Իոանե կաթողիկոսի կողմից քաղկեդոնական ծեսով մկրտվել: Եվ ընդհանրապես, մինչ հայոց և վրաց միացյալ բանակն ազատագրում էր Հայաստանի դավառները և միացնում վրաց տերությանը, վրաց հոգևորականությունը գոլգոհահեռաբար աշխուժացնում էր իր քարոզչական գործունեությունը և բազմապատկում մարդորսությունը¹¹⁶:

XIII դ. 20-ական թվականներից սկսած՝ Տայքը ենթարկվեց նախ միջինասիական տիրակալ Ջալալեդդինի, հետո նաև՝ մոնղոլական ասպատակություններին: Ինչպես երևում է վրացական աղբյուրներից, մոնղոլական զորավար Չարմաղանի զորքերը ասպատակել էին նաև հետևյալ հայկական շրջանները՝ Ջավախքը, Շեչատը, Կղարջքը, Սամցխեն և Արդահանը, ուր ավերածությունների ենթարկելով

¹¹⁵ Տե՛ս Վրաց աղբյուրները, հ. Գ, էջ 42:

¹¹⁶ Տե՛ս Հակոբյան Պ., Հայագիտական ուսումնասիրություններ, Եր., 2003, էջ 85:

երկիրը, կոտորել էին ու գերել բնակիչներին¹¹⁷: Մոնղոլների կողմից նվաճվելուց հետո Հայաստանի և Վրաստանի երկրամասերը բաժանվում են երկու մասի՝ Գյուրջիստան և Մեծ Արմենիա: Առաջինն իր մեջ ընդգրկում էր նաև Հայաստանի հյուսիս-արևելյան շրջանը, այսինքն այն մասերը, որոնք Թամար թագուհու օրոք (1184–1207 թթ.) գտնվում էին վրացական տիրապետության ներքո¹¹⁸:

1266 թ. Թմկաբերդի տեր Սարգիս Զաղեցին, օգտվելով վրաց թագավորի և մոնղոլների հակամարտությունից, կարողացավ հիմնադրել Սամցխեի ընդարձակ իշխանությունը, որն իր մեջ ընդգրկեց Տաշիրից մինչև Էրզրում ընկած տարածքը¹¹⁹: Ի թիվս այլոց՝ Տայքը ևս ընդգրկվեց այս իշխանության կազմի մեջ, որի կենտրոնն էր Ախալցխան: Սամցխեի իշխանը կրում էր աթաբեկի տիտղոսը, որի համար իշխանությունը հայտնի էր նաև Սաաթաբազո (վրացերեն՝ աթաբեկի երկիր) անունով:

Սամցխեի իշխանությունն ստեղծման ժամանակաշրջանին է վերաբերում Կիրակոս Գանձակեցու վկայությունը, որը կարևոր է աթաբեկության պատմության առաջին օրերի ուսումնասիրման համար. «Դեպ եղև, զի Արղունն զորոք բազմօք էր ի կողմանս Վրաց, ընդ նմա էր և Զաքարէ: Եվ գաղտ յԱրղունէն և այլ զորացն գնաց Զաքարէ ի տեսութիւն կնօջ իւրոյ, որ էր առ հօր իւրում Սարգսի՝ իշխանին Ուխտեսաց, որ ապստամբ էր ընդ թագաւորին վրաց Դաւթի»¹²⁰: Հուլավուն իմանալով Զաքարեի այս քայլի մասին՝ հրամայում է սպանել նրան. «...տարեալ թաղեցին գնա ի Քոբայրն, զոր առ կին նորա ի Հայոց»¹²¹: Այս իրադարձություններից հետո մոնղոլները դադարեցին Զաքարյան տոհմի ներկայացուցիչների նկատմամբ վստահություն տածել¹²²:

Սարգիս Զաղեցուն իշխանության ղեկին հաջորդում է նրա որդի Բեքա I-ը (1285–1306 թթ.): Վերջինիս հաջորդի՝ Սարգիս II-ի օրոք (1306–1344 թթ.) Սամցխեի աթաբեկությունը հզորացավ, որի վառ ապացույցը վրաց թագավոր Գիորգի V Պայծառի (1318–1346 թթ.)

¹¹⁷ Տե՛ս Վրաց աղբյուրները, հ. Բ, էջ 54:

¹¹⁸ Տե՛ս **Փափազյան Ա.**, Թուրքական վավերագրերը Հայաստանի և հայերի մասին, XVI–XIX դարեր, Եր., 2003, էջ 127:

¹¹⁹ Տե՛ս **Մեղրոնյան Ա.**, Զավախքը XIX դ. և XX դ. I քառորդին, Եր., էջ 56:

¹²⁰ **Կիրակոս Գանձակեցի**, Պատմութիւն Հայոց, Եր., 1961, էջ 393:

¹²¹ Մույն տեղում:

¹²² Տե՛ս **Մուրադյան Պ.**, Հայաստանի վրացերեն արձանագրությունները, էջ 232:

կողմից Սարգիս II-ին աթաբեկի ժառանգական տիրոջ սի շնորհումն էր: Բացի այդ, Հենց XIV դ. սկիզբն է դառնում այն բեկումնային ժամանակաշրջանը, երբ աթաբեկությունը ձեռքազատվում է մոնղոլական գերիշխանությունից: Հետագա տարիներին աթաբեկերը ստիպված էին իրենց անկախությունը պաշտպանելու համար պայքարել ինչպես կարա-կոյունլու թուրքմենական ցեղերի, այնպես էլ Վրաստանի դեմ, որոնք անընդհատ փորձեր էին ձեռնարկում Սամցխեի իշխանությունն իրենց ազդեցություն ուղղությամբ ընդգրկել և նրա տարածքին տիրել: Տարբեր նվաճողների արշավանքների հետևանքով բնակչության մի մասը կոտորվում է, շատերն արտագաղթում: 1341 թ. Տայքի Վարդնշեն գյուղում գրված ավետարանի գրիչը վկայում է. «Եվ եղև փախուստ ամենայն գաւառին, նա ևս քաղաքին միահամուռ՝ քրիստոնէից և իսմայելաց և ամենայն բնակչացն ի ձեռաց Բ. իշխանաց, որոց ոչ է պարտ գրել զանուն նոցա: Եվ ամենայն ոք փախաւ և չուեցին յերկիր աւտար»¹²³: Այդուհանդերձ տարաշաշրջանը շարունակում էր պահպանել իր էթնոկրոնական դիմագիծը: Մահմեդական բնակչությունը նախկինի նման կազմում էր չնչին փոքրամասնություն¹²⁴:

Հ. Տաշյանի կարծիքով, Սամցխեի իշխանությունը կազմի մեջ գտնվող հայկական հողերը համեմատաբար ավելի լավ վիճակի մեջ էին, քան հայկական մյուս տարածքները, քանի որ գտնվում էին քրիստոնյա աթաբեկների ենթակայությունների ներքո: Չնայած Տայոց ամենանշանավոր եկեղեցիները (հատկապես Բանակը, Իշխանը, Օշկը և այլն) քաղկեդոնական եկեղեցուն էին պատկանում և հայ ազգաբնակչության մի մասը հայտնվել էր վրացական եկեղեցու հովանու ներքո, այսուհանդերձ հայությունը չէր մոռացել իր լեզուն, «մինչև որ ժէ դարուն մահմետականացումն հիմ դրաւ քրիստոնէական ամէն հետքի հետ՝ նաև լեզուի անհետացման»¹²⁵:

Սամցխեի իշխանությունը տարիներին երկրամասում չհաստատվեց կայուն իրավիճակ: XV դ. սկզբից Տայքը, ինչպես և ամբողջ աթաբեկությունը, հայտնվում են զանազան նվաճողների տեսազաշտում: Լենկ Թեմուրի, նրան հաջորդած Թեմուրյանների և թուրքմենական

¹²³ Ժ. դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, կազմեց Լ. Խաչիկյանը. Եր., 1950, էջ 327:

¹²⁴ Տե՛ս ՄԱԿՐՈՆՅԱՆ Ա., Ձավախքը XIX դ. և XX դ. I քառորդին, էջ 62:

¹²⁵ Տե՛ս Տաշեան Հ., Տայք, դրացիք և Խոտորչուր, ՀԱ, 1971, 1-3, էջ 35:

ցեղերի բախումներն ընդգրկեցին նաև Հայաստանի հյուսիսարևմտյան շրջանները: Այդ բախումներն ուղեկցվում էին հայ ժողովրդի համար անասելի ողբերգություններ, սարսափելի ավերածություններով և թալանով¹²⁶: 1404 թ. Իսպանիայի թագավորի դեսպան Կլավիխոն, անցնելով Սպերի և Թորթոսի վրայով, նկարագրել է այնտեղ տիրող իրավիճակը, համաձայն որի տարածաշրջանում ժողովրդագրական նոր տեղաշարժեր էին տեղի ունեցել. «...բնակչությունն ստվար, մեծամասնությունը նախապես եղել են հայեր, բայց վերջին տարիներին շատ քրիստոնյաներ տեղահանվել են և իսլամներ են եկել հաստատվել նրանց տեղը»¹²⁷:

XVI դ. սկզբին սկսվում են օսմանյան թուրքերի և Սեֆյան պարսիկների ասպատակությունները, որոնց արդյունքում նկատվում են ժողովրդագրական նոր տեղաշարժեր:

Այսպիսով, հին և միջնադարյան աղբյուրների տեղեկությունների համադրությամբ պարզորոշ երևում է, որ հնագույն ժամանակներից Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիսարևմտյան մասը կազմող Տայք աշխարհը, ի թիվս Հայկական այլ երկրամասերի, ապրել է բավականին բուռն ու բովանդակալից կյանքով: Տայքը և տայեցիները հայ ժողովրդի կազմավորման և Հայկական պետականության կայացման մաս են կազմել: Այնտեղ իրենց գործունեությունն էին ծավալել Մամիկոնյաններն ու Դիմաքսյանները: Ավելին, Մամիկոնյանները գլխավոր դեր էին ստանձնել օտար գավթիչների դեմ մղվող պայքարում, իսկ Տայքը շատ հաճախ դառնում էր Հայկական զինված ուժերի ապաստարանը: VIII դ. վերջին Տայքը հայտնվում է դավանաբանական երկընտրանքի առջև: Հակաքաղկեդոնականների հաղթանակն այնտեղ ճանապարհ էր բացում հայերի տիրապետության համար, իսկ քաղկեդոնականների հաղթանակը՝ վրացիների¹²⁸: Այսուհանդերձ, մեծամասամբ հարելով քաղկեդոնականությանը՝ տայեցի հայը չի ասսիմիլացվել վրացական էթնոսին: Ընդհակառակը, Տայքում առկա վրացական փոքրամասնությունն առօրյայում ընդօրինակել է հայերենը՝ հայերին փոխանցելով վրացերենը միայն ու միայն իբրև եկեղեցական ժամերգությունների լեզու: Քաղկեդո-

¹²⁶ Տե՛ս **Կիրակոսյան Գ.**, Հայաստանը Լանկ-Թամուրի և թուրքմեն ցեղերի արշավանքների շրջանում, Եր., 1997, էջ 72:

¹²⁷ Տե՛ս **Клавихо Р. Г.**, Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403–1406); пер. со старорусск., предисловие и комментарии И. С. Марковой, М., 1990, էջ 159–160.

¹²⁸ Տե՛ս **Март Н.**, Аркаун..., էջ 6:

նրի հայերի կողմից իրենց իսկ համար կառուցված հուշարձանները
չեն կարող որակվել իբրև վրաց ազգի ձեռքբերումներ, իսկ Տայքի
պատմության ուսումնասիրությունը Վրաստանի պատմության
համատեքստում գիտակոնորեն սխալ է և անընդունելի:

*բ) Տայքն Օսմանյան կայսրության վարչաքաղաքական համա-
կարգում (XVI–XIX դարեր)*

XIV դ. ընթացքում կատարելով մի շարք նվաճումներ Փոքր Ասի-
այի ծովափնյա շրջաններում և Բալկաններում՝ նորաստեղծ Օսման-
յան կայսրությունն ակտիվացրեց իր զավթողական քաղաքականու-
թյունը նաև Արևելքում և 1473 թ. Երզնկայի և ապա Դերջանի ճա-
կատամարտերում հաղթելով ակ-կոյունլու Ուզուն-Հասանի զորքե-
րին՝ ներխուժեց Հայաստանի արևմտյան գավառներ: XVI դ. սկզբից
Հայաստանի և Անդրկովկասի համար կատաղի մրցակցություն
սկսվեց Օսմանյան կայսրության և Սեֆյան Պարսկաստանի միջև¹²⁹:
Թուլացած և մասնատված Վրաստանի թագավորները պարսկա-
թուրքական վտանգի դեմ ընդհանուր ճակատ կազմելու փոխարեն
պայքար ծավալեցին Սամցխեի աթաբեկության հյուսիսարևելյան
գավառներին տիրելու համար: 1535 թ. Սամցխեի աթաբեկի զորքերը
Ջավախքի Մուրջախեթ գյուղի մոտ պարտություն կրեցին Իմերեթիի
Բագրատ III և Քարթլիի Լուարսաբ I թագավորների միացյալ ուժերի
կողմից, որոնց օժանդակում էր նաև Գուրիայի տիրակալը: Աթաբե-
կության կենտրոն Ախալցխան և նրա շրջակա տարածքները ժամա-
նակավորապես անցան Իմերեթիին¹³⁰: 1545 թ. տարածաշրջանում
հայտնվում են թուրքերը: Հպատակեցնելով երկրամասը՝ նրանք
իշխանությունը հանձնում են Քայխոսրոյին, որը հավանաբար սե-
րում էր տեղի իշխանական տներին: 1547 թ. Քայխոսրոն ապստամ-
բում է թուրքերի դեմ և նրանց թշնամի Սեֆյան Պարսկաստանի
օգնությամբ վերականգնում Սամցխեի անկախությունը: 1548 թ.
Քարթլիի Լուարսաբ I թագավորն արչավում է Սամցխեի վրա և
Քարթլիին է միացնում Ջավախքը, Կոլան և Արդահանը: Քայխոս-
րոյին օգնության է հասնում պարսից շահ Թահմասպը, որն ստիպում

¹²⁹ Տե՛ս Անասյան Հ., Թուրքական տիրապետությունը Հայաստանում XVII դարում,
«Տաղեկագիր», ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., Եր., 1951, № 5, էջ 51:

¹³⁰ Տե՛ս Մալքոնյան Ա., Ջավախքը XIX դ. և XX դ. I քառորդին, էջ 62:

է Բարթիլի թագավորին նահանջել: 1549 թ. սկսվում է Օսմանյան բանակի արշավանքը Սամցխե: Մի քանի շաբաթվա ընթացքում թուրքերը գրավում են շուրջ 20 բերդեր¹³¹: Նախ, մի քանի օր տևած պաշարումից հետո նրանք տիրում են Թորթումի բերդին, այնուհետև իրար հետևից թուրքերը հպատակեցնում են Ակչա կալեն, Թեփկերդը, ինչպես նաև Բերդագրակի բերդը¹³²: Զարգացնելով իրենց հաջողությունները՝ 1552 թ. թուրքերը կարողանում են տիրել նաև Արտանուջին և Արդահանին:

1555 թ. Ամասիայում կնքված պարսկա-թուրքական հաշտութ-
յան առաջին պայմանագրի համաձայն՝ Սամցխեի աթաբեկությունն անցնում է Օսմանյան կայսրությունը և միայն աթաբեկության մի մասը կազմող Ջավախքը՝ Սեֆյան Պարսկաստանին:

1578 թ. թուրք-պարսկական պատերազմը վերսկսվեց: Թուրքերը Լալա Մուստաֆա փաշայի գլխավորությամբ կրկին ներխուժում են Սամցխե: Չլդըր լճի մոտ տեղի ունեցած արյունալի ճակատամար-
տում նրանք պարտության են մատնում պարսկական ուժերին և ապա ամբողջությամբ տիրում Սամցխեի իշխանապետությանը. «Թուրքն ՌԼԹ (1590) էր Արգոում քաղաք այլազգի որդիքն ի պատիւ կոչեցին զբրիստոնեայ... և մեծ սուգ եղև քաղաքին, քանզի զԹոր-
դումու ձորերն տիրեցին...»¹³³: Օսմանցիների ձեռքն են ընկում նաև Թիֆլիսն ու Գանձակը: Նոր գահ բարձրացած շահ Աբասն ստիպված էր 1590 թ. կնքել թուրքերի հետ Պարսկաստանի համար խիստ աննպաստ մի պայմանագիր, որով թուրքերին էր զիջում Վրաստան-
ը, Հայաստանը և Ատրպատականի մի մասը՝ Թավրիզ քաղաքով: Հետագա իրադարձությունների արդյունքում պարսիկներին հաջող-
վում է թուրքերից հետ խլել ինչպես Ատրպատականը, այնպես էլ Վրաստանի և Հայաստանի արևելյան շրջանները, սակայն Տայքն ու հարակից շրջանները մնում են Օսմանյան կայսրության կազմի մեջ: 1639 թ. Կասրե-Շիրիների պայմանագիրն ամրագրում է տարածքային այսպիսի բաժանումը Թուրքիայի և Պարսկաստանի միջև, որը հիմ-
նականում պահպանվում է հետագա հարյուրամյակների ընթաց-
քում:

¹³¹ Տե՛ս **Տաշեան Հ.**, Տայք, դրացիք և Խոտորջուր, ՀԱ, 1971, 1–3, էջ 36:

¹³² Տե՛ս Թուրքական աղբյուրները, հ. Ա, էջ 31:

¹³³ Գիվան Հայոց պատմութեան, կազմեց Գիտ քահանայ Աղանեսնց, գիրք Ժ, Թիֆլիս, 1912, էջ 102:

Արևմտյան Հայաստանում իրենց տիրապետությունը հաստատելուն հետ մեկտեղ օսմանցիներն անմիջապես սկսում են տարածաշրջանի յուրացումը, որի ամենագլխավոր նախապայմանն էր տեղի բնակչության և իշխանավորների մահմեդականացումը: Արդեն XVII դ. սկզբին սկսում են կրոնափոխ լինել մեսխերը¹³⁴: 1625 թ. սպանվում է Սամցխեի վերջին քրիստոնյա աթաբեկը՝ Մանուչար III-ը (1614–1625): Նրան հաջորդած աթաբեկ Բեքա III-ն իր իշխանությունը պահպանելու համար ստիպված էր մահմեդականություն ընդունել (1626 թ.)՝ վերցնելով իր համար Սաֆար փաշա անունը¹³⁵: Վրացագետների մեծ մասի կարծիքով Սաֆար փաշայից սկսած մինչև Յուսուֆ փաշայի մահը՝ 1744 թ., Սամցխեի աթաբեկության տարածքում իշխանությունը գտնվել է վրացական ծագում ունեցող, մահմեդականացած Ջաղեղի (Ջաղեցի) տոհմի ձեռքին և իշխանությունը փոխանցվել է ժառանգաբար, իսկ 1744 թ.-ից հետո կառավարումն անցել է թուրքական զանազան տոհմերի ներկայացուցիչներին¹³⁶:

Խնդրո առարկա հիմնահարցի համակողմանի լուսաբանման նպատակով այժմ փորձենք ներկայացնել Օսմանյան կայսրության սոցիալ-քաղաքական վիճակը և այդ հենքի վրա քննության առնել Տայքի և հարակից շրջանների վարչաքաղաքական պատկերը:

XVII դ. սկզբին Օսմանյան կայսրությունը մի հսկայածավալ տերություն էր: Նրա կազմի մեջ էին ընդգրկված Փոքր Ասիա թերակղզին, Սև ծովի առափնյա շրջանները, Բալկանյան թերակղզին, Իրաքը, Սիրիան, Պաղեստինը, Հյուսիսային Աֆրիկան, Արևմտյան Հայաստանը և այլ շրջաններ:

XVII դ. կեսերից սկսած Օսմանյան կայսրությունն այլևս ի վիճակի չէր շարունակելու «փառավոր» պատերազմների պատմությունը: Նա սկսել էր վայրէջք ապրել, որը հետևանք էր կայսրության ծանր սոցիալ-տնտեսական կացության: Ռազմական հարածուն ծախսերը ծածկելու նպատակով կայսրությունն անցել էր դրամի արժեզրկման և հարկային ծանր քաղաքականությանը¹³⁷: Տնտեսական շահույթի

¹³⁴ Տե՛ս Տաշեան Հ., Տայք, դրացիք և խոտրցուր, ՀԱ, 1971, 1–3, էջ 37:

¹³⁵ Տե՛ս Центральный государственный исторический архив Грузии (այսուհետև՝ ЦГАИГ), ֆ. 1438, оп. 1, л. 408, л. 4.

¹³⁶ Տե՛ս Մեղունյան Ա., Ջավախքը XIX դ. և XX դ. I քառորդին, էջ 63–64:

¹³⁷ Տե՛ս Գասպարյան Ա., Օսմանյան կայսրության սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական կացությունը ըստ Երեմիա Չելեբի Քյոնյուրճյանի (XVII դար), ԳԱԱ Շիրակի

նվագումը և երկարատև պատերազմները կայսրութեանը կանգնեցնում են նաև տարածքային կորուստների իրողութեան առջև: Պատահական է, որ շուտով Թուրքիայից անջատվում են մի շարք երկրներ¹³⁸:

Օսմանյան կայսրութեան ենթակա երկրներն ու ժողովուրդները գտնվում էին զարգացման տարբեր մակարդակների վրա թե՛ քաղաքական, թե՛ սոցիալ-տնտեսական, և թե՛ մշակութային ասպարեզներում: Իր տարածքները պահպանելու համար Օսմանյան կայսրութեանը գիտեք միայն մի միջոց. այն է՝ ռազմական ուժը: Լեոն գրում է. «Եթե հոռմեացիները ձգտում էին ծաղկեցնել իրենց նվաճած հեռավոր երկրները, սիրաշահել տեղական ազգաբնակչությանը՝ տալով նրանց հարմարութիւններ զարգանալու իբրև առանձին ժողովուրդ և զարգացնելու իր արդյունաբերութիւնն ու առևտուրը, ապա թուրքերն ընդհակառակը՝ պետական իմաստութիւն էին համարում անմարդացնել, քարուքանդ անել գավառը»¹³⁹: Նվաճված երկրամասերի հարստութիւնն ու մարդաշատ լինելը վտանգավոր էին համարվում մի քանի պատճառներով : Առաջին հերթին դրանք կարող էին ռեսուրս դառնալ տեղական իշխանավորների համար, եթե նրանք որոշեին ապստամբութիւն բարձրացնել կենտրոնական կառավարութեան դեմ: Մյուս կողմից, ձեռնու չէր նաև այլ երկրների դեմ պատերազմների ժամանակ, եթե թշնամին ներխուժեր կայսրութեան տարածք և այնտեղ հայտնաբերեր հարուստ պաշարներ¹⁴⁰:

Երկրի ներսում ևս առկա էր դժգոհութիւնը: Երկարատև պատերազմներից հոգնած զինվորականները հետզհետե հեռանում էին զինվորական գործից և դառնում հողատերեր: Նրանք հողերն ստանում էին կամ պետութիւնից, կամ հողէն դասից, քանի որ Թուրքիայում բոլոր հողերը հայտարարված էին հենց այս երկու դասերի սեփականութիւնը: Այդ հողերն օգտագործելու համար օգտագործողները պարտավոր էին հարկ վճարել կամ զինվորական ծառայութիւն կատարել:

Երկրի ընդհանուր ճգնաժամի պայմաններում Օսմանյան կայսրութեան ծայրամասային շրջանների կառավարիչները, քրդական ցեղերը՝ աշիրեթները, սկսեցին հրաժարվել կենտրոնական իշխա-

---

հայագիտական հետազոտությունների կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», հ. 11, Գյումրի, 2008, էջ 109:

¹³⁸ Տե՛ս Մեքոնյան Ա., Ջավախքը XIX դ. և XX դ. I քառորդին, էջ 65:

¹³⁹ Լեո, Հայոց պատմություն, հ. 3, գիրք Ա, Եր., 1969, էջ 57:

¹⁴⁰ Նոյն տեղում:

նության ենթակայությունից և ձեռք բերեցին կիսանկախություն: Նրանց հպատակեցնելու կենտրոնական կառավարության ջանքերը մեծամասամբ ապարդյուն էին անցնում: Նման իրավիճակ էր նաև Արևմտյան Հայաստանում, որը փաստորեն դարձել էր մի կողմից՝ կառավարական զորքերի ու քրդերի, մյուս կողմից՝ միջցեղային բախումների թատերաբեմ¹⁴¹:

Թուրքահպատակ քրիստոնյաները՝ հայերը, հույները, ասորիները, բուլղարները և այլք, գտնվում էին մարդկային տարրական իրավունքների անտեսման, ազգային հալածանքների, արժանապատվության ոտնահարման, ֆիզիկական բնաջնջման մշտական վտանգի պայմաններում: Արևմտյան Հայաստանում հայերը պարտավոր էին երկարատև ձմռան ընթացքում սննդով և կացարանով ապահովել ինչպես քրդերին, այնպես էլ նրանց մեծաքանակ հոտերին: Ուշագրավ է, որ թուրքական պատմագրության մեջ գերակա է այն բացահայտ կեղծ և շինծու տեսակետը, համաձայն որի «Օսմանյան կայսրության հպատակ բոլոր հայերը ապրում էին խաղաղ և ապահով կյանքով՝ մեծամասամբ զբաղված լինելով առևտրի և արդյունաբերության ոլորտում, իսկ զինվորական ծառայությունից ազատված լինելը հնարավորություն էր տալիս նրանց ցուցաբերելու շարունակական զարգացում բոլոր բնագավառներում»¹⁴²:

Արևմտյան Հայաստանը, ինչպես և ամբողջ Օսմանյան կայսրությունը, տրոհվում էր վարչատարածքային մեծ և փոքր միավորների: Խոշորագույն միավորները կոչվում էին էյալեթներ (վիլայեթներ, հայկական աղբյուրներում՝ նահանգներ), որոնց գլխավորում էին սուլթանի նշանակած կառավարիչները՝ բեյլերբեյիները կամ միրմիրանները (հետագայում նաև վալիներ)¹⁴³: էյալեթները բաժանվում էին լիվաների կամ սանջակների (գավառ), որոնց կառավարիչները կոչվում էին սանջակբեյեր կամ միրլիվաներ: Սրանք ևս նշանակվում էին սուլթանի կողմից, սակայն նրա հետ հարաբերությունները իրականացնում էին նահանգապետերի միջոցով¹⁴⁴: Սան-

¹⁴¹ Տե՛ս Մեյրնոյան Ա., Ջավախքը XIX դ. և XX դ. I քառորդին, էջ 66:

¹⁴² Uras E., The Armenians in history and the Armenian question, Istanbul, 1988, p. 370.

¹⁴³ Տե՛ս Մաֆրաստյան Ա. Խ., Օսմանյան կայսրության վարչական բաժանումը XVII դ., Արևելագիտական ժողովածու, հ. 1, Եր., 1960, էջ 285:

¹⁴⁴ Ա-Դոյի կարծիքով սանջակն ավելի մեծ շրջան է իրենից ներկայացնում քան գավառը, այդ իսկ պատճառով իր՝ «Վանի, Բիթլիսի և Էրզրումի վիլայեթները»

ջակները բաժանվում էին կազաների (գավառակ), որոնք ղեկավարվում էին կազինների կողմից: Կազաներն իրենց հերթին բաժանված էին նահիեների, որոնց գլխին կանգնած էին կայմակամները կամ մյուզիիրները (գեղջավազ):

Նվաճված երկրամասերում թուրքական վարչաժողովրդագրական քաղաքականությունը, պայմանավորված մահմեդական վերնախավի ազգային-քաղաքական և տնտեսական շահերով, աչքի էր ընկնում անկայունությունը և մշտապես փոփոխություններով¹⁴⁵: Տարբեր ժամանակներում նահանգների թիվը տատանվում էր 30-ի սահմաններում: Ըստ թուրք հեղինակ Ֆերիդուն բեյի՝ XVI դ. 80-ական թվականներին Օսմանյան կայսրությունն տարածքն ընդգրկում էր 31 էյալեթ, ինչպես նաև Ղրիմի խանությունն ու Սրբազան Մեքքայի շերիֆությունը¹⁴⁶: XVII դարում Օսմանյան կայսրության վարչական բաժանումն էական փոփոխությունների չի ենթարկվում, սակայն XVIII–XIX դարերում, կապված անկման ու քայքայման գործընթացի հետ, կայսրության վարչական բաժանման մեջ լուրջ փոփոխություններ են տեղի ունենում¹⁴⁷:

XVI–XVII դարերում Օսմանյան կայսրության հայկական շրջանները բաժանվել են հետևյալ վարչամիավորների՝ էյալեթների. 1. Էրզրումի, 2. Վանի, 3. Կարսի, 4. Չղըրի, 5. Ռումի (Սեբաստիայի), 6. Դիարբեքիրի: Արևմտյան Հայաստանի նահանգներում հաշվվող գավառների թիվը մի քանիսից հասնում էր երկու-երեք տասնյակի¹⁴⁸:

Օսմանյան կայսրության արևելյան վարչամիավորումների մեջ իր ընդարձակ տարածքով և ռազմաքաղաքական նշանակությամբ առանձնանում էր Էրզրումի նահանգը: Նրա վալին, որը համատեղում էր կայսրության արևելյան մարզերի զորքերի հրամանատարի՝ սերասկյարի պաշտոնը, կրում էր Հայաստանի կառավարչի տիտղոսը և օգտվում էր բազմաթիվ արտոնություններից: Շատ դեպքերում Էրզրումի վալի-սերասկյարին էր վերապահված արևելյան նահանգների կառավարիչների նշանակման իրավունքը¹⁴⁹:

աշխատության մեջ օգտագործում է միայն սանջակ տեքմինը: Տե՛ս Ա-Գ, Վանի, Բիթլիսի և Էրզրումի վիլայեթները, էջ 5:

¹⁴⁵ Տե՛ս **Մեքքոնյան Ա.**, Ջավախքը XIX դ. և XX դ. I քառորդին, էջ 67:

¹⁴⁶ Տե՛ս Թուրքական աղբյուրները, հ. Բ, էջ 212–222:

¹⁴⁷ Տե՛ս **Մուրադյան Հ.**, նշվ. աշխ., էջ 19:

¹⁴⁸ Տե՛ս ՀԺՊ, հ. 4, Եր., 1972, էջ 275–276:

¹⁴⁹ Տե՛ս **Մեքքոնյան Ա.**, Ջավախքը XIX դ. և XX դ. I քառորդին, էջ 68:

Հայաստանում վարչամիավորների ստեղծման առաջին փուլում՝ XVI դարում ստեղծված նահանգների մեջ իր կարևոր տեղն ու դիրքն ունենր Գուգարք և Տայք նահանգների մասերից կազմված և գլխավորապես Հայերով ու վրացիներով բնակեցված սահմանամերձ Ջլղրրի էյալեթը¹⁵⁰: 1625 թ. վարչամիավորի կենտրոն Ջլղրր բերդաքաղաքի ավերումից հետո էյալեթի կենտրոնը դարձավ Ախալցխան և դա է պատճառը, որ այս վարչամիավորը «Ջլղրրի էյալեթ» անվանը զուգահեռ սկսեց կրել նաև «Ախալցխայի էյալեթ» անվանումը:

Օսմանյան կայսրության արևելյան վարչամիավորների մեջ իր ռազմաքաղաքական նշանակությունը ուրույն տեղ էր զբաղեցնում նաև Կարսի նահանգը: Այս վարչամիավորը, սահմանակից լինելով Ջլղրրի և էրզրումի նահանգներին, նրանց հետ միասին ընդգրկել էր պատմական Հայաստանի Տայք նահանգի տարածքները: Կարսի էյալեթին էր պատկանում Կուր գետի ակունքների շրջանում գտնվող պատմական Կող գավառը՝ իբրև Գյուլեի լիվա:

Տայքի մեծագույն մասը՝ Բերդացիոր, Պարտիզացիոր, Արսյացիոր, ձակք գավառները և Բողխա գավառի մեծ մասը, մտան Ախալցխայի էյալեթի մեջ: Բերդացիոր գավառի տարածքում և ձակք գավառի արևելյան հատվածում՝ Օլթի գետի Փանակ* (Բանակ) և Փանազկերտ վտակների, ինչպես նաև Օլթի գետի միջին հոսանքի ավազաններում, տարածվում էր Փանակի լիվան: Սրան արևմուտքից սահմանակից էր Թավուսքարի լիվան (ձակք գավառի կենտրոնական և արևմտյան հատված՝ Օլթի գետի ստորին հոսանքի շրջան), որից բաժանվում էր Թավուսկեր և Փանազկերտ վտակների ջրբաժան լեռնաշղթայով: Թավուսկերի լիվայի արևմտյան սահմանը հասնում էր մինչև ձորոխ: Բողխա գավառի հյուսիսային և կենտրոնական հատվածում, ինչպես նաև Պարտիզացիոր գավառի ամբողջ տարածքում (Օլթի Բարդուզ գետերի ավազան) տարածվում էր Օլթիի

¹⁵⁰ Տե՛ս Աճառյան Հ., XVII դարի ազատագրական շարժումներն Արևմտյան Հայաստանում, էջ 19:

* Բանակ, Բերդագրակ, Տայցքար, Կող և Մամրվան տեղանունները սկզբնաղբյուրներում տարբեր ձևերով են ներկայացված: Այսպես, Բանակ անվան փոխարեն մենք շատ հաճախ հանդիպում ենք Փանակ, Փենեք, Փենյակ ձևերին, Բերդագրակի փոխարեն՝ Փերթբերք, Փերթբերք, Բերմեթդեք, Տայցքարի փոխարեն՝ Թավուսկեր, Թավուսքար, Թավսկեր, Կողի փոխարեն՝ Գյուլե, Զոլե, Մամրվանի փոխարեն՝ Նարիման: Մեր կողմից տեղանունները կիրառվել են կոնկրետ սկզբնաղբյուրի տարբերակով:

լիվան: Արսյացփոր գավառի տարածքին (ձորոխ գետի միջին հոսանքի շրջան) էին համապատասխանում Բերդագրակի և Պարխալի (Պարխար) լիվաները, որոնք տարածվում էին մինչև Պոնտական լեռները՝ հյուսիս-արևմուտքից ու արևմուտքից և ձորոխի աջ ափի բարձունքները՝ արևելքից: Բողխա գավառի հարավային հատվածում՝ Օլթի գետի վերնագավառում և Սիվրի-չայի ավազանում տարածվում էր Մամրվանի (Նարիման) լիվան, որը XVI–XVII դարերում պատկանել է Էրզրումի, իսկ XVIII դարում և XIX դ. առաջին երեսնամյակին՝ Ախալցխայի էյալեթին:

Տայքի Ոքաղե և Ագորդացփոր գավառների տարածքում՝ Թորթում գետի ավազանում, տարածվում էր Էրզրումի էյալեթի հյուսիսային մասը կազմող Թորթումի լիվան: Այն Էրզրումի նահանգի այն եզակի գավառներից էր, որ խնդրո առարկա ժամանակաշրջանում վարչական փոփոխությունների չի ենթարկվում:

Այժմ դիտարկենք այն վարչատարածքային փոփոխությունները, որոնց ենթարկվել է Տայքը թուրքական տիրապետության ժամանակաշրջանում՝ XVI–XIX դարերում:

Թուրք հեղինակ Ֆերիդուն բեյի հաղորդման համաձայն՝ XVI դ. 80-ական թվականներին Տայքի տարածքը բաժանված էր Էրզրումի, Չլդըրի և Կարսի էյալեթների միջև: Էրզրումի նահանգի կազմում ընդգրկված էին Թորթումի և Մամրվանի լիվաները: Չլդըրի էյալեթի կազմի մեջ էին ընդգրկված Էրլիի (Օլթի) և Բերմեքղեքի (Փերթէքըրէք, Բերդագրակ) լիվաները, իսկ Կարսի նահանգի կազմում՝ որպես առանձին լիվա, Քոլեն (Գյոլե, Կող)¹⁵¹: Այն հանգամանքը, որ Ֆերիդուն բեյը հիշատակում է Տայքի ոչ բոլոր շրջանները, թույլ է տալիս ենթադրելու, որ Տայքի մնացած մասերն ընդգրկված էին վերը նշած լիվանների կամ էլ հարևան վարչական միավորների կազմի մեջ:

Տարածաշրջանի վարչատարածքային բաժանման, ժողովրդագրական իրավիճակի ու տնտեսական կյանքի մասին կարևորագույն տեղեկություններ է հայտնում «Գյուրջիստանի վիլայեթի մեծ դավթարը»: Ի տարբերություն Ֆերիդուն բեյի վկայության՝ «Գյուրջիստանի վիլայեթի մեծ դավթարի» մեջ Չլդըրի էյալեթի կազմում բացակայում էր Բերդագրակի լիվան, սակայն նշվում է որպես լիվա Փանակը: Չլդըրի էյալեթի գավառների շարքում Բերդագրակի, ինչպես նաև Լիվանեի, Նըսֆի Լիվանեի և Շեշատի լիվանների բա-

¹⁵¹ Տե՛ս Թուրքական աղբյուրները, հ. Բ, էջ 219–220:

ցակայութիւնը «Գյուրջիստանի վիլայեթի մեծ դավթարի» մեջ, ամենայն հավանականութեամբ բացատրվում է այն հանգամանքով, որ վերջիններս կառավարվում էին իբրև ժառանգական կալվածքներ՝ յուրգլուկի և օջաքլըքի կարգով¹⁵²:

Համաձայն «Գյուրջիստանի վիլայեթի մեծ դավթարի»՝ Փանակի լիվան ուներ 3 նահիե՝ Փանակի, Քիամխիսի և Փանագլեկերտի¹⁵³: Աղբյուրում հիշատակվում է նաև Օլթիի լիվան, սակայն այնտեղ առկա շուրջ 90 բնակավայրերի մեծ մասի անունը թուրքական բնագրում անընթեռնելի է: Ըստ Ա. Մելքոնյանի՝ այս հանգամանքը հիմք է տալիս ենթադրելու, որ Օլթիի որպես լիվա լիարժեքորեն կազմավորված չէր, իսկ նրա բնակավայրերը դեռևս մանրամասն հաշվառման ենթարկված չէին¹⁵⁴: Այսուհանդերձ, Օլթիի լիվայի կազմում հիշատակվում էին Քեթխուլթի, Մզվարի (Արևահայաց), Ջրգիլի (Սավերոտ), Բարդուսի, Անձավի, Արսաղի, և Չանուչուրի նահիեները¹⁵⁵: «Գյուրջիստանի վիլայեթի մեծ դավթարը» թարգմանած և հրատարակած Ս. Զիքիայի կարծիքով՝ Կոլան Փոքր Արղահանի լիվայի կազմի մեջ էր, որը պատկանում էր Կարսի նահանգին¹⁵⁶: Ա. Մելքոնյանի կարծիքով, Կող գավառի տարածքն ընդգրկված է եղել Մեծ Արղահանի լիվայի կազմի մեջ, քանի որ Մեծ Արղահանի լիվան զբաղեցնում էր նաև Կուր գետի վերին հոսանքի շրջանը¹⁵⁷: Մենք ևս հակված ենք կարծելու, որ Կուր գետի ակունքների շրջանում գտնվող Կող գավառը XVI դ. վերջին դուրս էր եկել Փոքր Արղահանի լիվայի կազմից և միացվել էր Մեծ Արղահանի լիվային:

XVII դարում Օսմանյան կայսրությունում նոր փոփոխութիւններ տեղի ունեցան: Քյաթիք Չելեբիի հաղորդման համաձայն,

---

¹⁵² Տե՛ս **Նցանօղ Թ.**, Տաճարտեղա-օսմալեյտի շրտօյրտօծօն օստօրօրօձան XVI–XVII Տաշշօնթօծօն, թՅ. 194. Յուրդուք և օջաքլըք հողերը հատկացված էին սահմանապահ և բերդապահ զիվորներին: Այդ հողերի աշարի եկամուտը ևս պատկանում էր դրանց տերերին, որի փոխարեն նրանք պարտավորվում էին պաշպանել պետական սահմանները և դեպի սահման բանակ ուղարկվելու դեպքում՝ ծառայել սերասկյարի բանակում: Եթե հողի տերը մահանար, հողը ժառանգաբար անցնում էր նրա որդիներին: Տե՛ս Սաֆրաստյան Ա.Խ., Օսմանյան կայսրության վարչական բաժանումը XVII դ., էջ 290:

¹⁵³ Տե՛ս Գլորչօնթանօն Յօլաօյտօն ձօձօ տարօ, ֆ. 3, թՅ. 558–559:

¹⁵⁴ Տե՛ս **Մեքոնյան Ա.**, Ջավախքը XIX դ. և XX դ. I քառորդին, էջ 76:

¹⁵⁵ Տե՛ս Գլորչօնթանօն Յօլաօյտօն ձօձօ տարօ, ֆ. 3, թՅ. 595–603.

¹⁵⁶ Մույն տեղում, էջ 499.

¹⁵⁷ Տե՛ս **Մեքոնյան Ա.**, Ջավախքը XIX դ. և XX դ. I քառորդին, էջ 76:

XVII դ. առաջին կեսին Տայքի տարածքն ընդգրկված էր Օսմանյան կայսրության հետևյալ վարչամիավորների մեջ. 1) Ախալցխայի էյալեթի 18 լիվաների շարքում Տայքին էին պատկանում Սոքեն (Օլթիին ենթակա), Փենեքը (Փանակ), Մամրվանը, Փերթքերքը (Բերդազրակ) և Արդահան Քյուչուկի (փոքր) մի մասը կազմող Քոլեն (Քյաթիբե Չելեբու վկայությամբ Փերթքերքը սեփականություն կարգով էր կառավարվում՝ դառնալով ժառանգական կալվածք՝ օջաքլըբ¹⁵⁸: 2) էրզրումի էյալեթի 11 սանջակի շարքում Տայքի տարածքում էին գտնվում Թորթումը և Մամրվանը¹⁵⁹: Ուշագրավ է, որ Մամրվանը հիշատակվում է և՛ էրզրումի, և՛ Ախալցխայի էյալեթների կազմում: Համադրելով Քյաթիբե Չելեբիի և էվլիա Չելեբիի հաղորդումները՝ պարզ է դառնում, որ Մամրվանի գավառն Ախալցխայի էյալեթի մեջ դնելով՝ Քյաթիբե Չելեբին թույլ է տվել ժամանակագրական վրիպակ (Մամրվանի միացումն Ախալցխայի էյալեթին մի փոքր ավելի ուշ ժամանակաշրջանի իրողությունն է):

Էվլիա Չելեբիի հաղորդած տեղեկությունները ցույց են տալիս, որ XVII դ. երկրորդ կեսին տարածաշրջանում նոր վարչական փոփոխություններ էին տեղի ունեցել: Նախ՝ Ախալցխայի էյալեթում նախկին 18 լիվայի փոխարեն այժմ տեսնում ենք ընդամենը 13 լիվա: Տայքին վերաբերող տարածքներն այստեղ ընդգրկվել էին հետևյալ վարչամիավորների մեջ՝ Օլթիի, Փանակի, Փերթքերքի լիվաներ, ինչպես նաև Արտանուջ և Լիվանե գավառների հարավային մասերը՝ Թավուսքարը (պատմական ձակք գավառը)¹⁶⁰: Միաժամանակ շարունակում էին էրզրումի էյալեթի կազմի մեջ մնալ Թորթումն ու Մամրվանը¹⁶¹: Տայոց աշխարհի Կող գավառը Փոքր Արդահանի լիվայի կազմում կրկին ընդգրկվել էր Կարսի նահանգի կազմի մեջ¹⁶²:

Ախալցխայի էյալեթի վարչատարածքային իրավիճակն ավելի հանգամանորեն ուսումնասիրելու համար դիմենք Օսմանյան մեկ այլ հարկացուցակի՝ 1694–1732 թթ. ընկած ժամանակահատվածի իրավիճակը ներկայացնող «Չլըբրի էյալեթի ջաբա դավթարի» օգնությունը, ըստ որի՝ Ախալցխայի էյալեթն այժմ ունեւր շուրջ 21 լիվա:

¹⁵⁸ Տե՛ս Թուրքական աղբյուրները, հ. Բ, էջ 27:

¹⁵⁹ Նույն տեղում, էջ 41:

¹⁶⁰ Տե՛ս Թուրքական աղբյուրները, հ. Գ, Էվլիա Չելեբի, էջ 26:

¹⁶¹ Նույն տեղում, էջ 27:

¹⁶² Նույն տեղում, էջ 26:

Տայքի բոլոր շրջանները, բացառությամբ Թորթումի լիվայի, որն առաջվա նման շարունակում էր մնալ Էրզրումի էյալեթի կազմում, այժմ ընդգրկված էին այս վարչամիավորի մեջ: «Չլզըրի էյալեթի ջաբա դավթարի» մեջ թվարկվում են բոլոր լիվաները, նրանց մեջ մտնող բոլոր նահիեները և բնակավայրերը: Տայքին վերաբերող վարչական միավորներն էին. 1) Օլթին, որը բաղկացած էր 5 նահիեներից՝ Բարդուսի, Անձավի, Արևահայաց (Մզվարի), Սովերոտ (Չրդիլի), Միսրասորի (Մասրաձոր), 2) Փանակի, որի վարչատարածքային բաժանման մեջ 1595 թ. համեմատությամբ փոփոխություններ գրեթե տեղի չէին ունեցել և նախկինի նման առկա էին 3 նահիեներ՝ Փանակի, Քիամխիսի և Փանագկերտի, 3) Մամրվանի, որն այդ շրջանում արդեն դուրս էր եկել Էրզրումի էյալեթի կազմից և միացվել էր Ախալցխայի նահանգին, ուներ 2 գյուղախումբ՝ Մամրվանի և Ախայի, 4) Բերդագրակի, որի կազմում ևս հիշատակվում են 2 գյուղախումբ՝ Բերդագրակի և Խոտորջրի (Խոդիջորի): Տայքին էին պատկանում նաև Արտանուջի լիվայի 2 հարավային գյուղախմբերը՝ Իշխանի և Թավուսքարի¹⁶³:

XVII–XVIII դարերի սկզբնաղբյուրները զգալի նյութ են պարունակում յուրաքանչյուր նահանգի տարածքում առկա հողատիրության ձևերի վերաբերյալ: Պարզվում է, որ թե՛ Էրզրումի, և թե՛ Ախալցխայի էյալեթներում գոյություն են ունեցել Օսմանյան կայսրությունում առկա հողատիրության ձևերի մեծ մասը՝ թիմարներ, գեամեթներ, խասեր և այլն: Ըստ էվլիա Չելեբիի՝ Տայքում խասերը հիմնականում բաժին էին ընկնում Օլթիի, Թորթումի, Բերդագրակի, Փանակի և Մամրվանի միրլիվաներին: Օլթիի միրլիվայի խասը 200.017 ալչե էր, Թորթումի միրլիվայինը՝ 237.000, Մամրվանում խասը կազմում էր 203.000 ալչե, Փանակում՝ 400.000, Բերդագրակում՝ 1.462.190, ընդ որում Բերդագրակը շարունակվում էր կառավարվել օջաքլըքի կարգով¹⁶⁴: Էվլիա Չելեբին հաղորդում է նաև գեամեթների և թիմարների մասին: Այսպես Թորթումում կային 5 գեամեթ, 49 թիմար, Մամրվանում՝ 4 գեամեթ, 92 թիմար, Օլթիի լիվայում՝ 3 գեամեթ, 183 թիմար, Փանակում՝ 8 գեամեթ, 54 թիմար, Բերդագրակում՝ 4 գեամեթ, 98 թիմար¹⁶⁵: Էվլիա Չելեբիի հաղոր-

¹⁶³ Տե՛ս Բոլլոճորոս յոալջոտիս չձաձ ճաջոտարո, թթ.100–204.

¹⁶⁴ Տե՛ս Թուրքական աղբյուրները, հ. Գ, Էվլիա Չելեբի, էջ 28–29:

¹⁶⁵ Նույն տեղում, էջ 32:

դումներին մենք չենք կարող հստակ պատկերացում կազմել Իշխանի, Թավուսքարի և Գյուլեի խասերի, գեամեթների և թիմարների վերաբերյալ: Հեղինակն իր տեղեկությունները հաղորդում է միմիայն լիվայի մասշտաբով. վերոհիշյալ շրջաններից Իշխանն ու Թավուսկերը՝ Արտանուշի լիվայի, իսկ Գյուլեն՝ Փոքր Արդահանի լիվայի կազմում էին: Սրանց խասերը կազմում էին համապատասխանաբար 280.000 և 290.300 աղչե¹⁶⁶:

«Չլգբրի էյալեթի ջաբա դավթարի» համաձայն՝ XVIII դ. սկզբին տարածաշրջանում նախորդ ժամանակաշրջանի համեմատությամբ հողային տիրույթներում խոշոր տեղաշարժեր չէին եղել: Նախկինի նման թուրք մահմեդական հողատերերի դասը շարունակում էր բացառապես իր ձեռքում պահել նահանգի արտադրական գլխավոր գործոնը՝ հողը, որից ստացված եկամուտների հաշվին պահվում էին զինված ուժերը: Ըստ «Ջաբա դավթարի»՝ Ախալցխայի էյալեթի միրմիրան Յուսուֆի խասը կազմել է 900.110 աղչե¹⁶⁷: Խասեր կային նաև լիվաներում: Այսպես Օլթիի միրլիվա Իսհակ փաշայի որդու՝ Ալիի անունով գրանցված խասը կազմել է շուրջ 196.000 աղչե, Մամրվանի միրլիվա Սեիփուլլահի խասը՝ 277.000 աղչե, Բերդագրակի և Նըսֆի Լիվանեի միրլիվա Իբրահիմի խասը՝ 519.000 աղչե¹⁶⁸: Բերդագրակի և Օլթիի միրլիվաներն իրենց խասերին տիրել են յուրյուրուկի և օջաքլքթի կարգով:

XVIII դ. երկրորդ կեսին Օսմանյան կայսրության արևելքում խիստ աճել էր Ախալցխայի էյալեթի դերն ու նշանակությունը: Նախ բավականին ընդլայնվել էին նահանգի սահմանները, որով նա դարձել էր սահմանային շրջան: Դրա հետ մեկտեղ մեծացել էր նաև Ախալցխայի վալիի քաղաքական ազդեցությունը կայսրության արևելքում¹⁶⁹: Ղ. Ինճիճյանի հաղորդմամբ՝ XVIII դ. վերջին Ախալցխայի էյալեթը տրոհվում էր 24 սանջակի: Հեղինակը 2 ցուցակ է մեջբերում, ընդ որում դրանցից առաջինը ներկայացնում էր նահանգի վարչական բաժանումը XVIII դարում, իսկ երկրորդը վերաբերում էր աշխատության գրելու ժամանակաշրջանին (XVIII դ. վերջ): Առաջին ցուցակում նշված գավառներն էին՝ 1. Ախալցխա, 2. Լիվանե, 3.

¹⁶⁶ Մույն տեղում, էջ 28–29:

¹⁶⁷ Տե՛ս Բոլլաօրոս յոալեյոս չձաձա ճաճոարո, թՅ. 199.

¹⁶⁸ Մույն տեղում, էջ 199, 204:

¹⁶⁹ Տե՛ս **Ջուլայան Մ.**, Արևմտյան Հայաստանը XVI–XVIII դարերում, էջ 182:

Արդահան մեծ և Արդահան փոքր, 4. Շևչատ, 5. Արտանուջ, 6. Օլթի, 7. Սուքե (կցորդ Օլթիին), 8. Ճիրճեր, 9. Ճեպեյլիրիք, 10. Թավսկեր, 11. Բերդագրակ, 12. Խալիֆե, 13. Մաճխել, 14. Բինեք, 15. Բուդխու (Փոցխով), 16. Պետրե, 17. Քյուլթաթիս, 18. Մամերվան, 19. Չըլտըր, 20. Ախալքեիք, 21. Խաճրեք (Կյուլե), 22. Խարթուս, 23. Թերալեթ, 24. Էճրե (Աճարա) վերին և Էճրե Ստորին: Երկրորդ ցուցակում թվարկված գավառներն են՝ 1. Ախալցխա, 2. Մամրվան, 3. Օլթի, 4. Փենեք կամ Բանակ, 5. Թավուսքար, 6. Չըլտըր, 7. Ջավախք, 8. Աղզոր, 9. Քոբլիան, 10. Ախալքալաք, 11. Փոցխով, 12. Շավչեթ (Շևչատ), 13. Վերին և Ստորին Իմերխեններ, 14. Արտանուջ, 15. Արդահան, 16. Արդվին, 17. Սինգոթ, 18. Մախճել, 19. Վերին և Ստորին Աճարա, 20. Թերալեթ (Հավանաբար Թրիալեթ), 21. Պարխալ, 22. Կիսկիմ, 23. Բերդագրակ և 24. Լիվանե¹⁷⁰: Անվանի Հայագետը Հայտնում է, որ նա այդ տվյալները քաղել է արքունի դիվանագրերից: Այդ իսկ պատճառով Ինճիճյանի կողմից ներկայացված վարչական բաժանումը պետք է Հավաստի Համարել: Ինչպես տեսնում ենք, XVIII դ. վերջի դրուեթյամբ Տայքի բոլոր շրջանները, բացառությամբ Թորթումի և Գյոլեի, գտնվում էին Ախալցխայի էյալեթի կազմում: Թորթումը շարունակում էր առաջվա նման մնալ Էրզրումի էյալեթի կազմում, իսկ Գյոլեն, որ XVIII դ. ընթացքում բավականին երկար մի շրջան գտնվելիս էր եղել Ախալցխայի էյալեթի կազմում, XVIII դ. վերջի և XIX դ. սկզբի դրուեթյամբ կրկին անցել էր Կարսի նահանգի կազմի մեջ: Ախալցխայի էյալեթի կազմում էին գտնվում Տայոց հետևյալ շրջանները՝ Մամրվանը, Օլթին, Փանակը (Փենեք), Թավուսքարը (Թավուսկեր), Կիսկիմը, Բերդագրակը: Տայքի տարածքում էր Պարխալի գավառը՝ Պարխար գետի ավազանն իր Արջիվան, Քոբակ և Բազլ օժանդակներով: Ղ. Ինճիճյանի Հաղորդմամբ, Տայքին էր պատկանում նաև Արդվինի լիվայի Հարավային Հատվածը, քանի որ հեղինակն այնտեղ է տեղագրում Իշխան գյուղաքաղաքն իր հռչակավոր եկեղեցիով. «Իշխան: Գիւղաքաղաք հին Տայոց նահանգին ի Հարաւակողմն Արդուլինոյ, հեռ ի նմանէ և մերձ յԱրտանուջ»¹⁷¹: Ինչպես կտեսնենք հետագայում, Թավուսքարի սահմանը դրվում էր ուղղակի ձորով գետի վրա: Այսինքն Իշխանը հետագայում անցնում է Թավուսկերի գավառի կազմի մեջ: Լիվանեի մասին

¹⁷⁰ Տե՛ս Ինճիճեան Ղ., Աշխարհագրութիւն..., էջ 124:

¹⁷¹ Նույն տեղում, էջ 130:

խոսելով Ղ. Ինճիճյանը նշում է, որ «Այս վերջին գաւառ ոչ է ուրոյն ի վերոգրեալ գաւառաց, այլ ընդ իւրե փակէ գչորս գաւառս, այսինքն՝ գԱրդուին, գՍինգոթ, գՊարխալ և գԿիսկիմ»¹⁷²: Հ. Տաշյանն այս առթիվ գրում է. «Հոս էական և հետաքրքրական կէտն այն է, որ Կիսկիմ Արդուինի վերաբերած պիտի ըլլայ: Այս յամենայն դէպս վաղանցուկ բան մ'էղած ըլլալու է, որովհետե քիչ մ'ետքը Քոխ երկրախոյզն գԿիսկիմ ոչ միայն Բերդազրակի գաւառի մեջ գիտէ, այլ նոյն իսկ այն գաւառն Կիսկիմի անուամբ կը կոչուէր ալ: Ճիշդ խօսելով նոյնիսկ Ինճիճեանն ուրիշ բան ըրած չէ նկարագրութեան մեջ՝ Կիսկիմ ու Բերդազրակ միասին դնելով. ինչպես պիտի տեսնենք, նման և այլուստ շատ հետաքրքիր պարագայ մը կը յիշէ ձեռագիր յիշատակարան մը՝ Օսմանեանց տիրելէն քիչ մը յառաջ՝ գԿիսկիմ «յիշխանութեան Սպերու» դնելով 1512-ին»¹⁷³:

XIX դ. սկզբներին բարդ իրադրություն էր ստեղծվել Անդրկովկասում: Ռուսական կայսրությունը, ի դեմս հայերի և վրացիների, իր քաղաքականությունն իրականացնելու համակիրներ էր տեսնում: 1801 թ. Արևելյան Վրաստանը խաղաղ ճանապարհով միացավ Ռուսաստանին: Դա Ռուսաստանի արևելյան քաղաքականության հաջող սկզբնաքայլն էր, և նրա առաջխաղացումը տարածաշրջանում արմատական փոփոխությունների է ենթարկում Անդրկովկասի ամբողջ վարչական պատկերը:

1828–1829 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմում թուրքերը ջախջախիչ պարտություն են կրում: Ռուսական զորքերը նվաճում են Ախալցխայի նահանգի ամբողջ տարածքը, Կարսը, Էրզրումը, Խնուսը, Դերջանը, Բաբերդը: Սակայն Ռուսաստանը չկարողացավ օգտվել հաղթանակի պտուղներից: Անգլիան, Ֆրանսիան և Ավստրո-Հունգարիան, որոնք դեմ էին Ռուսաստանի դիրքերի ամրապնդմանը Արևմտյան Հայաստանում, ռազմական և դիվանագիտական ճանապարհով ստիպեցին հաղթանակած կողմին համաձայնվել թուրքերի համար անհամեմատ ձեռնտու հաշտության: 1829 թ. սեպտեմբերի 2-ին Ադրիանուպոլսում կնքված ռուս-թուրքական հաշտության պայմանագրով Անդրկովկասում Ռուսաստանին անցան սևծովյան միջանի նավահանգիստներ, Ախալցխա և Ախալքալաք քաղաքները: Արևմտյան Հայաստանի ազատագրված մյուս տարածքները վերա-

¹⁷² Նույն տեղում, էջ 124:

¹⁷³ Տաշեան Հ., Տայք. դրացիք և Խոտորչուր, ՀԱ, 1971, 4–6, էջ 179–180:

դարձվեցին Թուրքիային: Թուլյատրվում էր նաև Թուրքահայաստակ
Հայերի վերաբնակեցումը ռուսական պետություն տարածք:

Ախալցխան Ռուսաստանին անցնելով՝ վերջ դրվեց Օսմանյան
կայսրության Ախալցխայի էյալեթի գոյությունը¹⁷⁴: Ախալցխայի
էյալեթի այն տարածքները, որոնք Հանցան Ռուսաստանին, միացվե-
ցին էրզրումի էյալեթին: Վերջինիս էին անցել Կիսկիմի, Օլթիի,
Թավուսքարի, Նարիմանի և Փենեքի գավառները: Թորթումի գա-
վառն առաջվա նման մնում էր էրզրումի էյալեթի անբաժան մասը,
իսկ Գյուլեի գավառը Հայտնվում է Չղբրի սանջակի Արդահանի
կազայի կազմում¹⁷⁵:

Վարչատարածքային այսպիսի բաժանումը պահպանվում է
մինչև 1877–1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմը: Ռուսական
զորքերը 1877 թ. ապրիլի 12-ին Կովկասյան ռազմաճակատում Հար-
ձակման են անցնում 3 ուղղություններով՝ Ալեքսանդրապոլ-Կարս,
Իգդիր-Բայազետ, Ախալցխա-Արդահան: 1877 թ. մայիսի 20-ին
ռուսները գրավում են Օլթին և Փանակը, որով սկսվում է Տայքի
ազատագրումը¹⁷⁶: Բոլոր ուղղություններով ռուսների տարած Համո-
զիչ Հաղթանակը ստիպում է թուրքական կառավարությանը Հաչ-
տուլթյուն խնդրելու: 1878 թ. փետրվարի 19-ին Սան-Ստեֆանոյում
կնքված նախնական հաշտության պայմանագրի համաձայն, ի թիվս
այլոց, Ռուսաստանին է անցնում Տայքի մեծագույն մասը (բացա-
ռությունը Կիսկիմի և Պարխարի գավառների): Սակայն անգլիացի-
ների ճնշման ներքո Բեռլինի կոնգրեսում Ռուսաստանն էրզրումի,
Ալաշկերտի, Բայազետի հետ մեկտեղ Թուրքիային վերադարձրեց
նաև Թորթումի գավառն ամբողջությամբ և Մամրվանի ու Թավուս-
քարի գավառների մի մասը¹⁷⁷:

Ռուսաստանին մնացած շրջաններից Կարսը, Արդահանը և Օլթին
ընդգրկվեցին նորաստեղծ Կարսի մարզի մեջ: Գյուլեն Հայտնվում է
Արդահանի օկրուգի կազմում՝ իբրև Գյուլեի տեղամաս: Ռուսաստա-

¹⁷⁴ Ադրիանապոլսի պայմանագրով ձևավորված ռուս-թուրքական սահմանագծի
մասին տե՛ս՝ Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտա-
քին քաղաքականության փաստաթղթերում, կազմողներ՝ Ջ. Ս. Կիրակոսյան, Ռ. Գ.
Սահակյան, Եր., 1972, էջ 75:

¹⁷⁵ Տե՛ս **Малама Я. Д.**, Описание Эрзерумского вилайета, էջ 5:

¹⁷⁶ Տե՛ս **Погосян А. М.**, Карсская область в составе России, Ер., 1983, էջ 46:

¹⁷⁷ Տե՛ս Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին
քաղաքականության փաստաթղթերում, էջ 127:

ներն անցած Տայքի մյուս շրջանները՝ Օլթին, Մամրվանը, Փանակը, Բարդուսը, Փանագիերտը և Թավուսքարը, ընդգրկվում են Օլթիի օկրուգի մեջ: Առաջին չորսը միավորվում են Օլթիի տեղամասի, իսկ Փանագիերտը և Թավուսքարը՝ Թավուսքարի տեղամասի մեջ:

Այսպիսով, Օսմանյան կայսրության կազմում Տայքում նկատելի էին այն նույն միտումներն ու ուղղվածությունը, ինչ Արևմտյան Հայաստանի մյուս շրջաններում: Օսմանյան կայսրության վարչական համակարգում Տայքի գավառները բաժանվում են էրզրումի (Թորթումի լիվան, ինչպես նաև մինչև XVII դ. վերջը՝ Մամրվանի լիվան), Ախալցխայի (Կիսկիմի, Պարխարի, Թավուսքարի, Օլթիի, Փանակի լիվաները, իսկ XVII դ. վերջից՝ նաև Մամրվանի լիվան) և Կարսի (Գյուլեի շրջանը) նահանգների միջև: 1828–1829 թթ. ոռոսթուրքական պատերազմի հետևանքով, երբ Ախալցխայի նահանգի մի մասն անցավ Ռուսաստանին, վարչական նոր փոփոխությունների ենթարկվելով՝ Տայքն ամբողջությամբ ընդգրկվեց էրզրումի նահանգի կազմի մեջ:

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

ՏԱՅՔԻ ԲՆԱԿԱՎԱՅՐԵՐԻ ՏԵՂԱԲԱՇԽՈՒՄՆ ՈՒ ՏԵՂԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ (XVI–XIX դարեր)

Ժողովրդագրություն կարևորագույն հիմնախնդիրներից է բնակավայրերի տեղաբաշխման և տեղագրություն ուսումնասիրությունը, որը կսկսենք Տայքի արևմտյան գավառներից: Գավառների գյուղերի թվաքանակին վերաբերող XVIII–XIX դ. հայ հեղինակների աշխատություններից, ուսև զինվորականների զեկուցագրերից բացի, մենք նկարագրել ենք նաև այն բնակավայրերը, որոնք հայտնի են մեզ տարբեր աղբյուրներից: Ցավով, մեր ձեռքի տակ եղած աղբյուրները թույլ չեն տալիս նկարագրել գյուղերի ճնշող մեծամասնությունը ըստ էթնիկական կազմի, ծխերի, շնչերի և այլ հատկանիշների: Շատ դեպքերում անգամ լուրջ դժվարություն ենք հանդիպում, երբ փորձում ենք վերականգնել այդ բնակավայրերի հայեցի արտասանաձևերը, քանի որ XI–XV դդ. ընթացքում Հայկական լեռնաշխարհում հայտնված թյուրքական ցեղերը, հետագայում էլ՝ Օսմանյան իշխանությունները նորանվաճ տարածքները յուրացնելու նպատակով բնիկ տեղանունը կամ թարգմանում էին թուրքերեն, կամ էլ տեղական բարբառի ազդեցությամբ նախկին ձևից որոշ չափով հեռացած տեղանունը բաղադրության սկզբունքով նմանեցնում էին թուրքերեն այս կամ այն բառին: Տարածված մեթոդներից էր նաև հին բնակավայրերին նոր անուններ տալը՝ ձգտելով մոռացություն տալ նրանց էթնիկական պատկանելությունը: Անվանափոխում էին անգամ քրիստոնեական սրբավայրերը¹:

Հայկական տեղանունների յուրացման ձև էին նաև թուրքերենով դրանք ստուգաբանելու փորձերը, որոնք ստուգաբանական անմեղ ճամարտակումներ էին, այլ հետապնդում էին նոր գրավված տարածքների թուրքականությունը հաստատելու հեռագնա նպատակներ, հետևաբար նաև՝ աշխարհաբաղադրական դրդապատճառներ²:

¹ Տե՛ս Սահակյան Լ., Տեղանունների թուրքացումն Օսմանյան կայսրությունում և հանրապետական Թուրքիայում, Մոնրեալ-Արոդ, 2010, էջ 28–29

² Նման կեղծ վարժանքներով առանձնապես աչքի է ընկել XVII դ. թուրք պատմաբան Էվլիյա Չելեբին, որի մեկնությունները հաճախ հիմք են դարձել թուրք մասնագետների համար: Տե՛ս Սահակյան Լ., նշվ. աշխ., էջ 29–30:

Աբյուրները համադրումից պարզ երևում է, որ XVI–XIX դ. առաջին կեսերին Տայքը ընթանում էր զարգացման այն ճանապարհով, ինչ Արևմտյան Հայաստանի մյուս շրջանները: Տայքի մոտ 400 բնակավայրերն ընկած էին ծովի մակարդակից 500–2000 մ բարձրության վրա: Երկրամասին բնորոշ էր գյուղական բնակավայրերի գծային կամ շղթայաձև տարաբնակեցումը, երբ տարբեր մեծություն բնակավայրերը շարված են գետահունին զուգահեռ՝ լեռնաշղթաներով սեղմված նեղ գետահովիտներում:

ա) Արևմտյան գավառներ

Կիսկիմի (Բերդագրակի) լիվա: Կիսկիմի լիվան տեղագրվում է Տայքի Արսեացիոր գավառի հարավային և կենտրոնական շրջաններում, երբեմն իր մեջ ընդգրկելով նաև հյուսիսային հատվածը, ուր, սակայն, գոյություն ունեն մեկ այլ վարչամիավոր՝ Պարխարի լիվան: Կիսկիմի լիվան ընկած էր Ճորոխ գետի երկու ափերին՝ իր մեջ ընդգրկելով Ճորոխի բազմաթիվ վտակների ավազանները: Գավառը, որ գտնվում էր «առ Պարխար լեռամբ», համարվում էր «...յետին սահմանք Հայոց ընդ արևմտեանն հիւսիս և սահմանակիցք Պոնտոսի...»³: Կիսկիմի սահմաններն արևմուտքում հասնում էին մինչև Սպերի հովիտ, հարավից և հարավ-արևելքից՝ Թորթում, հյուսիսից՝ Պարխար և հյուսիս-արևմուտքից՝ Համշեն: Կիսկիմի և Թորթումի բնական սահմանը Խախամին, Եկեղյաց (Աղաջքիլիսա), Մեղրբեր, Հարկեոր և Աշմուշենի լեռներն են, որոնք նաև Ճորոխ և Թորթում գետերի ջրբաժան լեռներն են, Պարխարի լիվայի հետ բնական սահման են Պարխար գետի ջրբաժան լեռները, իսկ Համշենից Կիսկիմը բաժանված է Պոնտական բարձր լեռնաշղթայով և նրա Քաջբար լեռնագագաթով:

Կիսկիմի լիվայի դիրքն այսպիսին է. հարավում այն սկսվում է երկու Հունտ-Հնուտ գյուղերով հոսող համանուն առուների ձորերից, երկարում մոտ 40 կմ և վերջանում Պարխար և Ճորոխ գետերի խառնուքի մոտ: Ճորոխի կենտրոնական մասը զբաղեցնող այս հովիտն ունի համեմատաբար ընդարձակ դաշտեր, սարահարթեր և ծայրեծայր մշակված ագարակներ ու հանդեր⁴: Այս հողատարածություն

³ Ալիշան Ղ., Տեղագիր հայոց մեծաց, էջ 38:

⁴ Տե՛ս Ատրպետ, ցշվ. աշխ., էջ 111:

յունները ժամանակին ոռոգվում էին ջրանցքներով, սակայն XIV–XVI դարերի պատերազմների ժամանակ դրանք ավերվել են և այլևս չեն վերականգնվել:

Տայքի մյուս գավառների նման, Կիսկիմի լիվան հարուստ էր ջրային պաշարներով, որոնք անտառապատ տարածքների հետ մեկտեղ նրա կլիմայաստեղծ գլխավոր գործոններն էին: Բազմաթիվ առվակներ սկիզբ առնելով Ճորոխի երկու ափերի լեռների անտառապատ լանջերից՝ հոսում են դեպի ճորոխը՝ ճանապարհին ոռոգելով գավառի գյուղերի դաշտերն ու արոտավայրերը: Հողի առատությունն ու կլիմայի բարենպաստ լինելը խթանում էին գավառի գյուղատնտեսութայն զարգացմանը, հատկապես երկրագործութայնն ու այգեգործութայնը: Զարգացած խաղողագործութայն շնորհիվ էր, որ Կիսկիմի գինին մեծ համարում ուներ ինչպես Հայաստանում, այնպես էլ նրա սահմաններից դուրս: Բարեբեր դաշտերում աճեցվում էր նաև բրինձ, իսկ Կուղբաշենի և Տանձուտի բարձունքները տալիս էին բարձրորակ ծխախոտ⁵: Սակայն բնութայն պարզևած պարարտ ու արգասաբեր հողը գավառի բնակչութայն իսլամական մասի կողմից ռացիոնալ չէր օգտագործվում: Մտավոր խավարի հետևանքով մահմեդական բնակչութայն մեծագույն մասը չէր տքնում ընդլայնելու հասույթը, ուստի արտադրված բարիքը գլխավորապես բավարարում էր տեղի բնակչութայն կարիքները և արտասահման գրեթե չէր ուղղորդվում⁶:

Որպես վարչական միավոր՝ Կիսկիմի լիվան ձևավորվել է XVI դ. վերջին՝ ի սկզբանե կրելով Բերդագրակի լիվա անունը (գավառի կենտրոն Բերդագրակ ավանի անունով) և ընդգրկվելով Չլդրրի (Ախալցխայի) նահանգի մեջ: Այն Շեշատի, Նսֆի Լիվանեի և Լիվանեի հետ մեկտեղ կառավարվում էր յուրդլուկի, օջաքլըքի և սեփականութայն կարգով: Համաձայն էվլիա Չելեբիի, Բերդագրակի (Փերթքերք) միրլիվայի խասը կազմում էր 1.462.190 ալչե⁷:

Աղբյուրներում Կիսկիմի լիվան երբեմն հիշատակվում էր նաև «Գյուրջխատան» (Վրաստան) ձևով: Երբ թուրքերը Ճորոխի գծով Սպերից այն կողմ մտնում էին Բերդագրակ, նրանց կարծիքով ոտք էին դնում «վրացական» հող, քանի որ Բերդագրակը պատկանում էր

⁵ Նույն տեղում, էջ 116–117:

⁶ Նույն տեղում:

⁷ Տե՛ս Թուրքական աղբյուրները, հ. Գ, Էվլիա Չելեբի, էջ 29:

Սամցխեի աթաբեկությանը: Նրանց համար քաղաքականապես հենց այստեղ էր սկսվում «Գյուլըջիստանը»: Մյուս կողմից, Կարնո դաշտի ծայրից՝ Հինձքի մոտից սկսվող կիրճը, որը Թորթում տանող ամենահարմար ուղին էր, այդ նույն ժամանակահատվածում (ցայժմ) հայտնի էր «Գյուլըջի բողազ» (Վրացական կիրճ) անունով⁸: Թուրքերի աչքում Սամցխեի աթաբեկությունը վրացական էր նաև այն պատճառով, որ նրա տարածքում տիրապետող էր վրացական եկեղեցին: X դարից սկսած հայ ազգաբնակչության մի ստվար հատված թեպետ պահպանել էր մայրենի լեզուն, սակայն ընդունել էր քաղկեդոնականություն, որի հետևանքով անգամ առաքելական հայերը նրանց անվանում էին «վրացիներ»: Սրանք էին այն հիմնական պատճառները, որ Կիսկիմի գավառը հայտնի էր նաև «Գյուլըջիստան» անունով:

Կիսկիմի լիվայի բնակչության մասին խոսելիս հարկ է մեջբերել Ղ. Ինճիճյանի խոսքերը. «...բնակիչք նոցա առհասարակ էին յազգէս Հայոց, այլ ապա ըստ մեծի մասին դարձան ի տաճկութիւն. և սակաւ մնացին ի քրիստոնէից»⁹: Այսինքն, Բերդազրակի գավառի հայ ազգաբնակչության մեծ մասի մահմեդականացումը տեղի է ունեցել XVIII դ. վերջին: Դա անուղղակիորեն ապացուցում է նաև Ղ. Ինճիճյանի այն հաղորդումը, համաձայն որի գավառն ուներ առատ և ընտիր գինի, ինչը դժվար թե լիներ ամբողջապես մահմեդական բնակչության առկայության պարագայում¹⁰:

XVI–XVII դարերում գավառի կենտրոնը ձորոխի ձախ ափին գտնվող Բերդազրակ (Փերթքերք, Փերթէքրեք) ավանն էր: Այն Մամիկոնյանների սեփականությունն էր, այնուհետև անցել էր Տայքի Բագրատունիներին և ի սկզբանե կոչվել էր ուղղակի Ագարակ (Ագրակ): XVII դ. հեղինակ Հ. Կարնեցու մոտ այն ևս հիշատակվում է Ագրակ ձևով. «Եվ ունի ձորս այս բերդս անառիկս Թորթում, որ պարոնանիստ է և իշխող է մինչև ի բերդն Ագրակ առ ափն ձորոխ գետոյն»¹¹: Փաստորեն բնակավայրի Բերդազրակ անվանումը ուղղակիորեն կապված էր այնտեղ առկա բերդի անվան հետ, ինչպես դա երևում է Հ. Կարնեցու մոտ:

⁸ Տաշեան Հ., Տայք, դրացիք և Խոտորջուր, ՀԱ, 1973, 1–3, էջ 30:

⁹ Ինճիճեան Ղ., Աշխարհագրութիւն..., էջ 132:

¹⁰ Տե՛ս Տաշեան Հ., Տայք, դրացիք և Խոտորջուր, ՀԱ, 1973, 1–3, էջ 36:

¹¹ Յակովբ Կարնեցի, նշվ. աշխ., էջ 17:

XVIII դ. երկրորդ կեսից գավառի վարչական կենտրոնն է դառնում Ճորոխի աջ ափին գտնվող Հայաշատ Կիսկիմը: Սակայն դա արտացոլվում էր միայն պաշտոնական գրազրույթյան մեջ: Իրականում, թուրքերը վարչական մարմինները տեղափոխել էին Կիսկիմի մերձակայքում գտնվող Արսիս (Էրսիս) գյուղը մի պարզ պատճառով, որ այն ավելի մեծ թվով մահմեդական բնակչություն ուներ:

Կիսկիմի լիվայի բնակավայրերի տեղազրույթյունն սկսենք Հյուսիս-արևելքից՝ Թորթումի, Թավուսքարի և Պարխարի լիվաների սահմանից: Այստեղ՝ Ճորոխ գետի երկու ափերին էին ընկած հետևյալ գյուղերը. Ճորոխի աջ ափին էին գտնվում Ամզիտը և Լագուգետը, իսկ նրանց դեմ դիմաց՝ Ճորոխի ձախ ափի բարձրադիր վայրում՝ Դորդքիլիսան (Չորդվանք) և Սակութը:

Այստեղ հարկ ենք համարում մի փոքր անդրադառնալ Դորդքիլիսա գյուղի անվան պատմությանը՝ պարզաբանելու համար նաև գյուղի բնակաչության էթնոկրոնական պատկանելությունը: Դորդքիլիսա անունը բնակավայրը ստացել է թուրքական տիրապետության հաստատումից հետո: Մինչ այդ այն կրել է Չորդվանք անունը, որը բառացիորեն թարգմանվել է թուրքերի կողմից (չորս-դորդ, վանք-քիլիսա): Գյուղը հայտնի է IX դ. իր եռանավ բազիլիկ տաճարով, որը X դարում վերանորոգվում է Դավիթ Կյուրապաղատի պատվերով: Գյուղը Չորդվանք է անվանվել հուշարձանի կառուցմանը ժամանակակից տեղի հայ բնակչության բարբառով¹²: Է. Թաղաիշվիլու համաձայն, հուշարձանը Չորդվանք է կոչվում ոչ թե այն պատճառով, որ այնտեղ չորս եկեղեցի է կառուցված եղել, այլ այն պատճառով, որ Օչկից, Խախուկից և Իշխանից հետո այն չորրորդ հրաշակերտ եկեղեցին է¹³: Հուշարձանը նկարագրելիս Է. Թաղաիշվիլին, ելնելով քաղաքական դրդապատճառներից, չի նշում նրա իսկական հայկական անունը: Դրա փոխարեն նա օգտագործում է բնակավայրի հայկական անվան ուղղակի վրացերեն թարգմանութ-

¹² Տե՛ս **Մարության Տ.**, Հայ ճարտարապետության հուշարձաններ. Խորագույն Հայք, էջ 155:

¹³ Տե՛ս **Такайшвили Э.**, Археологическая экспедиция 1918 года в Южные провинции Грузии, էջ 82: Ի Դ դեպ, Չորդվանքի հանդիպակաց սարի լանջին՝ դժվար հասանելի վայրում, կարելի է տեսնել ոչ մեծ եկեղեցու մնացորդներ: Եկեղեցու պատերը կանգուն են մոտ 1,5 մ բարձրությամբ: Վրաց հետազոտողներն այս եկեղեցին անվանում են «Մուխլափոփիսիս» և հուշարձանը թվագրում VI–VII դարերով: Տե՛ս **Закарая П.**, Золчество Тао-Кларджети, Тбилиси, 1990, էջ 18–20:

յունը՝ Օթխթա-էկլեսիա, փորձելով նաև ապացուցել, որ դա բնակավայրի և հուշարձանի հնագույն անվանումն է: Իրականում Չորդվանքը քաղկեդոնիկ հայերի եպիսկոպոսական նստավայրն էր, որը Մամիկոնյանների շառավիղներից Թոռնիկյանների ժառանգական արտոնութունն էր¹⁴: Թոռնիկյան եպիսկոպոսները կրել են «Չորդվանելի» պատվանուն տիտղոսը: «Չորդվանելի» անվան մեջ «ելի» վերջավորութունը վրացերեն է և համապատասխանում է հայերեն «եցի» վերջածանցին (Չորդվանեցի): Սա բացատրվում է հենց այն իրողութամբ, որ բնակավայրը և հուշարձանը պատկանելիս են եղել քաղկեդոնիկ հայերին և ոչ մի դեպքում վրացիներին, ինչպես պնդում է է. Թաղաիշվիլին: Հակառակ դեպքում Չորդվանելի տիտղոսի փոխարեն մենք, ամենայն հավանականութամբ, կհանդիպեինք վրացերեն «Օթխթաէկլեսիա» տիտղոսին: Բացի այդ «Չորդվանել» տիտղոսից առաջացել են բազմաթիվ անձնանուններ, որոնք հանդիպում են հատկապես Թոռնիկյանների մոտ: Պատմությանը հայտնի են մի շարք «Չորդվանելներ», որոնք X դարից սկսած մեծ դեր են ունեցել Տայքի քաղաքական կյանքում¹⁵:

Անդրադառնանք Կիսկիմի լիվայի բնակավայրերի տեղագրությանը: Այսպես, Լազուգետ գյուղից հարավ՝ համանուն առվակների ափերին էին գտնվում Գիվնատ, Ջիլի և Փեշկով գյուղերը: Գիվնատից մի փոքր հարավ՝ ձորոխի աջ ափին էր Կոջեթը, որից արևմուտք՝ ձորոխի ձախ ափին էր ընկած Բերդագրակը: Բերդագրակի անմիջական հարևանն էր Իրիսբերդը (Երիցբերդ), որը սկսվում էր ձորոխի ափից և ձգվում լեռան լանջն ի վեր: Գյուղի տարածքում պահպանվում են միջնադարյան դղյակի և միջնաբերդի ավերակները¹⁶: Իրիսբերդից հարավ ընկած էր Մարաշ գյուղը, որից հարավ-արևմուտք գտնվում էր Չամքերթանը¹⁷:

Չամքերթանից արևելք՝ ձորոխի աջ ափին էր գտնվում Արսիս (Էրսիս) գյուղը, որից հարավ ընկած էին Կիսկիմը՝ ս. Աստվածածին

¹⁴ Տե՛ս Երեմյան Ս., Մամիկոնյաններ, ՀՍՀ, հ. 7, էջ 193:

¹⁵ Տե՛ս Գանիեյան Է., Տարոնի և Մասունի Մամիկոնյաններ-Թոռնիկյանները, ՊԲՀ, 1979, № 2, էջ 140–141: Մագիստրոս Չորդվանելը մասնակցել է Վասիլ II-ի դեմ Վարդ Փոկասի ապստամբությանը, Լիպարիտ գորավարի քրոջ որդի Չորդվանելը 1021 թ. զինակցել է սելջուկների դեմ դուրս եկած Վահրամ Պաիլավունուն:

¹⁶ Տե՛ս Ասրապետ, նշվ. աշխ., էջ 113:

¹⁷ Տե՛ս Карта Кавказского края с показанием густоты армянского населения, Баку, 1908.

եկեղեցով¹⁸ և Կիսկիմբերդը: Սրանց մերձակայքում էին գտնվում Կյանգնիս և Ղազեբրնիս (Ղազարենց) բնակավայրերը: Ղազեբրնիսն ընկած էր Բեջիգին լեռան լանջին և ժողովրդի կողմից անվանվում էր Կազեբենց: Այս գյուղից հարավ-արևմուտք՝ ձորոխի հոսանքն ի վեր, գտնվում էին Նիխադ-աջ, Չարկոնց (Ջորկանց) և Որջնհաղ (Օրջոխ, Օշնախ) գյուղերը: Այս գյուղերից հատկապես Չարկոնցը գտնվում էր Թորթումի լիվայի սահմանագլխին՝ Սիվրի-դաղ լեռնաշղթայի լեռներից մեկի լանջին, որից արևելք արդեն Թորթումի լիվան էր: Որջնհաղ գյուղն իր հերթին հայտնի էր դեռևս Մամիկոնյանների ժամանակ կառուցված ամրոցով, որոնք թուրքական տիրապետության ժամանակահատվածում վերածվել էին ավերակների կույտի: Որջնհաղը հայտնի էր նաև նրանով, որ Ավարայրի ճակատամարտից հետո Վարդան Մամիկոնյանի եղբայր Հմայակը զոհվում է այստեղ՝ պարսիկների հետ մղած մարտի ժամանակ¹⁹:

Չամբերթան գյուղից հարավ-արևմուտք՝ ձորոխի հոսանքն ի վեր ընկած էին Հնգամեք (Խնգեմեք), Իծաձոր (Իսաձոր, Օձաձոր), Ծալա և Քարեկամուրջ (Գարմիջ-կիրճ) գյուղերը, որոնց դաշտերն ու այգիները ոռոգվում էին նույնանուն առվակների կողմից²⁰: Քարեկամուրջից հյուսիս-արևմուտք գտնվում էին հայ կաթոլիկ Վերին և Ստորին Մոխրկուտ գյուղերը: Այս գյուղերը Երանավող լեռով բաժանված են Խոտորջուրի գյուղախմբից: Ամենայն հավանականությամբ Մոխրկուտներն, ինչպես նաև շրջակա հայ կաթոլիկ մյուս գյուղերն ընդգրկված են եղել միևնույն նահիեի մեջ:

Համաձայն Հ. Տաշյանի՝ բացի Վերին և Ստորին Մոխրկուտներից, նրանց միջև ընկած Գորգանց գյուղը (Թաղը) և ձորոխի ափին ընկած Արեգին գյուղը ևս պատկանում էին Մոխրկուտին²¹: Ղ. Ինճիճյանը թվարկելով Կիսկիմի գավառի հայաբնակ գյուղերը, Մոխրկուտի մասին գրում է. «Քարեկամունջ. Վերի և Վարի Մոխրկուտ, որք են 2 գիւղօրէք Հայոց»²²: Ղ. Ինճիճյանը չի հիշատակում այս գյուղի բնակիչների թվում մահմեդականների, ուստի հետևում է, որ մահմեդական ազգաբնակչության հաստատվելը Մոխրկուտում

¹⁸ Տե՛ս Կոստանդյան Է., Արևմտյան Հայաստանի հայաբնակ վայրերի վերաբերյալ Գ. Սրվանձտյանի կազմած փճակագրություններից, ԲՀԱ, 1983, № 2, էջ 85:

¹⁹ Տե՛ս Լեռ, Հայոց պատմություն, հ. 2, էջ 82-83:

²⁰ Տե՛ս Копия туспенкой карты Анатолии, Тифлис, 1915.

²¹ Տե՛ս Տաշեան Հ., Տայք, դրացիք և Խոտորջուր, ՀԱ, 1973, 1-3, էջ 43:

²² Ինճիճեան Ղ., Աշխարհագրութիւն..., էջ 133:

տեղի է ունեցել XIX դարից ոչ շուտ: Կ. Կոնստ, նկարագրելով Մոխր-կուտը, գրում է, որ այդ մեծ գյուղն ունի 200 տուն, ուր բնակվում են 1000–1200 մահմեդականներ, հայեր և մի քանի հույներ²³:

Մոխրկուտից հարավ՝ Ճորոխի աջ ափին էին հայաշատ Ծետ-կունց, Կուզրաշեն, Տանձուտ և Կարմիրք գյուղերը: Այս գյուղերի հայ ազգաբնակչությունը ևս կաթոլիկ էր: Համաձայն Ղ. Ինճիճյանի. «Կուտրաշեն. Ծետկունց. գիւղօրէք բնակեալ ի Հայոց»²⁴: Ի տարբերություն Կուզրաշենի և Կարմիրքի, Ծետկունցն ավելի փոքր գյուղ էր և «սեպհական քահանայ չըլլալով՝ մերձակայ Կարմիրքէ կը հոգացուի»²⁵: Առհասարակ, Տայքի բոլոր հայ կաթոլիկ եկեղեցիներում ծիսակատարությունները անց էին կացվում հայերենով²⁶: Կարմիրք գյուղի մասին Ղ. Ինճիճյանը գրում է. «Կարմիրք. գիւղ յարեւելս կոյս Ճորոխ գետոյն բնակեալ ի Հայոց ի յարեւմուտս Թորթումայ և ի յարեւելս Խոտորջրոյ. և է վերջին սահման Սպերոյ ի հիւսիսոյ»²⁷: Իրականում Կարմիրքը չէր կարող լինել Խոտորջրի արևելյան և Սպերի հյուսիսային կողմում, այլ այն ընկած էր Խոտորջրից հարավ-արևելք և Սպերից հյուսիս-արևելք²⁸: Ինչ վերաբերում է Կարմիրքի Սպերի գավառին պատկանելուն, ապա, ինչպես երևում է հետագա հեղինակների աշխատություններում, Կարմիրքը, միանշանակ, Կիսկիմի գավառի տարածքում է: Չբացառելով Ղ. Ինճիճյանի հաղորդած տեղեկությունն ոչ ստույգ լինելը՝ նշենք նաև, որ հնարավոր է, որ XVIII դ. վերջին Կարմիրքը կարճ ժամանակով հայտնվել էր Սպերի լիվայի կազմում:

Ճորոխի ձախ ափին Կիսկիմի գավառը հասնում էր մինչև Խոտորջուր կոչվող գյուղախումբը: Սպերի և Կիսկիմի գավառների միջև բաժանման գիծն ընկած էր Խոտորջուրի և Հունուտ գյուղի միջև ընկած ոչ բարձր լեռներով՝ Հունուտը թողնելով Սպերին, իսկ Խոտորջուրը՝ Կիսկիմին: Խոտորջուրն ընկած էր նույնանուն գետակի և նրա փոքր վտակների ափերին: Խոտորջուր գետակը (Մեծ գետ) սկիզբ է առնում Քաջքար լեռան լանջերից և ձախից թափվում Ճորոխի մեջ: Գյուղախումբը բաղկացած էր ինը հիմնական գյուղերից

²³ Տե՛ս Կոչ Կ., Reise im Pontischen Gebirge und Türkisch Armenien, s. 81.

²⁴ Ինճիճյան Ղ., Աշխարհագրութիւն..., էջ 133:

²⁵ Տաշեան Հ., Տայք, դրացիք և Խոտորջուր, ՀԱ, 1973, 1–3, էջ 47:

²⁶ Տե՛ս Արճազանը, 1885, 31 դեկտ., էջ 367:

²⁷ Ինճիճյան Ղ., Աշխարհագրութիւն..., էջ 95:

²⁸ Տե՛ս Копия турецкой карты Анатолии.

(Թաղերից)՝ Գեղուտ, Խանդավազ, Կաղմխուտ, Կիսակ, Կրման, Ճիճապաղ, Միջին Թաղ, Վահանա և Սուրենց: Գյուղախմբին էին պատկանում նաև 33 բարեշեն ամառանոցները և 10 ձմեռանոցները²⁹:

Խոտորջրի տարածքը մինչև VIII դարը պատկանել է եղել Մամիկոնյաններին, այնուհետև՝ Բագրատունիներին, իսկ XIII–XVI դարերում ընդգրկված է եղել Սամցխեի աթաբեկությունից կազմի մեջ: Ղ. Ինճիրճյանն այսպես է նկարագրում Խոտորջուրը. «Ջրտուր օղոյ սրա ի լեռնային վայրս, գրեթե նման է գալառին էրզրուումայ. իսկ ի ձորավայրս առաւել ջերմ է քան զնորայն: Երկիրն լեռնային և ապառաժուտ, ունի և ձոր բազում և լերինս հողայինս, յորս բազում աղբերակունք գտանին քաղցր և պատուական ջուրց. այլ և խոտաւէտ արօտս անասնոց. ի տեղիս տեղիս ունի և անտառ զանազան ծառոց: Բաց ի Հայոց օտար ազգ ոչ գտանի ի Խոտորջուր. ո՛չ օսմանեանք, ո՛չ քուրդք և ո՛չ լազք. միայն ի գարնան ժամանակի ընդ այս ճանապարհորդեն լազք ի գնալն յէրզրուում. բայց բնակիչք ամի ամի տան իբրև 200 կամ 300 դուռուչ լազ տերեպեյիին՝ որ բռնացեալ է այն կողմանս»³⁰:

Իրենց կենցաղով խոտորջուրցիները շատ ավելի բարձր էին կանգնած, քան նրանց չըջապատող գյուղերի բնակիչները. «Տները գեղեցիկ են, մեծ մասամբ երկյարկանի և ծառազարդ, ապրուստով և հագուստով վայելուչ, հաւատալիքների մէջ՝ խստապահ. իւրաքանչիւր Թաղ ունի իր եկեղեցին և մատուռը. տարուայ մէջ մի քանի անգամ տօնական հանդէսներ են կատարում և կեր ու խում անում և շնորհիվ այս բոլորի Խոտորջուրը չըջակայ բնակիչների կողմից արժանացել է «Պզտիկ Հռոմ» կոչման»³¹: Խոտորջրի հողը գյուղական հանգիստ կյանք վարելու համար հազիվ կբավարարեր 200 տուն բնակչության համար, սակայն Խոտորջրի բնակչությունը կրկնակի անգամ գերազանցում էր այդ թվին: Ուստի գոյատևման միջոցների անհրաժեշտությունը խոտորջուրցիների կյանքը բաժանում էր երկու մասի՝ գյուղական և քաղաքային: Գրեթե բոլոր խոտորջուրցի տղամարդիկ, պատանեկությունից սկսած մինչև ծերություն, կյանքի մեծագույն մասն անցկացնում էին պանդխտությունից մեջ. «Քսան խոտորջուրցուց հազիւ մէկը բազդ կ'ունենայ իւր ընտանեաց մէջ

²⁹ Տե՛ս Գևորգյան Թ., Խոտորջուր, ԲԵՂ, 1971, 3, էջ 205:

³⁰ Ինճիրճյան Գ., Աշխարհագրութիւն..., էջ 133:

³¹ Ա.Ռո, նշվ. աշխ., էջ 199:

գլուխը Հանգիստ բարձին վրայ դնել, և իւր ոսկորները իւր Հարց, մանաւանդ մարց ոսկերց հետ խառնուելու»³²:

Խոտորըրի գյուղերի տեղագրությունը սկսենք առավել բարձրագիրը շրջաններից, որոնք ավելի մոտ էին գտնվում Խոտորըուր գետակի ակունքներին: Այստեղ ամենահեռավոր գյուղերն էին Գեղուտն ու Վահան: Խոտորըուր գետակի հոսանքն ի վար Հաջորդ գյուղը Կաղմիսուտն էր: Մյուս թաղերն ընկած էին իրար ավելի մոտ. Կաղմիսուտից Հարավ-արևելք Սուենեցն էր, որին Հաջորդում էին Կիսակը, Միջին թաղը և Կրմանը*: Կիսակից արևմուտք ընկած էր Խանդածորը, իսկ Հարավից Կիսակին սահմանակից էր Ճիճապաղը: Համաձայն Ղ. Ալիշանի, XIX դ. կեսին Խոտորըուրն ուներ շուրջ 400 տուն բնակիչ, ուր ապրում էին 2000-ից ավելի Հայեր³³:

XVI–XVIII դարերում թուրքերի վարած ներքին և արտաքին քաղաքականության հետևանքով Կիսկիմի գավառի Հայ ազգաբնակչության գլխին կախվում է Ֆիզիկական բնաջնջման օրըստօրե ահազնացող վտանգը: Գավառի Հայությունն ընտրության շատ քիչ տարբերակներ ուներ: Հայության մի մասը փորձեց ազատվել բնաջնջման վտանգից՝ մտնելով կաթոլիկ եկեղեցու հովանու ներքո: XVIII–XIX դարերում Հայ բնակչության մի ստվար գանգված ընդունեց մահմեդականություն: Սակայն իսլամի տարածվելուն Հայության մեջ, Ատրպետի համոզմամբ, նպաստում էր «Ղուբանի աշարը (տասնորդական Հարկը), քան թէ Մահմեդի խոստացած դրախտի մշտնջենական խրախճանքը»³⁴:

Բազմաթիվ Հայածանքների, կոտորածների ու բռնի իսլամացման ենթարկվելուց հետո անգամ Կիսկիմի գավառում, Համաձայն Գ. Սրվանձտյանի, XIX դ. վերջին 18 Հայաբնակ գյուղեր գոյություն ունեին³⁵, ուր Հայությունն զբաղված էր խաղաղ ու ստեղծագործ աշխատանքով:

Պարխարի լիվա: Պարխարի լիվան գտնվում էր Տալքի Արսեացիոր գավառում՝ ընդգրկելով նրա հյուսիսային կեսը: Այն Հարա-

³² Տեղագրութիւն Խոտորըուր, Բազմավէպ հանդիսարան, հ. ԼԳ, էջ 334:

* Կրմանը կարելի էր համարել նաև քաղաքական և մշակութային կենտրոն: Այստեղ 1914 թ. լույս էր տեսնում «Աղավնի Տայոց» թերթը:

³³ Տե՛ս Ալիշան Ղ., Տեղագիր հայոց մեծաց, էջ 39:

³⁴ Ատրպետ, նշվ. աշխ., էջ 118:

³⁵ Տե՛ս Կոստանդյան Է., նշվ. աշխ., էջ 85:

վից սահմանակից էր Կիսկիմի (Բերդագրակի) գավառին, որից բաժանվում է Պոնտական լեռներից սկսվող Բավոտ-դաղի լեռնաշղթայով, որը նաև հանդիսանում է Ճորոխ գետի Խոտորջուր և Պարխար վտակների ջրբաժանը: Պարխարի գավառին արևելքից սահմանակից էր Թավուսքարը, որի հետ սահմանն անցնում էր Ճորոխ գետով, հյուսիս-արևելքից՝ Լիվանեն, որից բաժանվում էր Դիդուբե-դաղով: Պարխարի լիվայի հյուսիսարևմտյան սահմանն անցում էր Պոնտական լեռներով, որից այն կողմ Համչենն էր: Իր այս սահմաններով Պարխարի գավառն ամբողջությամբ գտնվում էր Տայքի կազմում և Կիսկիմի գավառի հետ կազմում էր Մեծ Հայքի հյուսիսարևմտյան սահմանը:

Որպես վարչական առանձին միավոր՝ Պարխարի լիվան առաջացել է բավականին ուշ՝ XVIII դ. վերջին: Մինչ այդ այն ընդգրկված էր հարևան վարչամիավորների՝ մերթ Կիսկիմի, մերթ Լիվանեի կազմի մեջ: Համաձայն Ղ. Ալիշանի՝ XIX դ. կեսերին Պարխարի լիվան նորից Լիվանեի կազմում էր. «Են Արդուխնայ իբրև 100 գեօղք, ընդ որս և ավանն Պարխար՝ համանուն լեռանց յորոց միջի կայ և գետակին, որ խառնի ի Ճորոխ»³⁶: XIX դ. կեսին գերմանացի նշանավոր ճանապարհորդ Կ. Կոխը Պարխարի գավառի մեծագույն մասը դնելով Լիվանեի կազմի մեջ, Պարխար ավանից հյուսիս ընկած Խևակ գյուղն իր շրջակայքով դիտում էր Կիսկիմի լիվայի կազմում³⁷:

Պարխարի լիվան հարուստ է գետային ցանցով: Գավառի կենտրոնով հյուսիս-արևմուտքից հարավ-արևելք հոսում է Պարխար գետը, որը սկսվում է Պոնտական լեռներից և թափվում Ճորոխի մեջ: Նրանից աջից և ձախից միանում են բազմաթիվ վտակներ: Պարխարի աջակողմյան վտակներից առավել խոշորներն են Մերեխևի, Բալխար-Մացրայի, Յայլայի, Վանիցգեղի (Վանիսխև), Կիսպարոզի (Կիցփորոտ), Վաչանկերտի (Վժանգետ) առուները: Չախակողմյան վտակներն ավելի խոշոր են. Քաջքարի մերձակայքից (Ալթրփարմագ լեռնաշղթայից) սկիզբ է առնում Աթթի (Էթթի) առվակը, որը միանում է Քոբակ առվակին: Քոբակն իր հերթին սկիզբ է առնում Մարցիս լեռնաշղթայից և մինչև Աթթի առվակն ընդունելը, աջ կողմից ընդունում է Խևակի առուն, որը ևս սկիզբ է առնում Պոնտական լեռներից: Մինչև Պարխարին միանալը Քոբակը միանում է Սա-

³⁶ Ալիշան Ղ., Տեղագիր հայոց մեծաց, էջ 39:

³⁷ Տիւ Koch K., Reise im Pontischen Gebirge und Türkisch Armenien, էջ 98–99:

նացրիա լեռներից իջած Բահլ առվակին: Պարխար գետի աջակողմ-
յան խոշորագույն վտակն է Արջիվանը, որն իջնում է Քյուլքուրդ
(Քավխիդ) և Գուլիխանի լեռներից³⁸: Սա իր մեջ է ընդունում Սովից-
կալ, Վակե և Խամրուտ առվակները, ինչպես նաև մի քանի ավելի
փոքր առվակներ: Արջիվանի առվակը Պարխարին է միանում վեր-
ջինիս ձորոխի հետ միանալու վայրից 4 կմ վերև:

Բացի Պարխարից և նրա քառասունի հասնող վտակներից,
Պարխար լիվայի տարածքում է նաև Պարխար գետի ակունքների
չըջանում գտնվող Այլը (Հովտակ) լիճը, որի մերձակայքում կան
նաև ճահճուտներ: Գավառը հարուստ էր երկաթի հանքերով: Տա-
րածված էր նաև այծի մի տեսակ, որը կոչվում էր չեփիդ³⁹:

Պարխարի ամբողջ գավառը նման է մի վիթխարի այգեստանի,
որն Ախալցխայի նահանգում առանձնանում էր իր աննկարագրելի
գեղեցկությամբ: Այգեստանները ոռոգվում էին ինչպես բազմաթիվ
առվակներով, այնպես էլ միջնադարյան ջրանցքով, որը սկսվում էր
Ութավ գյուղի մոտից և հասնում մինչև Զավրիթ գյուղը: Ուշա-
գրավ է, որ ջրանցքի մի հատվածը կառուցված էր ժայռի մեջ⁴⁰:

Պարխարի լիվայի կենտրոնը Պարխար գյուղն էր (ավան): Այն
գտնվում էր ձորոխ և Պարխար գետերի միախառնման վայրից մոտ
25 կմ վերև: Ղ. Ինճիճյանը գրում է. «Ունի գիւղ գլխաւոր նոյնպէս
Պարխալ կոչեցեալ. արևմուտս հարաւոյ Արդուինոյ, հեռ ի նմանէ և
էրգիւռումայ իբր 4 աւուրք: Յառաջն էր քաղաք, այլ ի բազմաց հետէ
անմարդացեալ եղև գիւղ. բնակիչք նորա տաճիկք...»⁴¹: Պարխար
գյուղը զարդարված էր ընդարձակ պարտեզներով ու այգեստաններ-
ով, ուներ 3-5 կմ երկարություն և 3-4 կմ լայնություն: Այս գեղա-
տեսիլ բնակավայրը XIX դ. վերջին ուներ 200 տուն բնակիչ, «...ուր
մարդիկ շատ քիչ էին իրար հանդիպում, ուր կանայք զարդարված
իրար չեն գիմավորում փողոցներում, աղոթարաններում կամ բաղ-
նիքներում, այլ միայն կարիք եղած ժամանակ իրար այգի են
մտնում որևէ ուտելիք կամ գործիք փոխ վերցնելու»⁴²: Պարխար
գյուղը բաժանված էր 11 շրջանների, որոնք թուրքերեն կոչվում էին
«մեհլե»: Դրանք էին Կեչուտ (Գոչվատ), Կիլիոն, Փիզվոտ, Բուղա-

³⁸ Տե՛ս Ասրպետ, նշվ. աշխ., էջ 121–122:

³⁹ Տե՛ս Ինճիճեան Գ., Աշխարհագրութիւն..., էջ 131:

⁴⁰ Տե՛ս Такашвонли Э., նշվ. աշխ., էջ 90:

⁴¹ Ինճիճեան Գ., Աշխարհագրութիւն..., էջ 131:

⁴² Ասրպետ, նշվ. աշխ., էջ 120:

կերտ (Բուղակետ), Բուղեթլար, Զատելար, Փերսեթ, Անանիսկետ (Անանիակերտ), Միգինգիլ, Լազինգիլ և Սուլթանգիլ⁴³: Այս վերջինի տարածքում էր գտնվում Պարխարի նշանավոր եկեղեցին, որը կառուցվել էր 973 թ. Դավիթ Կյուրապաղատի կողմից և պատերին պահպանվում են վրացերեն արձանագրություններ⁴⁴: Մի քանի մեհ-լեններ (Դոլոս, Քելենխև, Քոլոթեթ, Բոռավան, Կոսալար) գտնվում էին գյուղի տարածքից դուրս՝ մի փոքր դեպի Հյուսիս⁴⁵: Պարխար գյուղի բնակչությունը, բացի այգեգործությունից, զբաղվում էր նաև անասնապահությամբ: Նրանց հիմնական արտոտվայրերը գտնվում էին Ալթըփարմազ (վեց մատ) լեռան լանջերին:

Գավառի բնակավայրերի տեղագրությունը սկսենք Հյուսիսարևմուտքից՝ Քաջքարի լանջերին գտնվող բնակավայրերից: Այստեղ է Աթթի գյուղը, որից հարավ-արևելք՝ համանուն առավախի ափին էր Սուգասիև (Սուրգաս) գյուղը: Այս երկու գյուղերի միջով հոսող առվակների ուղղությունը արևմուտքից արևելք է: Սրանք աջից միանում են Քոբակ առվակին: Վերջինիս ակունքների մոտ է Պարխարի լիվայի Հյուսիսային շրջանում գտնվող Քոբակ գյուղը: Քոբակից հարավ՝ մինչև Աթթի առվակի հետ միախառնվելը, ընկած էր Խևակի ձորը՝ իր երբեմնի հայաշատ Խևակ գյուղով: Խևակը բավականին ուրույն դիրք էր զբաղվում շրջակա գյուղերի նկատմամբ: Չնայած այն հանգամանքին, որ Խևակը գտնվում էր Պարխարի լիվայի կազմում, նրա բնակիչները հիմնականում չփվում էին Կիսկիմի լիվայի և մասնավորապես խոտորջուրցիների հետ, ուր ամռանը խևակցիները գնում էին աշխատանք որոնելու: Խևակցիները Խոտորջուր էին ուղևորվում հիմնականում լեռնային ճանապարհով՝ այն է Քաջքար լեռան լանջերով, քանի որ Քաջքարի Հյուսիսարևելյան ոտքը Խևակն էր, իսկ հարավայինը՝ Խոտորջուրը: Խևակի մասին Ղ. Ինճիճյանը գրում է. «Խևակ. գիւղ իբր 8 ժամաւ հեռի ի Համշէնէ, և իբր 3 ժամաւ ի Խոտորջուր ի հիւսիսակողմն նորա, կառուցեալ ի լանջակողմն բարձր լերին: Բնակիչք նորա առհասարակ տաճիկք իբրև 200 տունք դարձեալ ազգէս հայոց. և իբր 5 կամ 6 տունք մնացեալք ի հայոց»⁴⁶: Ղ. Ինճիճյանից կես հարյուրամյակ անց Խևակի մասին է հիշատակու-

⁴³ Տե՛ս **Такайшвили Э.**, նշվ. աշխ., էջ 90:
⁴⁴ Տե՛ս **Պատիկեան Յ.**, Տայք: Բարձր Հայք: Վրացական, քե՞ հայկական, էջ 93
⁴⁵ Տե՛ս **Такайшвили Э.**, նշվ. աշխ., էջ 90:
⁴⁶ **Ինճիճեան Ղ.**, Աշխարհագրութիւն..., էջ 397:

Կ. Կոխը, համաձայն որի ինևակը տարածքային առումով ենթարկվում էր Բերդագրակի (Կիսկիմի) լիվային, կազմված էր 5 գյուղամասերից և ուներ 1000–1200 բնակիչ՝ 200 տնով⁴⁷: Ինճիճյանի և Կոխի հաղորդած տեղեկությունները ինևակ գյուղի բնակչության թվի վերաբերյալ, հասկանալի է, որ մոտավոր են, սակայն ուշադրություն է արժանի այն իրողությունը, որ, չնայած մեծաթիվ մահմեդական բնակչության առկայությանը, նրանց կողքին շարունակում էր ապրել ու արարել թեպետև սակավաթիվ, բայց այսուհանդերձ հա՛յ բնակչությունը:

Քոբակ վտակի ստորին հատվածում՝ Պարխար ավանից 4–5 կմ հեռավորության վրա էր գտնվում Հուգասիսե գյուղը, որին հարավից հարևան էր Ութավը: Հուգասիսեից արևելք ընկած էին Բահլ գյուղը և նրա այգեստանները, որոնք համարյա թե միացած էին Հուգասիսե և Պարխար գյուղերին ու նրանց այգեստաններին: Բահլից հարավ-արևելք՝ նույնանուն առվակի ափին էր Ցատլիցքար (Ծաթլիսկար) գյուղը⁴⁸: Պարխար ավանից հարավ-արևմուտք գտնվում էր Մերեխեի (Մորեխի) յալլան, որից սկիզբ առնող առվակը Պարխարի մեջ է թափվում գավառի կենտրոնից ոչ հեռու: Մինչև Պարխար գետի և նրա Արջիվան վտակի միախառնվելը՝ Պարխարի ձախ ափին՝ իրար գրեթե կողք կողքի, ընկած էին Օրթիբաղ, Դևթիսա և Սարիգյոլ (Դեղին լիճ) գյուղերը: Սարիգյոլ գյուղից ոչ հեռու Պարխարի մեջ է թափվում Արջիվան վտակը, որից այն կողմ Համրութ և Վժանգեստ (Վաչանկերտ) գյուղերն էին: Վերջինիս հարևանությունում՝ ձորոխի ափին էր գտնվում Կծոխուր (Կոզախուր, Գոցախոռ) գյուղը:

Պարխարի աջ ափին ընկած էին հետևյալ գյուղերը. գավառի կենտրոնից մոտ 5 կմ հարավ գտնվում էր Բալխար-Մացրա գյուղը, որից արևելք Շալովարն էր: Սարիգյոլից հարավ-արևմուտք Վանիցգեղն էր (Վանիսիսե), իսկ Վժանգեստի անմիջական հարևանությամբ՝ Պարխարի հակառակ ափին՝ Կիսպարոզը (Կիցփորուտ):

Պարխար գավառի հյուսիսարևելյան և արևելյան հատվածում էր Արջիվանի նահիեն՝ համանուն վտակի ավազանում: Արջիվանի ակունքների շրջանում՝ բարձրադիր վայրում, գտնվում էր Արջիվան գյուղը, որին հարավ-արևելքից սահմանակից էր Սովիցկալը: Այս

⁴⁷ Տե՛ս Կոչ Կ., Reise im Pontischen Gebirge und Türkisch Armenien, էջ 98:

⁴⁸ Տե՛ս Ասրալյան, նշվ. աշխ., էջ 121–122:

երկու գյուղերից հարավ ընկած էր Ծոխբար գյուղը, որին սահմանակից էր Վակե գյուղը: Վերջինս հայտնի է իր տարածքում պահպանվող բերդի մնացորդներով: Վակեի հարավարևելյան հարևաններն էին Արմաշեն և Կոչնարիա գյուղերը, որոնք ընկած էին համանուն առվակների ափերին: Սրանցից հարավ ընկած էին Օկոբեմ և Բաշկարեթ գյուղերը, որոնցից արևմուտք ընկած էր Շաղուս (Շաղուս) գյուղը:

Պարխարի գավառը, իր վրա կրելով վրացականացման, ապա նաև բռնի մահմեդականացման հետևանքները, մինչև XIX դարը գրեթե լիովին փոխեց իր էթնոկրոնական կազմը՝ հայկական հետքը թողնելով միայն որոշ բնակավայրերի և աշխարհագրական մի շարք այլ վայրերի անվանումներում:

բ) Կենտրոնական գավառներ

Թորթումի լիվա: Թորթումի լիվան տեղագրվում է Տայքի Ոքաղե և Ազորդացիոր գավառներում: Այն ընկած է Թորթում (հնում Ազորդ) գետի և նրա բազմաթիվ վտակների ավազանում: Թորթումն իր կլիմայական և աշխարհագրական պայմաններով մի հետաքրքիր շրջան է: Այն պատված է ձորերով ու լեռներով: Բազմաթիվ մեծ ու փոքր վտակներ՝ մայր գետով հանդերձ, աջ ու ձախ ակոսում են երկիրը՝ իրենց գետաբերաններում հյուսիսային կողմից արտադրելով տեղանք և խաղողի այգիներ⁴⁹: Անտառապատ լեռները, գետերով ակոսված ձորերն ու գետահովիտները գավառին տալիս են մի առանձին ու յուրահատուկ գեղեցկություն, իսկ Թորթում գետի միջին հոսանքում գոյացած բնական լճակը լեռների մեջ սեղմված հայելու տեսք ունի:

Թորթումի լիվան արևմուտքից սահմանակից է Սպերի, հյուսիսարևմուտքից՝ Բերդագրակի, հյուսիսից՝ Թավուսքարի, արևելքից՝ Օլթիի և Մամրվանի, հարավից՝ էրզրումի և Վերին Բասենի գավառներին: Օլթիի գավառի հետ Թորթումի լիվայի ջրբաժան գիծը կազմում են Դավրեա-Կուլկուլ, Ակասսա, Զիարեթ, Ազորդեն, Գուլի-Բագդադ, Ակ, Կախիլբերդ, Ատմեկ և Արավետի լեռները: Բերդագրակի շրջանից Թորթումը բաժանվում է Աշմուշեն, Գերվանց, Հարկ-

⁴⁹ Տես Ս.Պ. Վանի, Բիթլիսի և Էրզրումի վիլայեթները, էջ 200:

ևոր, Բեջիգին, Մեղրբեր, Խախամին, Աղաջքիլիսե (եկեղյաց), լեռներով: Թորթումն Սպերից բաժանվում է Կազան-Բալի, իսկ Էրզրումից՝ Կուչկուչլար և Դումլու լեռներով: Թավուսքարի հետ սահմանն անցնում է Օլթի գետով, որն ընդունելով Թորթում գետը՝ թափվում է ձորոխի մեջ⁵⁰:

Որպես վարչական միավոր՝ Թորթումի լիվան ձևավորվել է XVI դ. երկրորդ կեսին: Թորթումի լիվան այն եզակի վարչական միավորներից էր, որը XVI–XIX դարերի ընթացքում գտնվել է Էրզրումի էյալեթի կազմի մեջ և գրեթե փոփոխությունների չի ենթարկվել: Եթե Բասենն Էրզրումի հացի շտեմարանն էր, ապա Թորթումը հանդիսանում էր մրգեղենի շտեմարան⁵¹: Գավառի վարչական կենտրոնը Թորթում ավանն էր: Այն գտնվում էր Թորթում գետի վերին հոսանքի շրջանում, նրա ձախ վտակի ստորին հատվածում՝ Հարկևոր լեռան ջրառատ ձորահովտում: Գյուղից ոչ հեռու՝ մի բարձր ժայռի վրա գտնվում էր նույնանուն բերդը. «Մեծատարած է բերդս այս քան զայլս և ահեղ, հիմնացեալ յեզր քարափանն, որ առ գետոյն արկեալ պարսպացն ըստ խոտորնակձևոյ քարաժայռին»⁵²: Բերդի հարավային կողմից դեպի ներքև պահպանվում են տարատեսակ քարե շինությունների ավերակներ, ինչպես նաև մի մատուռ: Բերդի հյուսիսային կողմում պահպանվում են երկու հնաշեն բաղնիքների ավերակները⁵³:

Թորթումի լիվայի բնակավայրերը մեծապես տուժել էին թուրքերի վարած ներքին և արտաքին քաղաքականությունից: Միջնադարյան ավերի ու թալանի, ամայացման ու արտագաղթի վառ վկայությունն են Թորթումի գավառի տարածքում պահպանված 120 եկեղեցիների և 10 վանքերի ավերակները⁵⁴: Չնայած թուրքերի հայկործան համաձուլար քաղաքականությանը՝ այսուհանդերձ XIX դ. սկզբի դրությամբ Թորթումի բազմաթիվ բնակավայրեր հայաբնակ էին: Դա ավելի ցայտուն երևում է Ղ. Ինճիճյանի հետևյալ հաղորդումից. «...ունի վիճակ նորայ գիւղօրէս իբրև 30. ըստ մասին բնակեալ ի հայոց, և ըստ մասին ի տաճկաց»⁵⁵: Մահմեդականացած

⁵⁰ Տե՛ս Ասրպետ, նշվ. աշխ., էջ 156–157:

⁵¹ Տե՛ս Ա.Ռո, Վանի, Բիթլիսի և Էրզրումի վիլայեթները, էջ 201:

⁵² Սարգիսեան Ն., նշվ. աշխ., էջ 85:

⁵³ Նույն տեղում:

⁵⁴ Տե՛ս Մեղրոյան Ա., Էրզրում, էջ 78:

⁵⁵ Ինճիճեան Ղ., Աշխարհագրութիւն..., էջ 93–94:

Հայության մի մասն էլ առերես էր ընդունել իսլամը: Նմանատիպ Հայերին Հաճախ անվանում էին կեսկեսներ կամ Հայ-լազեր: Վերջիններին մասին ավելի մանրամասն կխոսվի ստորև:

XIX դ. կեսի դրուվթյամբ գավառի բնակավայրերի թիվը հասնում է 70-ի⁵⁶: Ա-Դոյի հաղորդած տեղեկությունների համաձայն XIX դ. վերջի դրուվթյամբ Թորթումի գավառն ուներ 73 գյուղ, որից 13-ը Հայաբնակ էին⁵⁷: Սակայն այդ գյուղերի մի մասը փոքրիկ յայլաներ, կամ կիսավեր ու լքված բնակատեղիներ էին⁵⁸:

Գյուղերի տեղագրությունն սկսենք գավառի հարավ-արևելքից՝ Թորթում գետի աջակողմյան ակունքների շրջանից: Այստեղ էր գտնվում Պար գյուղը, որի մերձակայքում առկա էին աղի հանքեր⁵⁹: Պար գյուղից ոչ հեռու գտնվում էին Վերին և Վարին ինձորիկ գյուղերը: Սրանցից դեպի Հյուսիս ընկած էր Աղասեր (Աղասար) գյուղը: Վարին ինձորիկ գյուղից արևմուտք տեղագրվում են Ղազարենց և Բեթղար գյուղերը: Պար գյուղից մի քանի կմ արևմուտք գտնվում էր Շիփեկ գյուղը: Բեթղար գյուղից Հյուսիս իրար են միանում Պար և Շիփեկ գյուղերից իջնող առվակները: Մոտ 5 կմ Հյուսիս հոսելով այս վտակին է միանում Վերին և Վարին Լսկավ գյուղերից իջնող համանուն առվակը: Միացման այս վայրում ընկած էին 2 գյուղեր՝ հարավում՝ Նիխաղը, Հյուսիսում՝ Ղալետիպի գյուղը: Մի քանի առվակներից միացումից առաջացած այս վտակը, մոտ 10 կմ արևմուտք հոսելով, գավառի կենտրոնի մոտ միանում է Թորթում գետի ձախակողմյան վտակին՝ միասին կազմելով Թորթում գետը:

Թորթում գետի ձախակողմյան վտակը սկիզբ է առնում Կուչկուչլար լեռներից: 7 առվակներ գրեթե միևնույն բարձրությունից և հեռավորությունից դուրս են գալիս, մի քանի կմ հոսելով միանում են և կազմում Թորթում վտակը: Այս վտակի ակունքներից մեկի շրջանում է գտնվում Տանքար գյուղը: Այստեղից վտակն ուղղվում է դեպի արևելք՝ իր ձախ ափին թողնելով Կարս (Խարս, Հարս) գյուղը: Մի քանի կմ արևելք հոսելով՝ Քարընկոց (Քարընկեց, Գառընկոց) գյուղի մոտ գետը կտրուկ փոխում է իր ուղղությունը դեպի Հյուսիս: Քարընկոց գյուղի մերձակայքում Թորթում վտակին է

⁵⁶ Տե՛ս Ալիշան Ղ., Տեղագիր Հայոց մեծաց, էջ 37:

⁵⁷ Տե՛ս Ա-Դո, Վանի, Բիթլիսի և Էրզրումի վիլայեթները, էջ 201:

⁵⁸ Տե՛ս Մեքոնյան Ա., Էրզրում, էջ 79:

⁵⁹ Տե՛ս Սարգիսեան Ե., նշվ. աշխ., էջ 85:

միանում խոզբրիկ գյուղից իջնող համանուն առվակը: Քարընկոց գյուղից մի քանի կմ հյուսիս՝ Թորթումի ափին գտնվում էր Պոչենց գյուղը: Այս գյուղից արևմուտք ընկած էր Մեղուս գյուղը, որին սահմանակից էր դեռևս վաղ միջնադարից հայտնի Գեղիկը: Գեղիկից ոչ շատ հեռու՝ հյուսիսարևմտյան ուղղությամբ ընկած էր Վահթիկանց գյուղը:

Պոչենց գյուղից մոտ 5 կմ արևելք ընկած էր մեծամասամբ կաթոլիկ հայերով բնակեցված Ռաբաթ գյուղը: Այս գյուղը ևս հայտնի էր իր մերձակայքում գտնվող աղի հանքերով⁶⁰: Ռաբաթ գյուղից հարավ՝ Թորթում վտակի հակառակ ափին, գտնվում էր Մեղուջուր գյուղը: Ռաբաթից մոտ 2 կմ հյուսիս գտնվում էր Սաղեր գյուղը, որից հյուսիս-արևելք ընկած էր գավառի կենտրոնը՝ Թորթում ավանը: Նրանից հյուսիս ընկած Թորթում ամրոցը, փաստորեն, ավելի մեծ բնակավայր էր, XVIII դ. վերջին ուներ 400 ծուխ հայ և հայկեսկես բնակիչ⁶¹:

Թորթում ավանից հյուսիս-արևմուտք ընկած էր Մեղրագոմ գյուղը: Մեղրագոմ, Մեղուջուր և Մեղուս գյուղերի անվան մեջ առկա «մեղու» արմատը վկայում է այն մասին, որ շրջանն ունեցել է մեղվաբուծության հարուստ ավանդույթներ:

Թորթումից 5 կմ հյուսիս՝ նեղ կիրճում, գտնվում էր Սխտորուս գյուղը: Գյուղի տարածքում պահպանվում են եկեղեցու և նրան շրջապատող պարսպի ավերակները: Եկեղեցին ուներ շուրջ 10 մ երկարություն և 6,6 մ լայնություն: Ցավոք, եկեղեցու վրայի հնագույն արձանագրությունները չեն պահպանվել, իսկ եկեղեցին վեր է ածվել մզկիթի⁶²:

Սխտորուս գյուղից բարձրանում էր դեպի էքեք (Այգեկ) գյուղը տանող ճանապարհը: Էքեքը գտնվում է Սխտորուսից 1,5–2 կմ հեռավորության վրա, Թորթումի կիրճի վերին հատվածում: Գյուղին էր պատկանում մերձակայքում գտնվող խաչաձև հիմքով կենտրոնազմբեթ եկեղեցին, որը ևս XIX դարում վերածվել էր մզկիթի: Եկեղեցու վրա պահպանվում են հունարեն և վրացերեն արձանագրություններ: Արձանագրությունների հատկապես վրացական հատվածը

⁶⁰ Տե՛ս Սարգիստան Ն., նշվ. աշխ., էջ 85:

⁶¹ Տե՛ս Ինճիճեան Գ., Աշխարհագրութիւն..., էջ 93:

⁶² Տե՛ս Такайшвили Э., նշվ. աշխ., էջ 79:

կոպիտ տառասխալներով է գրված⁶³: Սա մեզ հիմք է տալիս ենթադրելու, որ եկեղեցու վրայի արձանագրությունները չեն կատարվել եկեղեցու կառուցման ժամանակաշրջանում, այլ արվել են ավելի ուշ՝ Տայոց աշխարհի բուռն քաղկեդոնականացման շրջանում:

Ախտորոտ գյուղից արևմուտք՝ իրարից մոտ երկուական կմ հեռավորության վրա ընկած էին 481–484 թթ. հակապարսկական ապստամբության շրջանից հայտնի Վարդաշենը⁶⁴, ինչպես նաև Խաշուտը և Նորշենը⁶⁵: Նորշենում XIX դ. կեսերին բնակվում էր 40 տուն հայ կաթողիկեներ⁶⁵: Այս գյուղը, ինչպես նաև հայ կաթողիկե մյուս գյուղերը, ստանալով Ֆրանսիական հյուպատոսների և կաթողիկե քարոզիչների որոշ աջակցությունը, կարողանում էին մասամբ հեռու մնալ բռնի մահմեդականացումից և բնակչության շրջանում նկատվող արտագաղթի ընդհանուր միտումից:

Մինչև Թորթումի լիճը՝ Թորթում գետն աջ կողմից ընդունում է Զինաջուր, Ագրակ (Էգրեք)⁶⁶, Բշնկոց, Աղբաձոր (Աղբըձոր), Ապրնես, Ագորդ, Աղուշեն (Աղաշեն), Օսեթ, էշկիձոր, Օթղա առվակները, որոնք ողողում են համանուն գյուղերը, ինչպես նաև նրանց շրջակա յայլանները, ձմեռանոցները, բերդերը, ամրոցները, վանքերն ու այրերը⁶⁷: Նշված առվակները հոսում են իրար զուգահեռ, իսկ նրանց միջև առկա են ոչ այնքան բարձր ջրբաժան լեռներ: Վերոհիշյալ գյուղերից իրար հատկապես մոտ էին գտնվում Ագորդ, Աղաշեն և Օսեթ գյուղերը: Ագորդը պատմական Ագորդացիոր գավառի կենտրոնն էր, գտնվում էր անտառազուրկ և տափարակ վայրում: Գյուղում պահպանվում են հայկական հին բերդի ու եկեղեցու ավերակները: Օթղա գյուղի մոտից սկիզբ առնող նույնանուն առվակը, բացի Օթղայից ողողում էր նաև Թորթում լճի հարավային ափից ոչ հեռու գտնվող Իս գյուղի դաշտերն ու հանդերը: Իս գյուղն ընկած էր Օթղայի աջ ափին, գյուղի ծայրին պահպանվում են եկեղեցու

⁶³ Նույն տեղում, էջ 76:

⁶⁴ **Ղազար Փարպեցի**, էջ 352:

* Նորշենցիների մի մասը 1830 թ. հաստատվեց Ախալցխայի գավառում:

⁶⁵ Տե՛ս **Ալիշան Ղ.**, Տեղագիր Հայոց մեծաց, էջ 38:

⁶⁶ Ագրակ գյուղի վանքը ևս եղել է Տայքի հայ գրչության կենտրոններից մեկը: Այդ մասին վկայում է Մ. Մաշտոցի անվան մատենադարանում պահվող ձեռագրերից մեկը: Տե՛ս Մատենադարան, Ձեռագիր № 3223, էջ 326բ:

⁶⁷ Տե՛ս **Ասրպետ**, նշվ. աշխ., էջ 166–167:

ավերակներ, որոնք XX դ. սկզբին, համաձայն է. Թաղաիշվիլու, ծառայում էին իբրև հարդանոց⁶⁸:

Թորթում գետը գավառի կենտրոնն անցնելուց հետո ձախից ընդունում է Նալթյոքյան և Օդեկ-Ոդեկ լեռներից բխող առվակները⁶⁹: Դրանք են Գեոյտերե (Գյոք), Աղջրիկ, Չանկրես, Մաքիձոր և Քցխա (Քիսխա) առվակները, որոնք անցնում են համանուն գյուղերի միջով, ապա միանալով թափվում են Թորթում գետի մեջ: Այս գյուղերից առավել բարձրադիր էր Գեոյտերեն, որը շրջակա գյուղերի նկատմամբ իշխող դիրք էր գրավում: Սրանից հարավ-արևելք գտնվում էին Աղջրիկ և Չանկրես գյուղերը: Չանկրեսից հյուսիս-արևելք ընկած էին Մաքիձոր և Քցխա գյուղերը⁷⁰: Քցխա գյուղից ոչ շատ հեռու՝ Թորթում գետի աջ ափին ևս մեկ Քցխա կամ Քցխադուռ գյուղ է գոյություն ունեցել: Աջակողմյան Քցխա գյուղի գոյությունը մատնանշում են այնտեղ հայտնաբերված ավերակները: Քցխա գյուղերի վերաբերյալ Ատրպետը գրում է. «Թորդումի արևելյան և արևմտյան այս կրկնակի Քսխաները հին ժամանակում մեծ մրցում են ունեցել, որոնք տքնել են իրար գերազանցել: Չախակողմյան Քսխան երկրորդական դիրք է գրավել, աջակողմյանը՝ բարձր հուշակ, որին մինչև այսօր Քիչ ոստան են անուանում բնիկները»⁷¹:

Նալթյոքյան լեռան հյուսիսային լանջերից սկիզբ է առնում Օդեկ առվակը, որի ակունքի շրջանում գտնվում էր հայաբնակ Վերինգյուղը: Մ.Մաշտոցի անվան Մատենադարանում պահվող ձեռագրերից մեկը, որը գրվել էր 1663 թ. Վերինգյուղում Աբրահամ քահանայի կողից, վկայում է այնտեղ կաթողիկե եկեղեցու առկայության մասին⁷²: Օդեկ առվակը ոռոգում է նաև Օդեկ (էոդեոք) գյուղը, որից արևելք ընկած էր Բարդոսանց գյուղը: Վերին գյուղից հյուսիս-արևելք ընկած էին Կոնդ և Չաթախ գյուղերը, որոնց արևելքից սահմանակից էր Սուրբ Օհան գյուղը: Սուրբ Օհանից հյուսիս-արևելք ընկած էր Խախուռի կիրճը, ուր գտնվում էր համանուն գյուղն իր հուշակավոր վանքով: Խախուռ գյուղը տարածվում էր մրգատու ծառերով հարուստ կիրճի ամբողջ երկարությունում՝ Խախուռ առվակի երկու ափերին: Վանքը, որը կառուցված էր կիրճի կենտրո-

⁶⁸ Տե՛ս **Ткачовский Э.**, նշվ. աշխ., էջ 80:

⁶⁹ Տե՛ս **Ատրպետ**, նշվ. աշխ., էջ 168:

⁷⁰ Տե՛ս **Մարգիսեան Ն.**, նշվ. աշխ., էջ 82:

⁷¹ **Ատրպետ**, նշվ. աշխ., էջ 168:

⁷² Տե՛ս Մատենադարան, Չեռազիր № 8624, էջ 96բ:

ոնական մասում, շրջապատված էր 8 փոքր եկեղեցիներով⁷³: Վանքի շուրջը պահպանվում են պարիսպները: Շրջակայքում կան վիշապների արձանիկներ և լճակներ: Վանքի դռների վրա պահպանված հայերեն արձանագրությունների մնացորդները վկայում են այն մասին, որ վանքի Սուրբ Աստվածածին եկեղեցին կառուցվել է IX դարում, իսկ վանքի համալիրը հիմնադրել է Դավիթ Կյուրապաղատը X դարում: Խախուրի Սուրբ Աստվածածին եկեղեցին ևս այսօր գործում է իբրև մզկիթ:

Խախուրից հյուսիս ընկած էին Վխիկ, Ընկուզք, Բլուր (Բուլուլ) և ձալա գյուղերը⁷⁴: Սրանցից հյուսիս՝ Հարկևոր լեռան բարձունքից իջնող առվակի ափին՝ Թորթումի լճի հարավային հատվածից 8 կմ արևմուտք, գտնվում էր Օշկ (Աշունք, Թուրք․՝ Էոջք) գյուղը: Գյուղից 2 կմ հեռավորության վրա պահպանվում է Օշկի նշանավոր վանքը: Վանքի անունով էլ հաճախ Օշկ գյուղն անվանվում էր ուղղակի Վանք կամ Օշկվանք: Իր ճարտարապետությամբ այն լավագույններից էր Տայոց աշխարհում և համարվում էր «Տայքի յոթ հրաշալիքներից մեկը»⁷⁵: Վանքի շրջակայքում կան մատուռանման դամբարաններ, որոնք մահմեդական ազգաբնակչության համար ծառայել են որպես բնակատեղի: Չնայած ժամանակն ու մահմեդականներին բարբարոսությունները քայքայել ու փչացրել են վանական համալիրի հոյակերտ քանդակները, սակայն պահպանված եզակի նմուշներն ապացուցում են ճարտարապետների յուրատոճ և բարձր ճաշակը: Հակոբ Կարնեցին խոսելով Օշկի և Խախուրի վանքերի, ինչպես նաև Տայքի մյուս հրաշակերտ կառույցների մասին՝ գրում է. «...յար և նման ոչ գոյ նոցա, բայց թէ լինի միայն սուրբ Սոփի ի Կոստանդինուպոլիս»⁷⁶:

Օշկից արևելք Թորթումի լիճն է: Թորթումի լճի մեջ արևմուտքից թափվում են Խարս և Ծխիկ (Զխեկ) առվակները, որոնք անցնում են համանուն գյուղերի միջով՝ ոռոգելով դաշտերն ու այգիները: Ծխիկ գյուղի դիմաց գտնվում է Թորթումի լճի ամենախորը տեղը: Թորթում գետը լճից դուրս գալով մոտ 1,5 կմ հոսելով հյուս-

⁷³ Տե՛ս Такаѣмъишл Զ., նշվ. աշխ., էջ 68:

⁷⁴ Տե՛ս Մարգիսեան Ն., նշվ. աշխ., էջ 82:

⁷⁵ Արքայես, նշվ. աշխ., էջ 171:

⁷⁶ Յակովբ Կարնեցի, նշվ. աշխ., էջ 17:

իս-արևելք՝ Թև գյուղի մոտ առաջացնում է աշխարհի ամենագեղեցիկ ջրվեժներից մեկը:

Թորթում գետի ստորին հոսանքի շրջանում՝ Օլթի գետի հետ միախառնվելու վայրի մոտ, Իշխան գյուղից ոչ հեռու, գտնվում էին Օսխա և Աշմուշեն գյուղերը⁷⁷: Աշմուշենի մոտ պահպանվում են նաև բերդի և եկեղեցու ավերակները:

Թորթումի գավառը թերևս ամենաշատն էր տուժել միջնադարյան ավերածություններից, բռնի մահաբեղականացումից և բնակչության մասսայական արտագաղթներից: Այսուհանդերձ, մինչև XX դ. սկիզբն այստեղ դեռևս շարունակում էր ապրել և իր գործունեությունը ծավալել փոքրաթիվ հայ ազգաբնակչությունը:

Թավուսքարի լիվա: Թավուսքարի լիվան տեղագրվում էր Տայքի նահանգի ճակք գավառում՝ ընդգրկելով նրա կենտրոնական և արևմտյան շրջանները: Այն ընկած էր Օլթի գետի վտակ Թավուսքար գետակի և նրա վտակների ավազանում, ինչպես նաև հարակից շրջաններում: Թավուսքարի լիվան արևմուտքից սահմանակից էր Բերդագրակի (Կիսկիմի) և Պարխարի գավառներին, հարավից՝ Թորթումի և Օլթիի, հարավ-արևելքից և արևելքից՝ Փանակի, Հյուսիսից՝ Արտանուշի և Լիվանեի գավառներին:

Թավուսքարի լիվայի բնական սահմանները արևմուտքում հասնում էին ձորոխ գետին, հարավում՝ Օլթի գետին, արևելքից Թավուսքարի և Փանակի բնական սահմանն է Օլթի գետի Թավուսքար և Փանագկերտ վտակների ջրբաժան լեռնաշղթան, Հյուսիսից՝ Արտանուշի գավառի հետ բնական սահման են հանդիսանում Թուփ-Յոլու և Մեսրադաղի լեռները, որոնք նաև Թավուսքարի և Արտանուշի ջրբաժան լեռներն են:

Լիվան իր անունն ստացել էր վարչական կենտրոնի՝ Թավուսքար գյուղի անունով: Այստեղ անհրաժեշտ ենք համարում անդրադառնալ գավառի Թավուսքար, Թավուսկյար, Տայոցքար և Տաոսկարի անվանումների առաջացմանը: Առաջին երեքը խնդրո առարկա գավառի թրքալեզու արտասանության ձևերն են և առաջացել են գավառի հին անվանաձևերից: Կ. Կոխի մոտ գավառը անվանվում է Տաոսկերտ, որը նա մեկնել է իբրև «քաղաք Տայոց»: Հ. Տաշյանի կարծիքով՝ գավառի այս անվանաձևը հայ-վրացական մի խարնուրդ

⁷⁷ Տե՛ս ԳՆՐԻՃՅԱՆԻ ՎՈՒՄՆԱԿՆԵՐԻ ԸՆԴՈՒՄԸ, ԳԵՂ. 3, ԶՅ. 599–600.

է⁷⁸: Տառն Տայքի վրացական տարբերակն է: Սեռական հոլովում Տառ արմատն ընդունում է «ս» վերջավորությունը՝ Տառ-Տառս: Սա Համապատասխանում է Հայերենի Տայք-Տայոց ձևին: «Կերտ» վերջավորությունն պարագայում Հ. Տաշյանի կարծիքով «... հարկ չկայ անպայման քաղաք իմանալ: Հայերեն կերտ կցուցնե, որ վրականին ալ հիմն էր հայ Տայոցկերտ, և այս գարմանալի չէ աշխարհի մը Համար՝ ուր ճիշդ սեռականաձև բարդութիւնք յաճախ են (Բերդացիոր, Պարտիզացիոր)»⁷⁹: Ղ. Ալիշանն իր «Տեղագիր Հայոց մեծաց» աշխատությունն մեջ գավառն անվանում է «Թավուսկեար», գավառի կենտրոնը՝ «Թավուսկերտ», «որ է հին իշխանանիստ ազգին Տայոց»⁸⁰, իսկ «Այրարատի» քարտեզի վրա գավառն անվանում է «Տայոցքար»: Այստեղ մի փոքր ուշադրություն է անհրաժեշտ դարձնել լիվայի «Տայոցքար» անվանաձևին: Ըստ էության, այն այսպես կարող էր կոչվել միջնադարում, քանի որ «քար» (ժայռ) արմատով բնակավայրերի անվանումներն առավել բնորոշ են հենց այս ժամանակաշրջանին (օր. Ագոավաքար, Ալկեքար և այլն): Հ. Տաշյանի կարծիքով, «Տայոցքար» կարող էր անվանվել միայն բերդը, որից էլ անունը տարածվել է ամբողջ գավառի վրա⁸¹:

Անդրադառնանք գավառի վրացական՝ «Տառսկարի» ձևին, որը թարգմանվում է իբրև «Տայքի դուռ» (վրաց. կարի-յճճճճ՝ դուռ): Այս անվանաձևը ևս բնորոշ է Տայքին, քանի որ այստեղ մենք հանդիպում ենք բազմաթիվ այսպես կոչված «դռներին», որոնցից առավել հայտնի են Քջխայի դուռը, Վխիկի դուռը և Ապրնեսի դուռը, որը ևս Ատրպետի կողմից համարվում է «Տայքի յոթ հրաշալիքներից մեկը»⁸²: Վրացական «Տառսկարի» անվանաձևն, այսուհանդերձ, շատ ավելի ուշ շրջանի իրողություն է: Հ. Տաշյանն այն կապում է կյուրապաղատություն և նրան հաջորդող շրջանի հետ. «Գաւառս իւր ամբողջ հիւսիսային սահմանագծով սահմանակից է Կղարջաց և Արտանուէէ եկող բոլոր լեռնուղիք կու գան միանալու ի Տայոցկերտ, անով հասնելու արդէ Օլթի-Ջրոյ ձորին»⁸³: Վրաց պատմագիրները «Տառ» անվան տակ հասկանում էին Բանակի, Պարտեզի, Օլթիի և

⁷⁸ Տե՛ս Տաշեան Հ., Տայք, դրացիք և Խոտորջուր, ՀԱ, 1971, 4–6, էջ 185:

⁷⁹ Նույն տեղում:

⁸⁰ Ալիշան Ղ., Տեղագիր հայոց մեծաց, էջ 39:

⁸¹ Տե՛ս Տաշեան Հ., Տայք, դրացիք և Խոտորջուր, ՀԱ, 1971, 4–6, էջ 185:

⁸² Տե՛ս Ատրպետ, նշվ. աշխ., էջ 194:

⁸³ Տաշեան Հ., Տայք, դրացիք և Խոտորջուր, ՀԱ, 1971, 4–6, էջ 186:

Մամրվանի շրջանները: Թորթումի և Ճորոխի ձախ ափի համար նրանք մեկ այլ անուն էին կիրառում՝ «Կլարջեթի», որը տարածքային առումով Գուգարքի Կլարջք գավառի հետ առնչութիւն չունէր: Նրանք այդ մտացածին վարչամիավորի մեջ էին ընդգրկում նաև Սպերը (Իսպիրի) և Բաբերդը: Վրաստանն այդ շրջանների հետ կապող օղակը՝ «դուռ», հենց «Տաոսկարին» էր: Այդ իսկ պատճառով խնդրո առարկա գավառին առավել նպատակահարմար էր տալ հենց «Տայքի դուռ» անվանումը, առավել ևս, որ տարածաշրջանի բնակավայրերի համար նման անվանաձևը խորթ չէր:

Թավուսքարի լիվան կազմված էր 2 նահիեններից՝ Թավուսքարի և Իշխանի: Առաջինն ընդգրկում էր Օլթի գետի Թավուսքար վտակի ավազանը և զբաղեցնում էր լիվայի արևելյան հատվածը: Երկրորդն զբաղեցնում էր լիվայի արևմտյան մասը:

Թավուսքարի լիվայի բնակավայրերի տեղագրութիւնը սկսենք նրա վարչական կենտրոն Թավուսքար (Տայոքքար) ավանից: Այն գտնվում էր համանուն գետակի վրա՝ վերջինիս Օլթի գետի հետ միախառնվելուց 5 կմ հյուսիս⁸⁴: Ավանում պահպանվում են եկեղեցու մնացորդները: Կա կարծիք, համաձայն որի Թավուսքար ավանի եկեղեցին ոչ միայն եղել է գվարթնոցատիպ, այլ նաև կառուցվել է Ներսես Գ Տայեցի կաթողիկոսի կողմից⁸⁵: Թավուսքար գետակը գավառի կենտրոնից անցնելով մի քանի կմ՝ ողողում է այգեստանները, ուղղվելով հարավ՝ անցնում Կրան ամրոցի մոտից և Կարատոտ (Կարատուզ) գյուղի մոտ միանում Օլթի գետին⁸⁶:

Թավուսքար գավառի հյուսիսային բարձրադիր հատվածում՝ Թավուսքար գետակի ձախակողմյան ալունքների շրջանում, նույնանուն լեռան լանջին գտնվում էր Խոզկերտ (Խասկերտ) գյուղը, որի անմիջական հարևանութեամբ էր Իդլուր գյուղը: Սրանցից հարավ ընկած էր Կամք (Կոմ) գյուղը⁸⁷: Կամք գյուղից հարավ-արևելք գտնվում էր Խայնիս գյուղը, որի մերձակայքից սկիզբ առնող համանուն առվակն անցնում է Ակուրտիս գյուղով, միանում է Կամք գյուղից իջնող առվակին, ապա ուղղվում դեպի արևմուտք: Այս առվակին աջից միանում է նաև Խոզկերտից իջնող առվակը, որն իր

⁸⁴ Տե՛ս Ասրապետ, նշվ. աշխ., էջ 192:

⁸⁵ Տե՛ս Մարության Տ., Տայքի ճարտարապետական հուշարձանները, էջ 115:

⁸⁶ Տե՛ս Ասրապետ, նշվ. աշխ., էջ 192:

⁸⁷ Տե՛ս Карта Кавказского края с показанием густоты армянского населения.

ճանապարհին ընդունում է նաև Խոզկերտից Հարավ-արևմուտք գտնվող Սիլթ (Սալթ) և Որի գյուղերի միջով Համանուն առվակները: Թավուսքար գետակին ձախից միանում է նաև Կյախ (Կեխ) առվակը, որն անցում է Համանուն գյուղով և գավառի կենտրոնից շուրջ 10 կմ արևելք էր գտնվում՝ Փանակի լիվայի Հարևանությամբ:

Թավուսքար գետակի աջակողմյան ակունքների շրջանում՝ Սալաջուր լեռան լանջին գտնվում էր Սալաջուր գյուղը, որից 1,5–2 կմ Հարավ ընկած էր Փոս գյուղը: Սրանցից մի քանի կմ Հարավ՝ Համանուն վտակի ափին ընկած էր Նիագոմ գյուղը: Նիագոմից Հարավ-արևմուտք իրարից մի քանի կմ հեռավորության վրա գտնվում էին Քիվ և Մալակեզ գյուղերը: Սրանց մերձակայքից սկիզբ առնող նույնանուն առվակները միախառնվում են Թավուսքար գետակին, որտեղից մի փոքր Հյուսիս ընկած էր Փերիձոր (Փարիսոր) գյուղը⁸⁸:

Օլթի և Թավուսքար գետերի միախառնումի վայրից արևմուտք սկսվում է Իշխանի նահիեն: Այստեղ Օլթի գետն աջից ընդունում է Օխորբերդի առվակը, որն անցնում է Համանուն գյուղով, Իլիս, Միլնեգոր, Սուղբեչ (Սուրբխաչ), Մսուր-Յայլա, Իշխան առվակները և Գելուտի առուն: Այս առվակները Հոսելով Հյուսիսից Հարավ՝ ողողում են Համանուն գյուղերը, որոնք ընկած են իրարից ոչ շատ հեռու:

Օլթի և Թորթում գետերի միախառնման վայրի մոտ էր գտնվում Հանրահայտ Իշխան գյուղը: Այն երեք կողմից շրջապատված էր լեռներով⁸⁹: Իշխանը, որը Համապատասխանում է միջնադարյան աղբյուրներում հիշատակվող Իշխանաց գյուղին, եղել է Մամիկոնյանների նստավայրը: Իշխանը նաև Ներսես Գ Տայեցի կաթողիկոսի ծննդավայրն էր: 650-ական թվականներին, երբ Թեոդորոս Ռշտունու հետ ունեցած տարաձայնությունների պատճառով Ներսես Գ կաթողիկոսը գտնվում էր Հայրենի Տայքում, աչքի է ընկնում եկեղեցաշինական գործունեություն, որի շրջանակներում Իշխան և Բանակ գյուղերում կառուցվում են Հայտնի տաճարները: Արաբական արշավանքների ընթացքում վնասված Իշխանի տաճարը IX դ. սկզբին վերանորոգվում (վերականգնվում) է Գրիգոր Խանձթեցու աշակերտ Սաբա (Սաբան) Իշխանցու կողմից. «Աստծո կամոք Սաբանը եպիսկոպոս դարձավ Իշխանում, որը կառուցել էր երանելի

⁸⁸ Նույն տեղում:

⁸⁹ Տե՛ս **Такайшвили Э.**, նշվ. աշխ., էջ 23:

կաթողիկոս Ներսեսը և որը երկար տարիներ այրի էր: Երկրորդ անգամ կառուցվեց եկեղեցին մեր երանելի Սաբայի կողմից, աստվածապաշտ թագավորների նյութական աջակցությամբ»⁹⁰: Իշխանի տաճարի պատերին պահպանված գրեթե բոլոր արձանագրությունները վրացերեն են, բացի մի քանի հայկական տարեթիվերից⁹¹: Այդ արձանագրությունները կատարվել են վերոհիշյալ վերանորոգումներից հետո՝ Տայքի քաղկեդոնականացման ժամանակաշրջանում:

Իշխանի տաճարն իր կենտրոնական գմբեթով և խաչաձև հիմքով նման է Տայքի մյուս հրաշալիքներին՝ Օշկի և Խախուի տաճարներին: Որպես եկեղեցի՝ Իշխանը դադարել է գործել XVII դ. երկրորդ կեսից, Տայքի բուռն մահմեդականացման գործընթացի և էթնոտոլովրդագրական տեղաշարժերի արդյունքում: Թուրքերը, չկարողանալով բարձրանալ տաճարի գմբեթի վրա, «...ռբաձգութեամբ կուրացուցին զխաչն»⁹², որով և շինությունը ենթարկել են նոր ավերածությունների:

Թավուսքարի գավառի արևմտյան հատվածը, որը գտնվում էր Ճորոխի աջ ափի վրա, անհամեմատ նոսր էր բնակեցված: Այստեղ էր գտնվում Իրխան գյուղը, որը, ամենայն հավանականությամբ, համապատասխանում է Մամիկոնյանների ժամանակաշրջանի Էրախանի կոչվող բերդին⁹³, ինչպես նաև Ավարես գյուղը:

Թավուսքարի գավառը, չնայած բավականին ընդարձակ տարածք էր զբաղեցնում, խնդրո առարկա ժամանակաշրջանում, ի տարբերություն իր հարևան Փանակի լիվայի, ուներ ընդամենը 24 գյուղ⁹⁴, որոնք ի տարբերություն Փանակի գյուղերի՝ բավականին բազմամարդ էին:

Օլթիի լիվա: Օլթիի լիվան զբաղեցնում էր Տայքի կենտրոնական շրջանները: Այն տեղագրվում է Տայքի Բողխա գավառի հյուսիսային և կենտրոնական, Բերդացիոր գավառի հարավային շրջան-

⁹⁰ Mapp H., Георгий Мерчуле, Жизнь Григория Хандзтийского, с. 107. **Տ. Մարությանի** կարծիքով Սաբանի շինարարական գործունեությունն Իշխանում սահմանափակվում է վերանորոգումներով, որից հետևում է, որ տաճարի տեսքի արմատական վերափոխում չի եղել (տես **Մարության Տ.**, Հայ դասական ճարտարապետության ակունքներում, էջ 268–275):

⁹¹ Տես **Մարգիստան Ն.**, Տեղագրութիւնք ի Փոքր և ի Մեծ Հայս, էջ 100:

⁹² **Ինճիճեան Ղ.**, Աշխարհագրութիւն..., էջ 130:

⁹³ Տես **Հյուրշման Հ.**, Հին հայոց տեղոյ անունները, Վիեննա, 1907, էջ 244:

⁹⁴ Տես **Ալիշան Ղ.**, Տեղագիր հայոց մեծաց, էջ 39:

ներում և Պարտիզացիոր գավառում: Որպես Օսմանյան կայսրութեան վարչական միավոր Չլդըրի էյալեթի կազմում՝ Օլթիի լիվան սկսել է ձևավորվել XVI դ. վերջերին: Այն Հյուսիսից սահմանակից էր Թավուսքարի, Հյուսիս-արևելքից՝ Փանակի, հարավ-արևելքից՝ Կարսի նահանգի Թախտայի, հարավից՝ Մամրվանի, հարավ-արևմուտքից և արևմուտքից՝ Թորթումի լիվաներին: Թավուսքարի գավառի հետ Օլթիի լիվայի սահմանն անցնում էր Օլթի գետով, Թախտայի գավառից բաժանվում էր Սողանլուզի (Մեծրաց) լեռներով, Թորթումի լիվայից՝ Սիվրի-գաղ լեռնաշղթայի Հյուսիսային հատվածով, որտեղ էին Ագորգեն, Գուլլի-Բագդադ, Ակ, Կախիլբերգ, Ատմեկ և Արավես լեռները: Հարավում՝ Մամրվանի լիվայի հետ բնական սահմանը հստակ չէ: Ճշգրտորեն սահմանագատելու համար Մամրվանի և Օլթիի լիվաները, տեղագրեցինք թուրքական դավթարներում առկա բնակավայրերի ցուցակները: Դա թույլ տվեց մեզ պարզելու, որ վերոհիշյալ լիվաների բաժանման գիծն անցնում էր Թոփրակ-կալե Բեսուկ-Քյոփրի գյուղերով՝ վերջիններս թողնելով Մամրվանի լիվայի տարածքում:

Օլթիի լիվան հարուստ էր գետային ցանցով: Նրա տարածքով էին հոսում ձորոխի խոշորագույն վտակ Օլթի գետն իր վտակներով: Օլթի գետը սկիզբ էր առնում Մամրվանի լիվայի տարածքում՝ Կանդիլ և Դավրեա-Կուլկուլ լեռներից: Գավառի կենտրոն Օլթի քաղաքից ոչ հեռու Օլթի գետն ընդունում է իր ամենախոշոր վտակներից մեկը՝ Սիվրի-գետը, Օլթի քաղաքից մոտ 30 կմ Հյուսիս՝ Բարգուս (Պարտեզ) և Փանակ (Բանակ) գետերից կազմված միացյալ վտակը: Արևմուտք թեքվելուց առաջ՝ Օլթի գետն աջից ընդունում է Փանագլեբրտ վտակը, այնուհետև՝ Թավուսքարը: Մինչև ձորոխի մեջ թափվելը՝ Օլթի գետին է միանում Թորթում գետը, որի հետ մոտ 7 կմ դեպի արևմուտք հոսելով, թափվում է ձորոխի մեջ:

Օլթի գետի հետ զուգընթաց հարավից Հյուսիս է հոսում Բարգուս գետը, որը սկիզբ է առնում Կիրասլի և Ալակբեր լեռներից, սկզբից հոսում հարավ, հարավ-արևմուտք, ապա ուղղվում Հյուսիս-արևմուտք և Հյուսիս-արևելք՝ թափվելով Փանակ գետի մեջ: Օլթի գետի ձախակողմյան փոքրիշատե խոշոր վտակներից է նաև Անձավը, որը Օլթիին է միանում՝ մինչև վերջինիս Թորթում գետի հետ միախառնվելը:

Օլթին հայտնի էր օգտակար հանածոների բազմազանությամբ: Դրանց մեջ աչքի էին ընկնում վառելափայտի և ածխի հարուստ

պաշարները, որոնք բավարարում էին նաև շրջակա գավառների պահանջները⁹⁵:

Օլթիի լիվան XVI դ. վերջի դրուժյամբ բաղկացած էր հետևյալ նահիեներից՝ Բարդուսի, Անձավի, Արևահայաց, Սուվերոտ, Քեթխուժի և Չանուչուրի, որոնցում հաշվվում էր շուրջ 90 բնակավայր⁹⁶: XVIII դ. առաջին քառորդի դրուժյամբ Օլթիի լիվան ուներ 2 անգամ ավելի քիչ բնակավայր՝ պայմանավորված Օսմանյան կայսրության վարած ներքին դաժան քաղաքականությամբ, ինչպես նաև կործանարար պատերազմներով:

XIX դ. կեսի դրուժյամբ Օլթիի լիվայում հաշվվում է շուրջ 60 գյուղ⁹⁷: Գավառի վարչական կենտրոնը Օլթի (Ուղթիք) քաղաքն էր: Օլթիի մասին կարևոր վկայություն ենք հանդիպում Վարդան Արևելցու մոտ. «Յայնմ ժամանակի վախճանեցավ կիրապաղատն Դավիթ, անժառանգ գոլով. և տայ անդարձագրով զհայրենիս իւր ի Վասիլն, զՈւխթիսն և զՆամրուան (Մամրվան-Ա.Ա.), զքաղաքն Ապահունեաց՝ զՄանծկերտ, և գամենայն ինչս»⁹⁸: Արիստակես Լաստիվերցին Ուղթիքի մասին խոսելիս այն մի դեպքում անվանում է «քաղաք Ուխտեաց», մյուս դեպքում՝ «Մեծ ավան Ուխտեաց»⁹⁹: Այստեղ մի կողմ դնելով բնակավայրի անվանաձևերը (Ուխտիք, Ուղթիք), որոնք առկա են XI–XII դարերի աղբյուրներում, նշենք, որ ամեն դեպքում այն քաղաքատիպ բնակավայր է եղել, այլապես դժվար է բացատրել այն կարևորությունը, որը տրվում էր Ուղթիքին XI դ. առաջին քառորդին, երբ մի կողմից վրացական թագավորութունը և մյուս կողմից Բյուզանդական կայսրությունը՝ հանձին կայսր Վասիլ II Բուլղարասպանի, փորձում էին իրենց տիրապետությունը հաստատել այնտեղ:

Հետագա դարերում Ուղթիքը շարունակում էր մնալ գերազանցապես հայաբնակ: Գավառը նկարագրելիս՝ Ղ. Ինճիճյանը գրում է. «Ունի քաղաք մեծ պարսպապատ ի համանուն գաւառի, ի մէջ Արտանուչի և էրզրուումայ... կառուցեալ առ ստորոտով լերին ի դաշտավայրի, անցանէ առ նովաւ և ջուր, որ յանուն նորա կոչի: Ունի և

⁹⁵ Տե՛ս **Ղազարյան Հ.**, Արևմտահայերի սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական կացությունը 1800–1870 թթ., էջ 217:

⁹⁶ Տե՛ս Գյուրջոսեանոս Յուզույեանի Վերջին օրեր, Գ. 3, թ. 595–603.

⁹⁷ Տե՛ս **Ալիջան Ղ.**, Տեղագիր հայոց մեծաց, էջ 39:

⁹⁸ Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի, Վեներտիկ, 1862, էջ 93:

⁹⁹ Պատմութիւն Արիստակեսայ Վարդապետի Լաստիվերցոյ, էջ 7:

արուարձանեայս արտաքոյ պարսպին. բնակիչք նորա տաճիկք և հայք»¹⁰⁰: Ղ. Ինճիճյանի պնդմամբ քաղաքի կլիմայական պայմանները խիստ են՝ «յամարայնի ջերմ սաստիկ, և ձմերայնի ցուրտ անհնարին, յորմէ յաճախ են առ բնակիչս կոյր, կաղ և բորոտ»¹⁰¹: Պետք է նշել, որ Օլթիի կլիմայի այսօրինակ նկարագրությունը պիտի վերաբերեր ոչ թե քաղաքին, այլ գավառի առավել բարձրադիր շրջաններին, ինչպես հաղորդում է Դ. Բաքրաձեն¹⁰², քանի որ Օլթի քաղաքը հայտնի է իր մեղմ կլիմայով, իսկ Վախուշտի արքայազն Բագրատիոնն Օլթին անվանում էր բարեկարգ և լավ օդով օժտված քաղաք¹⁰³: Ինչ վերաբերում է գավառի բնակչուկայան մեջ հանդիպող «կոյր, կաղ և բորոտ» մարդկանց, ապա հետագա հաղորդումներում Օլթիի լիվայի վերաբերյալ նմանատիպ տեղեկությունների այլևս չենք հանդիպում:

Լիվայի և քաղաքի այժմյան Օլթի անվանաձևը Հ. Հյուբշմանի կարծիքով վրացական-թուրքական է¹⁰⁴: Վրացական աղբյուրներում հանդիպող անվանաձևը «Օլթիսի» է: «Սի» վերջավորությունը բնորոշ է քաղաքների վրացական անվանաձևերին (Թբիլիսի, Քութայիսի, Անիսի և այլն): Այնինչ, «Օլթի» ձևը «Ուղթիքի» հնչյունափոխված տարբերակն է (Ուղթիք – Օղթիք – Օլթի):

Օլթի քաղաքը գտնվում է նույնանուն գետի ափին՝ ակունքից մոտ 50 կմ հեռավորության վրա: Մինչև ռուսական տիրապետության տակ անցնելն Օլթին փոքրիկ հայկական քաղաք էր: Օլթի քաղաքն ուներ միջնադարյան երկու հայկական եկեղեցի՝ ս.Գևորգ և ս.Հովհաննես¹⁰⁵: Ինչպես Օլթի քաղաքի մոտ, այնպես էլ գետի ավազանում հանդիպող բազմաթիվ բերդերի, ամրոցների, դղյակների և տաճարների ավերակները գավառի փառավոր անցյալի կենդանի վկաներն են¹⁰⁶:

¹⁰⁰ Ինճիճեան Ղ., Աշխարհագրութիւն..., էջ 126:

¹⁰¹ Նոյն տեղում:

¹⁰² Տե՛ս Բաքրաձե Ժ., Историко-этнографический облик Карсской области, էջ 5: Գ. Բաքրաձեի հաղորդման համաձայն Օլթիի շրջանում ամռանը սաստիկ տոթեր են լինում և 40°C ջերմաստիճանը սովորական է Օլթիի համար:

¹⁰³ Տե՛ս Վրաց աղբյուրները, հ. Գ, էջ 85:

¹⁰⁴ Տե՛ս Հյուբշման Հ., Հին հայոց տեղոյ անունները, էջ 245:

¹⁰⁵ Տե՛ս ИГИАГ, ф. 415, оп. 1, л. 21, л. 15.

¹⁰⁶ Տե՛ս Ատրպետ, նշվ. աշխ., էջ 179–180:

Օլիթի լիվայի բնակավայրերի տեղագրությունը սկսենք հարավ-արևելքից՝ Բարդուսի նահիբից: Բարդուս գետի ակունքից մինչև Բարդուս ավանը 20 կմ երկարություն և 10 կմ լայնություն վրա շուրջ 30 բերդերի և ամրոցների մնացորդներ են պահպանվում, որոնց առկայությունը վկայում է այն մասին, որ միջնադարում Վանանդի ու Բասենի կողմից այս գավառը խիստ սպառնալիքի տակ է եղել, և այն պաշտպանելու համար մեծ ուժեր են կուտակվել: Այս շրջանում էին գտնվում հետևյալ բնակավայրերը. Բարդուսի ակունքների մոտ էին գտնվում Կուռչի և Վարդանուտ (Վարդանեկ) գյուղերը, որոնցից արևելք ընկած էր Բաշքոյ յայլան, որտեղից սկիզբ առնող Կուրթենի առվակը միանում էր Բարդուս գետին Վարդանուտ գյուղի մոտ¹⁰⁷: Վարդանուտից հարավ ընկած էին Գյորաչեան և Ջակիմ (Ջակեմ) բնակավայրերը: Սրանցից հարավ-արևելք ընկած էր Ջերմուկ գյուղը, որի միջով անցնող առուն սկիզբ է առնում Սողանլուղի Գելին Թաչ, Կրզըլ-Ղայա, Չամար և Խղբեյլաղ լեռներից իջած Կրզըլ-Քիլիսա (Կարմիր եկեղեցի) և Կրբըլ-Քիլիսա (Կոտրված եկեղեցի) առվակների միացումից: Ջերմուկի հարևանությունում էին գտնվում Բաչգեղ, Վերանբերդ և Տուրի գյուղերը:

Բարդուսի այն հատվածում, որտեղ գետն իր ուղղությունը հարավ-արևմուտքից փոխում է արևմուտք, Օլիթի քաղաքից մոտ 50 կմ հեռավորության վրա գտնվում էր Բարդուս ավանը¹⁰⁸: Ավանում և նրա մերձակայքում պահպանվում են հայկական ս.Նովհաննես եկեղեցու¹⁰⁹ և Ջարթման բերդի (Ջարթման կալե) ավերակները¹¹⁰: Բարդուսից հարավ՝ համանուն առվակի ափին էր գտնվում Ջիլխորոզ գյուղը, որից մի փոքր հյուսիս-արևմուտք ընկած է Գայմաս գյուղը: Գայմասից հյուսիս՝ Բարդուսի աջ ափին էր գտնվում Լուսոնք (Նուսունք) գյուղը: Մինչև գետի ուղղությունը հյուսիս-արևմուտքից հյուսիս-արևելք փոխվելը, Բարդուսին աջից միանում են նույնանուն գյուղերի միջով հոսող Ջիլոտ, Ջանջխուր (վրացական աղբյուրներում՝ Չանուչուրի) առվակները, իսկ ձախից՝ Փորչունի, Ջաղբագոմ, Ոսկիհատ և Ակ-Քիլիսես (սպիտակ եկեղեցի) առ-

¹⁰⁷ Նույն տեղում, էջ 182:

¹⁰⁸ Տե՛ս Գյրչոնեթանոն Յոլայոյտոն ճոճո ճոճոյտոն, Բ. 3, թ. 596.

¹⁰⁹ Տե՛ս ՍԳՊԱԳ, փ. 415, օր. 1, լ. 21, յ. 15.

¹¹⁰ Տե՛ս ՍԳՊԱԳ, փ. 1438, օր. 1, լ. 116, յ. 3.

վակաները¹¹¹: Ակ-Քիլիսե գյուղից մի փոքր Հյուսիս Բարդուսին է միանում նրա խոշորագույն վտակը՝ Դումբուլին, որը սկիզբ է առնում Դեղիքլի լեռան Օյուք-Թաշ ապառաժից: Դումբուլին անցնում է Չաթախ, Կաջարթի, Սուլեյման, Նիգիջուկ, Ուռութ, Զանիկ, Զրոտ, Դաղեր (Դագիր), Դարբանք (Թերփենք) գյուղերի միջով և Ճաթակ բերդի մոտ թափվում Բարդուսի մեջ¹¹²: Ճաթակ բերդից Հյուսիս գտնվում էր Աբուսար լեռը, որի ստորոտին՝ Օլթիից 19 կմ արևելք, ընկած էր Բերդուս (Փերթուս) գյուղը: Վերջինիս մոտ պահպանվում են Մզեճապուկ աթաբեկի օրոք (XVI դ. սկիզբ) կառուցված ս.Հովհաննես եկեղեցու մնացորդները¹¹³: XIX դ. երկրորդ կեսին, ռուսական տիրապետության հաստատումից հետո, այնտեղ բնակվում էին 50 տուն հայեր, որոնք գաղթել էին Օսմանյան կայսրությունից¹¹⁴: Բերդուսից Հյուսիս ընկած էր Գոտիք գյուղը, որի մոտից սկիզբ առնող առվակը միանում է Բերդուսի առվակին և թափվում Բարդուսի մեջ: Գրեթե նույն հատվածում՝ աջ կողմից գետի մեջ է թափվում Փոսիք առվակը, որն անցնում է համանուն գյուղի միջով: Վերջինս գտնվում էր Օլթի քաղաքից 38 վերստ (40 կմ) հեռավորության վրա¹¹⁵: Փոսիքից Հյուսիս-արևելք ընկած էին Դիլքան-Գոմ, Թոփրակ, Էգրիս, Էրգումեկ, Որդուլի և Մթնդեր գյուղերը, որոնք գտնվում են նույնանուն առվակների ափերին: Մթնդեր գյուղից Հյուսիս ընկած տարածքներն արդեն պատկանում են Փանակի լիվայի նույնանուն նահիեին (Ագրակ և Ագիտկոմ գյուղերը):

Բարդուսի նահիեից արևմուտք տեղագրվում են Օլթիի լիվայի 2 նահիեները՝ Ստվերոտը և Արևահայացը: Աղբյուրներում առկա տվյալները տեղագրելով՝ խառնաչփոթ մի պատկեր է ստացվում: Ուստի անճշտություններից խուսափելու նպատակով առավել ճիշտ ենք համարում այս 2 նահիեների բնակավայրերի տեղագրությունը կատարել միասին՝ հաշվի առնելով բնակավայրերի աշխարհագրական դիրքը: Արևահայաց և Ստվերոտ նահիեները տեղագրվում են Օլթի գետի միջին հոսանքի շրջանում՝ իրենց մեջ ընդգրկելով Օլթի գետի ձախակողմյան և աջակողմյան մեծ և փոքր վտակների ալա-

¹¹¹ Տե՛ս Ատրպետ, մշվ. աշխ., էջ 183–184:

¹¹² Տե՛ս Ատրպետ, մշվ. աշխ., էջ 184–185:

¹¹³ Տե՛ս Զըրչոնճանոս Յոլաոյոտոս լոլոլո լոլոլո, ք. 3, ցց. 597, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, Եր., 1986, հ. 1, էջ 672:

¹¹⁴ Տե՛ս Զըրչոնճանոս Յոլաոյոտոս լոլոլո լոլոլո, ք. 3, ցց. 597,

¹¹⁵ 1 վերստը հավասար է 1066 մ:

զանները ևս: Հյուսիսում սրանց սահմանը հասնում էր մինչև Փանսկ և Օլթի գետերի միախառնման վայրը:

Մամրվանի լիվայի հետ սահմանից հյուսիս ընկած էր Տաճարիկ գյուղը, որին հյուսիս-արևմուտքից սահմանակից էր գավառի ոստան Օլթին: Օլթիից 5 կմ արևմուտք՝ նույնանուն առավակների ափերին էին գտնվում Կալբոդագ և Զարթենիս (Զարգանես) գյուղերը, որոնցից հյուսիս-արևմուտք ընկած էր Փեստափոր գյուղը: Օլթիից հյուսիս-արևելք՝ գետի աջակողմյան օժանդակների շրջանում, որոնք զուգահեռաբար հաջորդում են իրար, տեղագրվում են Բաղբաջըք, Բոջուքլի, Դարբենք և Ավտոստ գյուղերը: Նրանցից մի փոքր հեռու՝ Օլթիից 12 վերստ հեռավորությամբ վրա էր գտնվում Ցրտաձոր (Սեգդասոր) գյուղը, որից 5 կմ հյուսիս-արևելք ընկած էր Սամիրդոն (Չմեռատուն) գյուղը¹¹⁶, իսկ մի փոքր արևելք՝ էրուկ գյուղը, որը գրեթե ամբողջովին հայաբնակ էր¹¹⁷: Փանակի լիվայի հետ սահմանի մոտ էր գտնվում Դովլիա գյուղը:

Օլթիից 7-8 կմ հյուսիս-արևմուտք ընկած էին Զուջուրիս և Թամրուտ (Թամոստ) գյուղերը: Թամոստ անունով մեկ այլ գյուղ գտնվում էր սրանցից մոտ 10 կմ արևմուտք: Զուջուրիսից հյուսիս ընկած էին Սեխձոր և Սեխջիք գյուղերը: Սրանցից հյուսիս-արևելք էին գտնվում Լուսփակը (Լեափեք), Իսաձորը և Զարմոզը: Զարմոզը բաժանում է Օլթի գետի ավազանը Լուսփակ, Կեոչեք և Հոգամ առուների ավազաններից: Զարմոզի ավերակների մոտ էին Փերիցք, Դիցգոմ և Փերնիկ գյուղերը¹¹⁸:

Վերոհիշյալ գյուղերից արևմուտք Անձավի (Անզով) նահիեն է: Այն զբաղեցնում է Օլթիի լիվայի հյուսիսարևմտյան հատվածը: Նահիեի անունը կապված է նախ և առաջ կլիմայական պայմանների հետ: Հայտնի է, որ Անձավի ձորը սաստիկ տոթ է և շոգ: Դա նաև բնակչության նոսր լինելու պատճառներից գլխավորն է:

Այստեղ ևս բնակավայրերը հիմնականում տեղաբաշխված են տափարակ վայրերում, առավակների ափերին, որոնք մեծամասամբ կրում են բնակավայրերի անունները: Նահիեի հյուսիս-արևելքում՝ Զարմոզից ոչ շատ հեռու, գտնվում էին Խորմիկ, Մուկյայվ և Զարզով

¹¹⁶ Տե՛ս ԶըրճոսԹճճոս Յոլոյոյոտոս Ըոլլո ԸճՅոճոճո, ք. 3, թ. 596, 602.

¹¹⁷ Տե՛ս ՄԳԻԱԳ, ք. 415, օր. 1, լ. 21, լ. 15, 20. 1878 թ. տվյալներով Էրուկ գյուղի 81 բնակչից 71-ը հայեր էին:

¹¹⁸ Տե՛ս Ատրպետ, նշվ. աշխ., էջ 183–184:

գյուղերը: Նրանցից արևելք գտնվող Քարնավազ գյուղը պատկանում է Փանակի լիվային: Չարգովից արևմուտք ընկած էր Հոգամ գյուղը: Սրանից հարավ Տիրիդենց և Կամձոր գյուղերն էին, որոնց հարևանությամբ էր գտնվում Կիչիկ (Քյուչուկ, թուրքերեն՝ փոքր) գյուղը, որը հեռու էր Օլթիից 26 վերստ¹¹⁹: Հոգամից արևմուտք՝ Օլթի գետի ափին, Թավուսքար և Օլթի գետերի միախառնման վայրից հարավ գտնվում էր Խորձոր գյուղը: Խորձորից հարավ Կինեպոսն(Գինեփոս) էր, որին հարավից սահմանակից էին Իձաձոր, Կելգիր (Քելգեր) և Անձավ գյուղերը: Սրանցից Կելգիրը Օլթիից 23 վերստ հեռավորության վրա էր գտնվում¹²⁰, իսկ մյուս երկուսը՝ մի փոքր ավելի հեռու: Կելգիրից հարավ-արևելք էրուկ (Անձավի էրուկ) և Գոմէգրեկ (Գոմագրակ) գյուղերն էին: Սրանցից մոտ 10 կմ արևմուտք գտնվում էր Կոտիք գյուղը, որն Օլթիից 25 վերստ հեռավորության վրա էր¹²¹: Կոտիքից արևմուտք՝ Թորթումի լիվայի հարևանությամբ էր գտնվում Խուվախ գյուղը (Խուվախբերդ): Գյուղով էր անցնում Ոսխանի առվակը, որը սկիզբ առնելով Լեանչի լեռներից՝ անցնում է Խուվախ գյուղով, ապա ընդունում համանուն գյուղերից իջնող Մեչենեք և Ագդուզ յայլա առվակները: Ապա այն անցնում է Ոսխան գյուղով, որից հյուսիս-արևելք Ասիեք (Ասիակ) գյուղն էր: Անձավի նահիեի հյուսիսային բնակավայրը Դիվաձոր գյուղն էր, որը գտնվում էր Օլթի գետից մի փոքր հեռու՝ համանուն առվակի ափին:

Չնայած այն իրողությանը, որ XIX դ. ընթացքում Օլթիի գավառում բնակչության մեծ տեղաշարժեր եղան, մասնավորապես գաղթականներ եկան Արևմտյան Հայաստանի մյուս շրջաններից, այսուհանդերձ XVII–XVIII դարերի բռնի մահմեդականացումը թողեց իր կնիքը գավառի էթնոկրոնական պատկերի վրա. գավառի բնակչության մեծ մասը կազմում էին մահմեդականները¹²²:

Մամրվանի լիվա: Մամրվանի լիվան զբաղեցնում է Տայքի Բողխա գավառի կենտրոնական և հարավային շրջանները: Արևմուտքից այն սահմանակից էր Թորթումի գավառին, հյուսիսից և հյուսիս-արևելքից՝ Օլթիի գավառին, իսկ հարավից՝ Վերին Բասենին: Որպես վարչական միավոր՝ այն ձևավորվել է XVI դ. երկրորդ

¹¹⁹ Տե՛ս ԶԵՐՉՈՍԵՆՆԻՍ ԶՈՒՅՈՅՏՈՍ ԸՈՒԾՈՒՄ, Գ. 3, ԶՅ. 597.

¹²⁰ Նույն տեղում, էջ 598.

¹²¹ Նույն տեղում, էջ 599:

¹²² Տե՛ս ЦГИАГ, ф. 1438, оп. 1, л. 323.

կեսին՝ ի սկզբանե լինելով էրզրումի էյալեթի կազմում¹²³: XVII դ. վերջին Օսմանյան կայսրությունում տեղի ունեցած վարչական փոփոխությունների հետևանքով Մամրվանի լիվան հայտնվում է Ախալցխայի (Ձղզրի) էյալեթի կազմում, որտեղ մնում է մինչև 1829 թ:

Մամրվանի լիվայի բնական սահմանները հարավում Դավրես Կուլկուլ և Կանդիլ լեռներն էին, արևմուտքում՝ Թորթումի գավառի հետ սահմանն անցնում էր Սիվրի-դաղ լեռնաշղթայով: Օլթիի լիվայի հետ հյուսիսում բնական սահման չկար, իսկ հյուսիս-արևելքում և արևելքում այդ սահմանն անցնում էր Դելիբլի-դաղի լեռներով:

Մամրվանի լիվան ընկած էր Օլթի գետի վերին հոսանքի շրջանում՝ Օլթի գետի ակունքները ներառյալ և Սիվրի-չայի ավազանում՝ իր մեջ ընդգրկելով նաև սրանց մեծ և փոքր վտակները: Օլթիի լիվայի նկատմամբ այն գերիշխող դիրք էր զբաղեցնում շնորհիվ իր բարձրություն, քանի որ Օլթիից հարավ դադարում են ցածր բլուրները և սկսվում են լեռները:

Հնագույն հիշատակումը Մամրվանի վերաբերյալ, ինչպես և Օլթին, կապված է Դավիթ Կյուրապաղատի կտակի պատմության հետ¹²⁴: Թուրքական տիրապետության շրջանում Մամրվանի լիվան բաժանվում էր երկու նահիեի՝ Մամրվանի և Ախայի, որոնցից առաջինն զբաղեցնում էր լիվայի հյուսիսային և հյուսիս-արևելյան, երկրորդը՝ հարավային և հարավ-արևմտյան մասը:

Լիվայի վարչական կենտրոնը Մամրվան գյուղն (ավան) էր, որը գտնվում էր գավառի հյուսիսում՝ Օլթիի լիվայի հարևանությամբ, սահմանից ոչ հեռու: Ինչպես լիվայի կենտրոնի, այնպես էլ լիվայի ու նրա բնակչության վերաբերյալ մանրամասնություններ է հաղորդում Հակոբ Կարնեցին. «Եվ անդի շրջեալ ի կողմն յարևելից է գաւառ մի մեծ, և բազում գիւղք. և բնակիչք երկրին Հայք և Վրացիք... և ունի բերդ մի բարձր և անառիկ, որ այժմ Մամրվան կոչեն, և ի մէջ բերդին վանք մի փառաւոր յանուն Սրբոյն Գէորգայ է կառուցեալ, որ այժմ Ուլեթ ասեն. և ինքն է պարոնանիստ և հացալից երկիր... և է ի մէջ մայրի անտառացն, որ փիճի ասեն և Ազատ մայրի կոչեն, որ ոչ սկիզբն տեսեալ ոք կայ և ոչ ծայրն հասեալ... և երկիրս այս լի է պաճարեղինօք և ամենայն բարութիւն և ունի սինսու մինչև

¹²³ Տե՛ս Թուրքական աղբյուրները, հ. Բ. էջ 219:

¹²⁴ Տե՛ս Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի, էջ 93:

Օխտիք քաղաք, և միևս կողմն՝ մինչև Բասեն»¹²⁵: Իր հերթին էվլիա Չելեբին այսպես է նկարագրում Մամրվանի բերդը. «Էրզրումի էյալեթում է և սանջաքի բեյի կենտրոն է: Բեյի խասը 203.000 ալչե է... Ունի բերդակալ, ազաբ-աղասի և բերդապահ զինվորներ: Բերդը ամրակուռ և քառակուսի ձևով է կառուցված: Դեպի հարավ նայող դարպասներ ունի»¹²⁶:

XVII դ. երկրորդ կեսին և XVIII դարում Օսմանյան կայսրության ժողովրդագրական քաղաքականության հետևանքով խիստ փոխվում է Մամրվանի լիվայի ժողովրդագրական պատկերը: Սա առավել ակնհայտ երևում է Ղ. Ինճիճյանի մոտ. «Ունի բերդ փոքր Նառիման անուն՝ շինեալ յոտս ապառաժուտ լեռին ի փոքր ձորավայրի, յորում են տունք իբր 100 առհասարակ տաճիկք... անդ նստի և պեյ գաւառին և անդ դատի... Ի վերայ լեռինս ի վեր քան զբերդն է մատուռ յանուն սրբոյ ուրուք, որոյ անուն այժմ անյայտ է ի բնակչաց, ոմանց կարծեցեալ նոյնիսկ անուն գաւառիս՝ յանուանէ սրբոյն կամ մատրան կոչեցեալ, ուր ամի ամի ի տոնին Վարդավառին խուոն ընթացիւք յաճախեն ուխտաւորք»¹²⁷: Այս անձանոթ ուխտատեղին, ամենայն հավանականությամբ, Հ. Կարնեցու նկարագրած ս.Գևորգ վանքն էր, որի անունը մեկ ու կես հարյուրամյակի ընթացքում մոռացվել էր, սակայն, այն շարունակում էր պահպանել իր նշանակությունը իբրև ուխտատեղի:

Համաձայն «Չղբրի էյալեթի ջաբա դավթարի»՝ XVIII դ. առաջին կեսին Մամրվանի լիվան ուներ 37 գյուղ՝ 2 նահիեով (Մամրվանի և Ախայի): Սակայն դավթարում առկա տեղեկությունները, որոնք վերաբերում էին Մամրվանի դավառին, գերծ չէին անճշտություններից: Այսպես, օրինակ Մամրվանի լիվայի կազմում հիշատակվում են Քիամխիս և Մերինես գյուղերը, որոնք XVIII դ. առաջին կեսին և հետագայում էլ, գտնվում էին Փանակի լիվայի Քիամխիսի և Փանակի նահիեների կազմում, իսկ Ախայի նահիեի կազմում հիշատակվող Իս և Խախու բնակավայրերը պատկանում էին Ախայի նահիեի արևմտյան հարևանին՝ Էրզրումի էյալեթի Թորթումի լիվային:

¹²⁵ Յակոբ Կարնեցի, նշվ. աշխ., էջ 18:

¹²⁶ Թուրքական աղբյուրները, հ. Գ, Էվլիա Չելեբի, էջ 114:

¹²⁷ Ինճիճեան Գ., Աշխարհագրութիւն..., էջ 126:

XIX դ. կեսերին, համաձայն Ղ. Ալիշանի՝ Մամրվանի գավառը «ի հարաւոյ Թավուսկեարայ և յարևելից Թորթուժայ ձգի. են նորա գեօղք 30»¹²⁸:

Գավառի բնակավայրերի տեղագրութիւնը սկսենք հարավից՝ Օլթի գետի ակունքների շրջանից: Այստեղ էին գտնվում դեռևս վաղ միջնադարից հայտնի Մկնառինճ գյուղը և Բողբերզը (Բուղա-կալա): Խնդրո առարկա ժամանակաշրջանում Մամրվանի գավառի ծայր հարավային գյուղը Կարմրիկն էր, որից հյուսիս ընկած էր Բաշկալա գյուղը: Բաշկալայից արևմուտք գտնվում էր Ջիվլի-ղայա գյուղը, իսկ արևելք՝ Ջանձորը: Վերջինից հարավ-արևելք գտնվում էր Պարտանոց գյուղը, իսկ հյուսիս-արևելք՝ Խորխորը: Խորխորից հյուսիս ընկած էր Ագրակ գյուղը, որից արևելք Վերինթաբ և Կարչին (Քարչեն) գյուղերն էին: Ագրակից հյուսիս-արևելք ընկած էին Շեքերլի (Շահալի)¹²⁹, Գեղանի և Կըզըլքիլիսա գյուղերը, որոնցից արևելք Լավձոր և Միխկար գյուղերն էին:

Ագրակից արևմուտք՝ Օլթի գետի ձախակողմյան վտակների շրջանում, գտնվում էին Էնգաուր, Խեչո և Թողոր (Թաղոն) գյուղերը, Շեքերլիից արևմուտք՝ Բելգաջուր (Պլտաջուր), Սուրբսարգիս և Սաբանի գյուղերն էին, որոնց հարևանութամբ՝ բարձրադիր և տափարակ վայրում գտնվում էր նույնանուն նահիեի կենտրոն Ախա գյուղը¹³⁰: Բելգաջուրից մի քանի կմ հյուսիս-արևելք ընկած էր Իդ գյուղը, որը հնում բերդ և ամրոց ունենալով՝ XIX դարում թշվառ ու քայքայված ընտանիքներ էր պատսպարում իր ավերակներում: Էվլիա Ջելեբին Իդ գյուղի մասին գրում է, որ այն «մուսուլմանական և հայկական գյուղ է»¹³¹: Համաձայն Ալիշանի, Իդ գյուղը կազմված էր մոտ 60 մեծ տներից¹³²: Նմանատիպ վիճակում էր նաև Փերթևան (բերդ և վանք՝ Բերդվանք) գյուղը, որտեղ պահպանվում են ոչ միայն հնագույն ամրոցի, այլ նաև տաճարի մնացորդները: Սրանց

¹²⁸ Ալիշան Ղ., Տեղագիր հայոց մեծաց, էջ 39:

¹²⁹ Այն, որ XIX դ. կեսերին Շեքերլիում շարունակում էին ապրել հայեր, երևում է Մատենադարանի ձեռագրերից մեկում՝ գրված 1835 թ.: Տե՛ս Մատենադարան, Չեռագիր № 8064, էջ 20բ, 22ա:

¹³⁰ Տե՛ս **Аввх Г.**, Геология армянского нагорья. Западная часть, Пятигорск, 1899, էջ 171: Աբիխի հաղորդած տեղեկությունների համաձայն Ախա գյուղը գտնվում էր ծովի մակարդակից 5882 ֆուտ (1792,3 մ) բարձրության վրա:

¹³¹ Թորքական աղբյուրները, հ. Գ, Էվլիա Չելեբի, էջ 114:

¹³² Տե՛ս Ալիշան Ղ., Տեղագիր հայոց մեծաց, էջ 39:

չըջակայքում գտնվում են մի քանի պահակատների մնացորդներ: Փերթեւանի բերդը տիրապետող դիրք էր գրավում հարեւան Սուլեմակ (Սուլեմեթ) բերդի նկատմամբ և թվում է, թե «հսկում» էր նրան¹³³: Սուլեմակ բերդից մի փոքր հյուսիս-արեւմուտք ընկած էր Սամիկարի (վրացերեն՝ երեք դուռ) գյուղը¹³⁴:

Իդ և Գեղանի գյուղերի միջև ընկած էր Վեքիխաս (Վեղիխան) գյուղը: Նրանից հյուսիս ընկած էր Շոշ (Շոշա) գյուղը: Այն տարածվում էր Օլթի գետի աջ ափին: Նրանից արեւելք գտնվում էին Սորիկ, Գորնիս և Արիստիս գյուղերը: Սրանցից հյուսիս՝ գավառի կենտրոն Մամրվանից արեւելք, ընկած էին Գոմփոր, Փետկիր և Չաիրդյուզի գյուղերը: Գավառի կենտրոնից հյուսիս-արեւելք՝ Օլթիի լիվայի հետ սահմանի մոտ էր գտնվում Թոփրակ-կալե գյուղը: Շոշից հյուսիս-արեւմուտք՝ Օլթի գետի ձախ ափին էր Կադի-քոյ գյուղը: Սրանից հյուսիս ընկած էին Վեչկի-ձոր, Գերեզմանոց և Սայղարա գյուղերը: Սրանցից մի փոքր հյուսիս՝ Օլթիի լիվայի հետ սահմանի մոտ էին Քեսուկ-Քյոփրի և Նիխաղ գյուղերը: Նիխաղ գտնվում էր Օլթի գետի և նրա վտակ Սիվրի-չայի ջրբաժան հատվածում: Սրանից արեւմուտք արդեն Սիվրի-չայի ավազանն է, որը կազմում էր Ախայի նահիեի մի մասը: Այստեղ՝ Սիվրի-չայի աջ ափին էր գտնվում Գոցախոռ (Կոզախար, Կծոխուր) գյուղը: Սրանից մոտ 10 կմ - արեւմուտք՝ Սիվրի-չայի ձախ ափին էր Օրջոխը: Այս գյուղի մոտ պահպանվում են միջնադարյան բերդ-ամրոցի ավերակները: Ի տարբերություն ձորոխի ափին գտնվող Օրջոխի (Որջնհաղ, Օշնախ), որի ամրուկթյուններն ու դիրքը ամեհի ու անմերձենալի են, սրա դիրքն աչքի չէր ընկնում իր անառիկությամբ¹³⁵: Օրջոխից մոտ 7 կմ հարավ-արեւմուտք ընկած էր Արտոստ (Արդուզ) գյուղը¹³⁶: Արտոստի դիմաց՝ Սիվրի-չայի աջ ափին, իրարից փոքր հեռավորության վրա գտնվում էին Քեսոփրի-յայլա և Գեղիկ գյուղերը: Արտոստից մոտ 10 կմ արեւմուտք՝ Սիվրի-չայի հոսանքն ի վեր, ընկած էին Կոթիկ (Կութակ) և Մեչետուր գյուղերը, որոնցից հարավ՝ Կըզըլ-դաղ լեռան լանջին փռված էին Թուքմաչ և Քըրքբաչ գյուղերը: Սրանցից հա-

¹³³ Տե՛ս Ասորպետ, նշվ. աշխ., էջ 175:

¹³⁴ Տե՛ս Գլորչոնեթանոս Յուզույեթոս լուծու ճոյտարո, ք. 3, թ. 594.

¹³⁵ Տե՛ս Ասորպետ, նշվ. աշխ., էջ 178:

¹³⁶ Տե՛ս Копия турецкой карты Анатолии.

րավ-արևելք՝ Միվրի-Հայի աջ կողմում՝ նույնանուն առվակների փերին, փռված էին Ուրուս-Կափասի և Շամխո գյուղերը:

XVII դ. կեսերին մեծամասամբ Հայկական բնակչությունը ունեցող Մամրվանի գավառը, թուրքական ներքին և արտաքին քաղաքականության հետևանքով, մեկ ու կես հարյուրամյակի ընթացքում կտրուկ փոխեց ինչպես իր ժողովրդագրական, այնպես էլ էթնիկական պատկերը: Այդ ընթացքում ամայացան բազմաթիվ գյուղեր, որոնց անունները սակայն շարունակում էին պահպանվել քարտեզների վրա: XIX դ. 30-ական թթ. Մամրվանի գավառում մնացել էին մի քանի Հայաբնակ գյուղեր՝ Շեքերլին, Պլտաջուրը, Փետկերը, Կըզըլ-քելիսան, Վեղիխանը և Ագրակը¹³⁷: Մնացած բոլոր գյուղերը բնակեցված էին մահմեդականներով՝ գլխավորապես թուրքերով և քրդերով:

գ) Արևելյան գավառներ

Փանակի լիվա: Փանակի լիվան տեղագրվում է Տայքի Բերդաց-փոր գավառում, ինչպես նաև իր մեջ ընդգրկում ձակք գավառի արևելյան հատվածը: Այն ընկած է Օլթի գետի վտակներ Բարդուզ (Պարտեզ, Բարդուզ-Հայ), Փանակ (Բանակ, Փենեք-Հայ) և Փանագ-կերտ գետակների ավազաններում: Խնդրո առարկա ժամանակաշրջանում այն արևմուտքից և հարավից սահմանակից էր Օլթի լիվային, հյուսիս-արևելքից՝ Գյուլեին, հյուսիս-արևմուտքից՝ Թավուսքարին:

Փանակի լիվան՝ որպես վարչական միավոր, ձևավորվել է XVI դ. երկրորդ կեսին, երբ պարսկա-թուրքական պատերազմների արդյունքում Օսմանյան կայսրությունը կարողացավ տիրել Սամցխեի աթաբեկությանը, որի կազմի մեջ էր Տայք աշխարհն սկսած XIII դարից: Սամցխեի աթաբեկության տարածքը գրեթե ամբողջությամբ ընդգրկվում է նորաստեղծ Չլդըրի էյալեթի կազմի մեջ: Ըստ «Գյուր-Ջիստանի վիլայեթի մեծ դավթարի», Չլդըրի նահանգի 9 լիվա-գավառներից մեկը եղել է Փանակի լիվան: Խնդրո առարկա ժամանա-

---

¹³⁷ Տե՛ս Գ.Ա.Թ., Թ.Ազատյանի ֆոնդ, բաժին IV, վավ. 224, էջ 147–148: XIX դ. կեսերին Հ. Տաշյանը Մամրվանի հայաբնակ գյուղերից հիշատակում էր միայն Վեղիխանը և Ագրակը՝ 75 տնով (Տե՛ս **Տաշեանի Հ.**, Տայք, դրացիք և Խոտորոքուր, ՀԱ, 1971, 4–6, էջ 168):

կաշրջանում Փանակի լիվան ունեցել է երեք նահիե՝ Փանակի, Քիամխիսի և Փանազկերտի ու հարկման ենթակա 109 բնակավայր¹³⁸:

Փանակի նահիեի 55 բնակավայրերը, որոնք ընկած էին Փանակ, Բարդուզ գետակների և նրանց վտակների շրջանում, գրավում էին Փանակի լիվայի հարավարևելյան մասը: Համեմատաբար փոքր Քիամխիսի նահիեն ընկած էր Փանակի նահիեից հյուսիս, գրավում էր լիվայի կենտրոնական մասը, ուներ 16 բնակավայր: Փանազկերտի նահիեի 38 բնակավայրերը գլխավորապես ընկած էին Օլթի գետի վտակ Փանազկերտ գետակի և նրա առունների ավազանում: Փանազկերտի նահիեն զբաղեցնում էր Փանակի լիվայի հյուսիսարևմտյան մասը¹³⁹:

Փանակի նահիեի և ամբողջ լիվայի վարչական կենտրոնը Փանակ (Փենեք, Բանակ) գյուղն էր (ռաբաթ): Այն ընկած էր Փանակ գետակի աջ ափին՝ Օլթիից 33, իսկ Արդահանից 79 վերստ հեռավորության վրա¹⁴⁰: Այնտեղ է գտնվում VII դարում կառուցված «գվարթնոցատիպ» տաճարը, որը կառուցվել է հայոց Ներսես Գ Տայեցի կաթողիկոսի կողմից, վերջինս երբ 652–658 թթ. գտնվում էր հայրենի Տայքում*:

Փանակ գետակը սկսվում է Կարճկան լեռներից, անցնում Ակ-չա-Կալա և Փագեր ամառանոցների (յայլա) մոտով¹⁴¹: Այնտեղից դեպի հյուսիս գտնվում էր Արսենիկ (Արսենակ) գյուղը: «Գյուրջիստանի վիլայեթի մեծ դավթարում» հիշատակվում են 3 Արսենիկներ՝ Վերին, Միջին և Ստորին¹⁴²: Արսենիկից հյուսիս՝ Փանակի աջ ափին

¹³⁸ Տե՛ս Գլորչոնիսթանի ՅՈՒՆԵՍԿՈ-յան ժառանգության ցուցակ, Վ. 2, թ. 332-392.

¹³⁹ Տե՛ս Գլորչոնիսթանի ՅՈՒՆԵՍԿՈ-յան ժառանգության ցուցակ, Վ. 3, թ. 559.

¹⁴⁰ Նույն տեղում, էջ 561:

* Մեծ ցամաքային դեպքում անգամ Փանակի գավառում անհնար է հանդիպել վրացական տեղանունների կամ բնակավայրերի: Հակառակ դրան, ամենուր հանդիպում ենք գավառի հայկականության անհերքելի ապացույցների, որոնցից ամենանշանակալիցը, իհարկե, Բանակի հռչակավոր տաճարն է: Փանակի «վրացական» անցյալի վերաբերյալ ուշագրավ վկայությունների ենք հանդիպում ՎՊԿՊԱ թիվ 1438 ֆոնդի (Էսաձե եղբայրների անձնական ֆոնդ) 116-րդ վավերագրում: Այսպես, Քիամխիս գյուղից բացվում է «վրացական» Մոռոմոն-կալա բերդի տեսարանը, Ավրոս գյուղից մեկ վերստի վրա է Ջերմուկ տաք հանքային ջրի աղբյուրը և Օրդ գյուղից 15 վերստի վրա են «վրացական Վանք վանական համալիրի» ավերակները (ընդգծումները մերն են – Ա. Ա.): Տե՛ս ԼԳՊԱԳ, ֆ. 1438, օր. 1, Ժ. 116, և. 5–7.

¹⁴¹ Տե՛ս **Ատրպետ**, նշվ. աշխ., էջ 185–186:

¹⁴² Տե՛ս Գլորչոնիսթանի ՅՈՒՆԵՍԿՈ-յան ժառանգության ցուցակ, Վ. 2, թ. 347.

էր գտնվում Վաղապեր գյուղը, նրանից արևմուտք՝ Զատգերակ (Ծաթագրակ, քաղկեղոնիկ հայերի՝ ծաթերի ագրակ, Զեղկարեկ) և Նազիրվան (Լազարվանս) գյուղերը: Սրանցից հարավ և Արսենիկից հյուսիս-արևմուտք գտնվում էին Թխացքուրք և Էգնաք (Իղնաքի) գյուղերը: Էգնաքից արևմուտք Փանակ գետակին է միանում Այգուռներ վտակը, որն իջնում էր Փանակի նահիբի հյուսիսային հատվածում ընկած Մուշեղ գյուղի մոտից: Մուշեղից արևմուտք՝ Արմաշեն առվակի ափին, գտնվում էր համանուն գյուղը: Արմաշեն առվակը միանալով Եգնոց (Էգնոխ, Էգնոս) վտակին, որի ափին գտնվում է համանուն գյուղը, թափվում է Փանակի մեջ¹⁴³: Արմաշենից հարավ-արևմուտք ընկած էին Գեղվանքը, Բարիքն ու Չարձորը: Փանակ գյուղից արևելք՝ Փանակ և Բարդուզ գետակների միախառնման վայրից ոչ հեռու, ընկած էր Կոնձոր (Կոսոր, Կոսուր) գյուղը, նրանից արևելք՝ Մուխրուզ գյուղը¹⁴⁴:

Փանակի մերձակայքում էր գտնվում Քարագլուխ (Կարգլուխ) գյուղը: Փանակից հարավ՝ Բարդուզ գետակի ձախ ափին, ընկած էր Կոփ (Կոպի, Կոպպ) գյուղը: Նրանից դեպի հարավ-արևմուտք՝ Մերենես վտակի ափին էր գտնվում Մերենես գյուղը: Մերենեսից արևելք գտնվում էր Ագրակ (Ակրիակ) գյուղը, որից արևելք՝ Աղիտ-Գոմ կոչվող գյուղը¹⁴⁵: Ագրակ առվակը սկիզբ է առնում Կերասի լեռներից, իր մեջ է ընդունում Աղիտ-Գոմ առվակը, ապա անցնելով Ագրակ գյուղը՝ թափվում է Փանակի մեջ՝ Բարդուզի հետ միախառնվելու վայրից 2 կմ ցած¹⁴⁶:

Մերենես գյուղից արևմուտք գտնվում էր Էգաձոր (Այգեձոր, Էկեսոր) գյուղը, որն ընկած էր համանուն վտակի ափին: Էգաձորից արևմուտք ընկած էր Կոտիք գյուղը, որի միջով անցնող համանուն վտակը, ինչպես նաև Էգաձոր վտակը, ձախից թափվում էին Փանակ գետակի մեջ: Փանակի նահիբի արևմտյան հատվածում է գտնվում Բարնակ կոչվող գյուղը: Այն գտնվում էր Օլթի գետի երկու ափերին, այն հատվածում, որտեղ Փանակ գետակը միախառնվում է Օլ-

¹⁴³ Տե՛ս Ասորպետ, նշվ. աշխ., էջ 186:

¹⁴⁴ Տե՛ս Գլորչոնեթանոս Յոլաճոյոտոս ձոճո ձոճոտարո, ք. 3, թ. 3, թ. 562–564.

¹⁴⁵ Նույն տեղում, էջ 568–569:

¹⁴⁶ Տե՛ս Ասորպետ, նշվ. աշխ., էջ 185:

թի գետին¹⁴⁷: Բարնակ գյուղի մոտ, Համաձայն Հ. Աբիխի, գտնվում էին հին հայկական մենաստանի ավերակները¹⁴⁸:

«Գյուրջիստանի վիլայեթի մեծ դավթարում» հիշատակված Զաղքոս (Ծաղկոց), Թարիք, Գարդողիս, Կինեպոս, Թաղթ, Իսրայել և Կարխուլ գյուղերի տեղագրության վերաբերյալ տեղեկություններ չկան: Ամենայն հավանականությամբ Զաղքոսը Համապատասխանում է հետագայում հիշատակվող Զաղքոս բնակավայրին և գտնվել է Օլթիի լիվայի հարևանությամբ՝ Օլթի քաղաքից 22 վերստ հեռավորության վրա¹⁴⁹, իսկ Կինեպոսը՝ Օլթիի լիվայի Անձավի նահիեի կազմում հիշատակվող Կինեպոսն է:

Բացի վերը թվարկած բնակավայրերից, Համաձայն «Գյուրջիստանի վիլայեթի մեծ դավթարի», Փանակի նահիեին են պատկանում թվով 7 գյուղեր, որոնց անվանումներն անընթեռնելի են, 8 դասակերտներ (երեքը Փանակի տարածքում են, մեկը՝ Մուչեղի, մեկը՝ Զատգերակի, մեկը՝ Թխասքուրքի, մեկն էլ՝ անընթեռնելի անունով գյուղերից մեկի), 4 առանձին ցանքատարածքներ և 2 ձկնային տնտեսություններ, որոնք ևս բնակեցված էին ու ենթակա էին Հարկման:

Քիամխիսի նահիեն ընկած էր Փանակի լիվայի կենտրոնական շրջանում՝ հիմնականում Կաթի-Ղուր (Բանջրուտ) վտակի երկայնքով: Կենտրոնը Քիամխիս (Քամխիս, Զամխուս) գյուղն էր (ուբաթ), որը գտնվում էր Փանակից հյուսիս-արևմուտք՝ Օլթիից 37 վերստ, իսկ Արդահանից 69 վերստ հեռավորության վրա¹⁵⁰: Կաթի-Ղուր վտակի շրջանում են ընկած Բանջրուտ, Խաբան, Տաճարիկ (Տաջերեք), Փերթևան (Պարթևան) և Սողմոն գյուղերը¹⁵¹: Բանջրուտը գտնվում էր Քիամխիսի նահիեի հյուսիսային հատվածում՝ Բանջրուտ լեռան մոտ՝ Կաթի-Ղուր վտակի աղուներին շրջանում: Այն գտնվում էր Օլթիից 45 վերստ, իսկ Արդահանից 60 վերստ հեռավորության վրա¹⁵²: Բանջրուտի հարևանությամբ է գտնվում Տաճարիկ գյուղը: Տաճարիկ անունով ևս մեկ գյուղ կար Մամրվանի լիվա-

¹⁴⁷ Տե՛ս Գլորչիսթանի ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի ճշգրտված ցուցակ, ֆ. 3, թ. 568.

¹⁴⁸ Տե՛ս **ԱԵՅԻ Դ.**, նշվ. աշխ., էջ 175:

¹⁴⁹ Տե՛ս Գլորչիսթանի ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի ճշգրտված ցուցակ, ֆ. 3, թ. 569.

¹⁵⁰ Նույն տեղում, էջ 576:

¹⁵¹ Տե՛ս **Ատրպետ**, նշվ. աշխ., էջ 186–187:

¹⁵² Տե՛ս Գլորչիսթանի ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի ճշգրտված ցուցակ, ֆ. 3, թ. 577.

յոււմ¹⁵³: Բանջրուտից արեւմուտք ընկած է Փերթեւան գյուղն իր երկու ամառանոցներով (յալլա)՝ Ակ-գյուղ (Սպիտակ լիճ) և Ակ-փինար (Սպիտակ աղբյուր)¹⁵⁴: Քիամխիսի նահիեի հարավային շրջանում էր Սողոմոն գյուղը, որը կառուցված է մի ոչ բարձր սարի վրա: Գյուղի մոտ պահպանվում են նույնանուն բերդի (Սողոմոն-կալա) ավերակները¹⁵⁵: Այս գյուղից երկու կմ հեռավորութեան վրա հայտնաբերվել է ժայռափոր եկեղեցի¹⁵⁶:

Քիամխիսի նահիեի արեւմտյան մասում՝ Փերթեւան գյուղից ոչ շատ հեռու, ընկած է բավականին մեծ Խաբան (Կաբան) գյուղը, նահիեի հարավարեւելյան շրջանում՝ Փանակի Արմաշեն գյուղից հյուսիս-արեւմուտք, ընկած է Գաղ (Գող, Գվաղի) գյուղը: Նահիեի ծայր արեւելյան հատվածում՝ Գաղ և Փանակի Արմաշեն գյուղերից արեւելք, Գյուլեի հարեանութեամբ գտնվում էր Աղունդիբ գյուղը, որը, սակայն, խնդրո առարկա ժամանակաշրջանում դարձել էր անմարդաբնակ¹⁵⁷:

Բացի վերը թվարկած բնակավայրերից, համաձայն «Գյուղջիստանի վիլայեթի մեծ դավթարի», Քիամխիսի նահիեին են պատկանում ևս երեք գյուղեր, որոնց անունները սակայն անընթեռնելի են, բայց բերված է նրանցում առկա ծխերի քանակը, չորս դաստակերտներ (Քիամխիսի, Գաղի և Փերթեւանի տարածքներում), որոնց թվում է նաև ոմն Մկրտչի պատկանող դաստակերտը¹⁵⁸:

Փանազկերտի նահիեն ընկած է Օլթի գետի Փանազկերտ վտակի ավազանում: Փանազկերտ վտակը սկիզբ է առնում Յասամալ և Թոփ-Յոլու լեռնաշղթաներից, որոնք Արտանուջ գավառի հետ ջրբաժան գիծն են կազմում: Փանազկերտ գետակն ընդունում է Գերմուջեքի լեռներից իջած Սամծելեքի, Դուրնա-Գյուլի, Ենիգեղի, Կոշթաշի, Փիրդանոսի (Բրտանոց), Գեչմանի (Գեսմալ), Կապքի (Քափ), Քարաշուլթի (Քեպալաշուտ), Մեհանքի (Մեգենք), Օղթաթաբի (Ոգնաբաղ), Զուլակերտի (Զուլակար), Հայդոսի (Ավդոս), Ուրեկի,

¹⁵³ Նույն տեղում, էջ 576:

¹⁵⁴ Նույն տեղում, էջ 578:

¹⁵⁵ Стѣнъ ШГИАГ, ф. 1438, оп. 1, л. 116, л. 4.

¹⁵⁶ Стѣнъ ցարչուծանის ვილაიეთის დიდი დავთარი, წ. 3, გვ. 577.

¹⁵⁷ Նույն տեղում, էջ 579–580:

¹⁵⁸ Նույն տեղում, էջ 575–580:

Փարթանոցի, ինչպես նաև Քեամիսի (Քամրիս), Ոլորի (Օլոր) և Այազի առունները¹⁵⁹:

Փանազկերտի նահիեի կենտրոնը համանուն գյուղն էր (ութաթ): Այն գտնվում էր նույնանուն գետակի ափին, կազմված էր երկու գյուղերից՝ Փանազկերտ և Վերին Փանազկերտ, ընկած էր նահիեի արևելյան հատվածում¹⁶⁰: Փանազկերտում կան բազմաթիվ եկեղեցիների ավերակներ, որոնցից ամենալավ պահպանվածը հայկական եկեղեցին էր¹⁶¹:

Փանազկերտի նահիեի ծայր արևելյան հատվածում է գտնվում Կարմրաձոր (Քամրասոր) գյուղը: Կարմրաձոր անունով գյուղ կար նաև հարևան Մեծ Արդահանի լիվայի Ջրգիլի (Ստվերոտ) նահիեում¹⁶²: Նահիեի ծայր հյուսիսում ընկած էր Փիրդանոս գյուղը, որն Օլթիից 68 վերստ, իսկ Արդահանից 61 վերստ հեռավորության վրա էր գտնվում: Նրանից հարավ գտնվում էր Գեսմալ (Գեշման) գյուղը: Գեսմալից հարավ-արևելք ընկած էր Կապք գյուղը, նրանից հարավ՝ Կարմիրը (Կիզիլ-քյոյ): Կարմիր գյուղից հարավ ընկած է Քարաշութ գյուղը (Քյալաշուտ): Կարմիրից արևմուտք գտնվում էր Ջուլակերտ գյուղը: XVI դ. երկրորդ կեսին այն բաղկացած էր երեք առանձին մասերից՝ Վերին, Միջին և Ստորին Ջուլակերտերից: Սակայն XIX դ. աղբյուրներում մատնանշված է ընդամենը մեկ Ջուլակերտ¹⁶³: Դրա պատճառն այն է, որ թուրքական տիրապետության ժամանակաշրջանում այս շրջանի բնակչությունը նոսրացավ: Արդեն իսկ XVI դ. վերջին Միջին Ջուլակերտը դարձել էր անմարդաբնակ¹⁶⁴:

Ջուլակերտից հյուսիս՝ Ջուլակերտի և Գեսմալի միջև ընկած էր Մեհանք գյուղը: Ջուլակերտից և Մեհանքից արևմուտք գտնվում էին Օղթաթաբ (Ոգնաբադ) և Կարխիս գյուղերը: Օղթաթաբից ոչ հեռու՝ նրանից հարավ-արևմուտք, գտնվում էր Հայդոս (Հավդոս) գյուղը, որը հայտնի էր իր ջերմուկով: Հայդոսից հարավ-արևելք՝ համանուն առվակի վրա, ընկած էր Ուրեկի գյուղը, նրանից հարավ-արևմուտք՝ Օլոր (Ոլոր) գյուղը: Օլորից հյուսիս-արևմուտք և Հայ-

¹⁵⁹ Տե՛ս Ասրապետ, նշվ. աշխ., էջ 189–190:

¹⁶⁰ Տե՛ս Գյուրջոնեթանի Յուլաոյեթի լոկալ ճեղք, Գ. 3, թ. 581:

¹⁶¹ Տե՛ս Մարտիրոսյան Տ., Տայիի նարտարապետական հուշարձանները, էջ 111:

¹⁶² Տե՛ս Գյուրջոնեթանի Յուլաոյեթի լոկալ ճեղք, Գ. 3, թ. 587:

¹⁶³ Տե՛ս ԱՊՊԱԳ, փ. 415, օտ. 1, լ. 21, յ. 18:

¹⁶⁴ Տե՛ս Գյուրջոնեթանի Յուլաոյեթի լոկալ ճեղք, Գ. 3, թ. 586:

դոսից հարավ-արևմուտք ընկած էր Քեամիս (Քամրիս) գյուղը¹⁶⁵: Օլորից հարավ՝ Փանագլեբրտի նահիեի հարավարևմտյան շրջանում էր գտնվում Նորբերդ գյուղը, որից արևմուտք՝ Սևքար գյուղը: Նորբերդ և Սևքար գյուղերը գտնվում են համանուն առվակների վրա, որոնք թափվում են Օլթի գետի մեջ այն շրջանում, ուր վերջինս Փանագլեբրտ գետակի հետ միանալով ուղղվում է արևմուտք: Սևքարից հարավ՝ Օլթի գետի հանդիպակաց ափին, գտնվում էր Քարնավազ գյուղը՝ համանուն առակի վրա¹⁶⁶:

«Գյուրջիստանի վիլայեթի մեծ դավթարում» հիշատակվում են Պետրոս, Մամտուր և Աղվանիք գյուղերը, որոնք թեև պատկանում էին Փանագլեբրտի նահիեին, սակայն XVI դ. երկրորդ կեսին այս բնակավայրերն արդեն անմարդաբնակ էին¹⁶⁷: Բացի այդ, անընթեռնելի են երեք գյուղի անուններ: Փանագլեբրտի նահիեին էր պատկանում նաև Բերդուս գյուղը, որի տեղագրության վերաբերյալ աղբյուրը տեղեկություններ չի հաղորդում: Նշվում են նաև հարկման ենթակա երեք արոտավայրեր և հինգ դաստակերտներ, որոնք գտնվում էին Վերին Փանագլեբրտ, Ներքին Ջուլակերտ, Բերդուս և Օլոր գյուղերի տարածքում, ինչպես նաև Փանագլեբրտ գյուղի մոտ մեկ ձկնային տնտեսություն:

XVI–XIX դարերի ընթացքում, թուրքերի վարած ներքին և արտաքին քաղաքականության հետևանքով, Փանակի լիվայի բնակչությունը ոչ միայն նստրացավ, այլև ամայացան բազմաթիվ բնակավայրեր:

Գյուլեի լիվա: Գյուլեի լիվան, որը տեղագրվում է Տայքի Կող գավառի սահմաններում, ընկած էր Կուր գետի ակունքների լեռնահովտային շրջանում: Այն իր կլիմայական և աշխարհագրական պայմաններով մի ուրույն շրջան է: Չնայած այն հանգամանքին, որ Կողը Տայքի արևելյան գավառն է և «Աշխարհացոյց»-ի մեջ հիշատակվում է որպես Տայքի առաջին գավառ, այն առավել հաճախ չունենր զարգացման այն ուղղվածությունը, որոնք բնորոշ էին Տայքի մյուս՝ ձորոխի ավազանում գտնվող գավառներին: Դա կարելի է բացատրել մի քանի գործոններով, որոնցով և պայմանավորված

¹⁶⁵ St'u Special Karte des Türkischen Armenians, von H. Kiepert, Berlin, 1877.

¹⁶⁶ St'u Ատրպետ, նշվ. աշխ., էջ 191:

¹⁶⁷ St'u Գյուրջիստանի ցուցանիշների շրջանում, Գ. 2, թ. 391–392.

էր Կողի ուրույն տեղն ու դերը տարածաշրջանային զարգացումներում: Կրիակունք գյուղի մոտ գտնվող ճահճուտներից (2025 մ բացարձակ բարձրությունից) սկիզբ է առնում Անդրկովկասի խոշորագույն գետը՝ Կուրը: Այս իրողությամբ է պայմանավորված Կողի բնակչութայն ավելի շատ կապված լինելը Կուր և Արաքս գետերի ավազաններին պատկանող գավառների բնակչութայն հետ: Երկրորդ, աշխարհագրական համեմատաբար բարձր դիրքն է Տայքի մյուս գավառների նկատմամբ, որով և պայմանավորված է կլիմայական պայմանների խիստ լինելը՝ ցուրտ ձմեռով և շոգ ամառով: Կլիման մեղմացնելու նպատակով հայոց Վաղարշակ թագավորը Կողում այգիներ և պարտեզներ է աճեցնում¹⁶⁸: Արդեն մյուս վկայութայն մեջ Խորենացին Կողն անվանում է «յարգաւանդ և հացաւէտ»¹⁶⁹:

XVI դարում Կողը նվաճվում է թուրքերի կողմից և ընդգրկվում Կարսի նահանգի կազմի մեջ իբրև Գյուլեի լիվա: Օսմանյան կայսրութայն բազմաթիվ վարչական վերաձևումների հետևանքով Գյուլեի լիվան XVI–XVIII դարերի ընթացքում երբեմն վերածվում էր կազայի Ախալցխայի էյալեթի Մեծ Արդահանի կամ Կարսի նահանգի Փոքր Արդահանի լիվաների կազմում:

Գյուլեի լիվան հյուսիսից սահմանակից էր Ախալցխայի նահանգի Մեծ Արդահանի լիվային, արևելքից՝ Կարսի նահանգի Զարիշատի գավառին, որին միանում էր Բուղաբլրի լեռնանցքով, հարավարևելքից և հարավից՝ Թախտայի գավառին: Արևմտյան ուղղութայն բարձր Գյուլեին սահմանակից էր Ախալցխայի էյալեթի Փանակի լիվան, որի հետ բնական սահմանը հանդիսանում էր Արյան լեռը (Գանլը-դաղ)¹⁷⁰: Փանակից Գյուլե հասնելու համար պետք էր անցնել Բանջրուտի և Աղունդիբի ոլորապտույտ լեռնանցքներով: Գյուլեի լիվայում XVI–XVIII դարերում բնակավայրերի թիվը տատանվում էր 2–3 տասնյակից մինչև 4 տասնյակ: Համաձայն Ղ. Ալիշանի. «Են վիճակին 40 գեօղք, որուն գլխավոր ավանն Ուրուտ, առ միով ի վտակացն գետոյն, ի բարձու 6500 կամ ավելի...»¹⁷¹:

Գյուլեի գավառի բնակավայրերի տեղագրութայնը սկսենք հյուսիս-արևելքից՝ Արդահանի լիվայի սահմանամերձ հատվածից:

¹⁶⁸ Խորենացի, II, Զ, էջ 101:

¹⁶⁹ Նույն տեղում, էջ 112:

¹⁷⁰ Տե՛ս Տաշեան Հ., Տայք, դրացիք և Խոտորչուր, ՀԱ, 1972, 7–9, էջ 294:

¹⁷¹ Ալիշան Ղ., Տեղագիր հայոց մեծաց, էջ 40:

Այստեղ էր գտնվում Գյուլեի ամենահեռավոր գյուղը՝ Գելգելը: Սրանից հարավ ընկած էին Խեմիցքար և Խասքյոյ գյուղերը: Խասքյոյից մոտ 5 կմ հարավ ընկած էր Չալոբաշ գյուղը, որից 10 կմ արևմուտք գտնվում էր Ուչքիլիսա (երեք եկեղեցի) գյուղը: Ուչքիլիսայից հարավ ընկած էին Գյուլիստան և Չոբանքյոյ գյուղերը, որոնց արևելքից սահմանակից էր Արփաշեն գյուղը: Արփաշենից հարավ-արևելք՝ Ջարիշատի գավառի հարևանությամբ, բարձրադիր վայրում ընկած էին Չատախ և Ղըրխ-Փունգար գյուղերը¹⁷²:

Ուչքիլիսայից արևմուտք գտնվում էր Օրաքիլիսա գյուղը, որից հյուսիս-արևմուտք՝ ոչ շատ հեռու, ընկած էին Ուգուրլի և Փոլագուկ գյուղերը: Սրանցից հարավ՝ Կուրի ափերին էին Գուրկաշեն, Սամգալեք և Ուրուտ գյուղերը: Ուրուտը XVI–XIX դարերում Գյուլեի վարչական կենտրոնն էր: Նրանից արևելք ընկած էր Խնա գյուղը, որից ևս 7–8 կմ արևելք և Արդահանից 26 կմ հարավ-արևմուտք Գելի-օղլին (Գյուլե) էր: Սրա մերձակայքում էր գտնվում բերդը, որն էվլիա Չելեբի մոտ հիշատակվում է Քոլե (Գյուլե) ձևով. «Ախալցխայի տերիտորիայումն է և կառուցել է Վրաստանի բեյ Լևենդ խանը: Չըլդըրի էյալեթում է և սանջաքի բեյի կենտրոնն է: Փաղիշահական կանոնով բեյի խասը 300.000 ալչե է... Բերդը գրավվել է Սելիմ խանի կողմից : Գտնվում է անմատույց ժայռի վրա: 150 ալչեով կազա է: Ունի ջամի, խան և բաղնիք»¹⁷³: Խնա գյուղից հարավ գտնվում էր հիմնականում հույներով բնակեցված Թախտիկրան գյուղը, որից հարավ-արևելք՝ Կարս-Օլթի ճանապարհին, ճահճաշատ հարթավայրում ընկած էր Օկամ գյուղը: Նրա բնակիչները զբաղվում էին երկրագործությամբ և անասնապահությամբ: Գյուղն ուներ հայկական թաղ և եկեղեցի, որոնք ավերվել և ոչնչացվել են առաջին աշխարհամարտի տարիներին:

Օկամից արևելք ընկած էին Ամբոր, ինչպես նաև Վերին և Ներքին Դեմուրկապի գյուղերը, որոնք ունեին խայտաբղետ ազգաբնակչություն (թուրքեր, քրդեր, հայեր, հույներ), իսկ դեպի հարավ-արևելք տարածվում էին Սալուտ և Շարաֆ գյուղերը: Շարաֆից հարավ՝ Կարս-Օլթի ճանապարհին ընկած էր Մերդենիկ ավանը, որը Գյուլեի շրջանի ուսսական կայսրությանն անցնելուց հետո դառնում է Գյուլեի տեղամասի վարչական կենտրոնը: Մերդենիկից հարավ

¹⁷² Стѹ Карта Кавказского края с показанием густоты армянского населения.

¹⁷³ Стѹ Թորքական տարրութիւնը, հ. Գ, Էվլիա Չելեբի, էջ 113–114:

Մեհկերեք գյուղն էր, որից մոտ 10 կմ հյուսիս-արևելք ընկած էին Շաքի և Կնդրսու գյուղերը: Մերդենիկից հյուսիս-արևելք, Շաքիից 5 կմ հյուսիս-արևմուտք և Շարաֆից 10 կմ արևելք գտնվում էր մեծամասամբ քրդերով բնակեցված Ալթուն-Բողազ (Ալթունբուլազ) գյուղը: Շաքիից և Կնդրսուից հյուսիս-արևելք՝ Թախտայի գավառի սահմանակցությամբ էր Կարատաուխը¹⁷⁴: Մերդենիկից հյուսիս-արևմուտք՝ Փանակի լիվայի Քիամխիսի նահիեի սահմանամերձ հատվածում էր գտնվում Տետերկուտ գյուղը: Սրանից մի քանի կմ հյուսիս-արևելք ընկած էին Սիգնոտ և Չուփանեկ գյուղերը: Չուփանեկից մոտ 5 կմ հյուսիս-արևմուտք Խորովինքն էր, որի անմիջական հարևանը քրդաբնակ Կյումուշլուրն էր (երկրորդ Խեմիցքար): Գյուղը կառուցված էր բարձրադիր վայրում, գտնվում էր Օլթի քաղաքից մոտ 57 կմ հյուսիս-արևելք: Գյուղից հյուսիս տարածվում են անտառներ¹⁷⁵: Կյումուշլուր և Սամգալեք գյուղերի միջև ընկած էր Դորդքելիսա գյուղը, որտեղ, ի տարբերություն Կիսկիմի Դորդքելիսա (Չորդվանք) գյուղի, հնում իսկապես եղել են 4 գործող եկեղեցիներ, որոնցից երկուսի ավերակները շարունակվում են պահպանվել¹⁷⁶: Խնդրո առարկա ժամանակաշրջանում Դորդքելիսա գյուղը բնակեցված էր հիմնականում հույներով:

Ի տարբերություն ավելի վաղ շրջանի՝ XVI–XIX դարերում Գյուլեի լիվայի հայութունը մահմեդականների համեմատությամբ նվազեց: Քրիստոնյա ազգերից բնակչության թվով երկրորդ տեղում հույներն էին: Մեծամասնութունը «իսլամացած հին ժողովուրդն էր, որոնց վարքն ու բարքը չէր տարբերվում հայ ժողովրդի վարքից ու բարքից. միակ տարբերութունը կրոնն է»¹⁷⁷:

---

¹⁷⁴ Տե՛ս Карта Кавказского края с показанием густоты армянского населения.
¹⁷⁵ Տե՛ս Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 2, էջ 717:
¹⁷⁶ Տե՛ս **Տաշեան Հ.**, Տայք, դրացիք և Խոսրոջուր, ՀԱ, 1972, 7–9, էջ 294, **Koch K.**, Reise im Pontischen Gebirge und Türkisch Armenien, s. 230-231.
¹⁷⁷ **Ասրալեա**, նշվ. աշխ., էջ 196:

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ

ԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑՆԵՐԸ ՏԱՅՔՈՒՄ (XVI ԴԱՐԻ ՎԵՐՋ – XIX ԴԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ԵՐԵՍՆԱՄՅԱԿ)

ա) Ժողովրդագրական գործընթացները Տայքում XVI–XVIII դդ.

Արևմտյան Հայաստանի, այդ թվում Տայքի ժողովրդագրության ուսումնասիրությունը պահանջում է անդրադառնալ արևմտահայերի թվաքանակի հարցին: Ըստ օսմանյան վեզիր Ռեիս էֆենդիի՝ XVIII դ. վերջին քառորդին կայսրության ոչ թուրք ժողովուրդներից հայերը եղել են ամենաբազմաթիվը¹: Հայերի՝ Արևմտյան Հայաստանում մեծամասնություն կազմելու վերաբերյալ կարևորագույն տեղեկություններ է հաղորդում նաև Ֆրանսիացի ճանապարհորդ Ժան-Բատիստ Տավերնիեն²: Յավոք, այդ աղբյուրներն աղքատիկ տեղեկություններ են հաղորդում Օսմանյան կայսրությունում ապրող ժողովուրդների և Արևմտյան Հայաստանի հայերի թվաքանակի մասին: Աղքատիկ են նաև սալնամենների՝ թուրքական պաշտոնական արձանագրությունների տվյալները, որոնք, բացի այդ, անկատար են և անճիշտ: Թերություններով լի էին նույնպես իդարեսիի գրքերը՝ մարդահամարներն ըստ սեռի, որոնք հաշվի չէին առնում կրոնական պատկանելությունը: Անկատար էին նաև եկեղեցական մատյանները կամ ծխամատյանները, որոնք ծառայում են պատրիարքական տեղեկագիր կազմելու համար: Վերջիններս էլ երբեք չէին հրատարակվում և կառավարության հաղորդած մասերում էլ ժողովրդի կամ ծխականների իսկական թիվը նվազեցվում էր հարկերը թեթևացնելու նպատակով: Օրինակ, պարտադիր զինվորական տուրքը հարկահանները վերցնում էին բոլորից, անգամ հղիներից՝ պատճառաբանելով, թե տղա է ծնվելու: Ծնգրիտ չի կարելի համարել նաև պաշտոնական տվյալները, որոնցում հաշվարկները կատարված են ծխերի թվի համեմատ, քանի որ հարեմական ռեժիմը չափահաս որդուն ամուս-

¹ Տե՛ս Թուրքական աղբյուրները, հ. Ա, էջ 239:

² Տե՛ս **Бегларян Е.А.**, Города и население Армении по Ж.Б.Тавернье, ԲԵՎ, 1991, N 3, էջ 119:

նության օրից հայրական տնից հեռացնում է, որի պատճառով մահմեդական ընտանիքը 5 հոգուց ավել հազվադեպ է լինում, մինչդեռ հայ ընտանիքներն ավելի բազմամարդ են³: Բացի այդ, պաշտոնական տվյալներում գրեթե միշտ պակասեցվում էր հայերի թիվը: Սրան ավելացրած, պաշտոնյաները բավականանում էին մահմեդական բնակչության մասին տանուտերերի հաղորդած չափազանցված տվյալներով⁴: Դրանք ոչ միայն անաչառ չէին, այլ ավելին, ներկայացնում էին Արևմտյան Հայաստանի բնակչության իրական ազգային կազմից բավականին հեռու մի պատկեր:

Ինքնին պարզ է, որ նյութերը խիստ սահմանափակ են, կամ ընդհանրապես բացակայում են առանձին վարչամիավորների մասին, առավել ևս, որ անկայուն վարչական բաժանումն անհնարին էր դարձնում զանազանելու յուրաքանչյուր թվական տվյալի տարածքային շրջանակը: Էյալեթներում, գրեթե առանց բացառության, հայերի թիվը մեծամասնություն էր, իսկ երբ XIX դարում ձևավորվեցին վիլայեթները, ապա հայահոծ շրջաններին կցվեցին թուրքաշատ և մուսուլմանաշատ սանջակներ, որի պատճառով փոփոխվեց վարչամիավորների էթնիկական կազմը⁵: Դա իր հերթին բարդացրեց վարչամիավորների ժողովրդագրական պատկերը վեր հանելու խնդիրը: Ուստի վարչական առանձին միավորների բնակչության վիճակագրության միակ և գիտական մեթոդը մնում է գյուղերի անվանական հաշվառումն ըստ գավառների և նահանգների: Այնուհետև հաշվի առնելով յուրաքանչյուր բնակավայրում ընտանիքների և ընտանիքներում՝ անդամների միջին մեծությունը, հնարավոր կլինի պարզել յուրաքանչյուր վարչական միավորի բնակչության միջին թվաքանակը⁶:

Սկզբնաղբյուրներում պահպանված բազմաթիվ վկայությունների համաձայն՝ Արևմտյան Հայաստանի տարբեր գավառներում հայ ընտանիքների անդամների թիվը եղել է տարբեր: Սակայն բազմամանդամ ընտանիքներով ապրելը եղել է հայ ընտանիքի ամենաբնորոշ գծերից մեկը: Համաձայն Ալ.Նրիցյանի՝ քաղաքաբնակ հայերն իրենց ավելի ապահով էին զգում, այդ իսկ պատճառով շտապում

³ Տե՛ս Վիճակագրական տեղեկություններ տաճկահայերի մասին, Կ.տ., 1902, էջ 10–13:
⁴ Տե՛ս **Նրիցյան Ա.**, Թե՛ Տաճկական Հայաստանում որքան հայ կա, Փոքոճ, 1880, հունիս-հուլիս, էջ 216–217:
⁵ Տե՛ս Վիճակագրական տեղեկություններ տաճկահայերի մասին, Կ.տ., էջ 17–18:
⁶ Տե՛ս **Մեղրոյան Ա.**, Էրզրում, էջ 105:

էին բաժանվել: Դրա հետևանքով քաղաքներում խիստ հազվագյուտ էին 15–20 հոգանոց ընտանիքները, այնինչ գյուղերում շատ էին 30, 40, մինչև անգամ 50 հոգանոց հայ տները, քանի որ նրանք իրենց ապահովությունը տեսնում էին բազմանդամության մեջ⁷: Բազմանդամ ընտանիքն Արևմտյան Հայաստանի հայերի համար հողը չմասնատելու միջոց էր և անձնական ու գույքային անվտանգությունն ապահովող եզակի հնարավորություն⁸:

Արևմտյան Հայաստանի ժողովրդագրության առանձնահատկություններն ուսումնասիրելով՝ Ա. Մելքոնյանն իր «Էրզրում. էրզրումի նահանգի հայ ազգաբնակչությունը XIX դ. առաջին երեսնամյակին» աշխատության մեջ հանգել է այն եզրակացության, որ գյուղական հայ ընտանիքների անդամների թիվը բաղդատելիս՝ միջինը պետք է ընդունել 8-ը, թուրքերինը՝ 6-7, քրդերինը՝ ավելի պակաս⁹: Տայքում ևս կիրառելի է բնակչության բաղդատման այն բանաձևը, որը բնորոշ է Արևմտյան Հայաստանի մյուս շրջաններին և միայն այս եղանակով է, որ հնարավոր է դառնում հաշվել Տայքի բնակչության մոտավոր թիվը:

Ինչպիսի՞ն էր ժողովրդագրական իրավիճակը Տայքում օսմանյան տիրապետության հաստատման շրջանում՝ այսինքն XVI-XVII դարերում: Տարբեր աղբյուրների համադրությունից հստակ երևում է, որ չնայած նախորդ ժամանակաշրջանում երկրամասում տեղի ունեցած ոչ հայանպաստ էթնոժողովրդագրական գործընթացներին, Տայքի գավառներում մեծամասնություն էր կազմում տեղաբնիկ հայ տարրը (առաքելական և ուղղափառ), որի կողքին օրըստօրե հայտնվում էին եկվոր էթնիկական այլ խմբեր: Սուլթանական կառավարության հրամանով թուրք պաշտոնյաների կազմած «Գյուրջխատանի վիլայեթի մեծ դավթարի» համաձայն՝ հարկման են ենթարկվել ավելի քան 1250 բնակավայր ու եկամուտ ապահովող այլ վայրեր՝ լճերի ու գետերի ձկնային տնտեսություններ, այգիներ, արոտավայրեր, դաստակերտներ ու ջրաղացներ: Ինչպես երևում է սկզբնաղբյուրի համակողմանի ուսումնասիրությունից, Տայքում գյուղատնտեսությունը բավականին բարձր զարգացման մակար-

⁷ Տե՛ս **Երիցյան Ա.**, Թե՛ Տաճկական Հայաստանում որքան հայ կա, Փորձ, 1880, հունիս-հուլիս, էջ 218:

⁸ Տե՛ս **Մելքոնյան Ա.**, Էրզրում, էջ 110:

⁹ Տե՛ս **Մելքոնյան Ա.**, Էրզրում, էջ 111–112:

դակի վրա էր գտնվում: Դա պայմանավորված էր տեղի բնակչուկթյան անխոնջ աշխատանքով, որի հիմքում ընկած էր բազմադարյա փորձն ու բնական պայմաններին հարմարվելու կարողությունը¹⁰: Հարկացուցակում նշված են բոլոր մարդաբնակ և անմարդաբնակ բնակավայրերի անվանումները, դրամական և բնամթերքային հարկի տեսակները և չափը, բնակավայրերի ծխերի քանակը, նրանց նահապետների անվանացանկերը, որոնք բացառիկ նյութ են տարածաշրջանի ժողովրդագրական պատկերը վեր հանելու համար: Հարկման ենթակա բնակավայրերի անվանացանկերից հստակ երևում է, որ Տայքի բնակավայրերի մեծ մասում բնակիչները քրիստոնյա էին և կրում էին հայկական ու վրացական կամ հայերի և վրացիների մեջ մեծ տարածում գտած անուններ: Հայերի շրջանում լայնորեն գործածվող անուններ հանդիպում ենք Տայքի Փանակի լիվայի գրեթե բոլոր բնակավայրերում: Ստորև ներկայացվում է Փանակի լիվան իր հարկման ենթակա 109 բնակավայրերով¹¹:

Աղյուսակ 1

№:	Բնակավայրի անվանումը	Հարկի չափը (ակչե)	Ընտանիքների քիվը	Հիշատակվող հայկական կամ հայերի շրջանում մեծ տարածում ունեցող անճանադանները	Էջն րատ հարկացուցակի
1	2	3	4	5	6
Փանակի նահիե					
1	Փանակ (ռաբաթ)	30000	36	Մոհա Ջարարի ուրի, Փիր Նազարի, Աշոտ, Միրաբ Ջարարի, Գրիգոր, Շահմե-	332-333

¹⁰ Տե՛ս **Տեհնոյե Թ.**, Տամբրեդ-ճասազլեդե Տաթարոյեղոս Տոջոլոս ՄեյրնեոՅա XVI Տալոյեոնեո, ԳՅ. 140.

¹¹ Տե՛ս Գոլրճոս Եոնոս յոլոոյեոտոս ճոճո ճաճոարո, Բ. 2, ԳՅ. 332-392.

				լիք, Թաթու, Գրիգոր Ամրոսի, Ստեփան, Ավանես, Թաթու Սկրտչի, Հակոբ Փիրալի	
2	Դաստակերտ (Փանակ)	500	6	Տերտեր Աբրամի, Սուլբան Խաչիկի	335
3	Դաստակերտ (Փանակ)	600	8	Շերմազան, նրա եղբայր Պարոնվարդ, Բաղդասար, Մարտիրոս	335
4	Դաստակերտ (Փանակ)	400	6	Աթաբեկ, Օնան Գրիգորի, նրա որդի Օհան	336
5	Բարիք	14000	42	Անդրանիկ, Մուրադ, Միրան, Վարդպարունի որդի, Ջաքար, Խաչատուր, Համբարձում, նրա որդի Օզան, նրա եղբայր Հովսեփ, Խաչատուր Ստեփանի	336
6	Կոնձոր (Կոստր)	20000	39	Ամիրխան Գրիգորի, Ամիրվարդ, Ավանես Պարոնի, նրա եղբայր Նուրազիզ, Սարգիս Շահնազարի, Ափրիանոս, նրա եղբայր Սկրտչի, Եղիազար, Խաչատուր, Ավանես Սուլբանի, Յարալ, նրա որդիներ Սկրտչի և Սարգիս, Գուլազիզ Օհանեսի, Փիրնազար, Կակոս Արտաշեսի	337-338
7	Արմաշեն	10000	30	Վասիլ Աբրամի, Տերտեր Գուլազիզի, նրա եղբայր Կիրակոս, Մխիթար, Մանասա	338
8	Չարձոր (Չարսոր)	11500	37	Մոսիկ, Հազարպետ Մոսիկի, Փարազիզ Վարդիկի, Նուրազիզ Վարդիկի, Կարապետի որդիներ, Ջոհրաբ, նրա եղբայր Ջանիբեկ, Ավանես, Սիիրան	339
9	(անընթեռնելի) Վերին ճալա ցանքատարածքով	12598	19	Գրիգոր, նրա եղբայր Ջանիբեկ, Եղիա	340
10	Մուշեղ	13700	18	Ջոջիկ, Մելիք, Եղիա, Դավիթ Շահնազարի	340

11	Դաստակերտ (Մուշեղ)	200	3	Սկրտչի որդիներ Մուրադ-խան և Թեմուր	341
12	Մուխրուլ	16000	25	Սկրտչի, Ջարասպ, Հովհաննես	341
13	Կոփ	9000	40	Մարտիրոս Վարդանի, նրա եղբայրներ Վարդևան և Դուլբեկ, Փիրազիզ, նրա որդի Սկրտչի, Կիրակոս Մողմոնի, Ասվա/ճա/տուր Փիրիջանի, նրա եղբայրը, Կարապետ, Մարգար, Ավագ, նրա եղբայր Պավել, Սկրտչի որդի	342
14	Քեղվանք	13000	-	-	343
15	(անընթեռնելի)	5000	7	-	343
16	Թաղթ	5000	8	Չաքարի թոռ	343
17	Թխասքուրթ	13000	28	Շահում, Խաչատուր Ազարբեկի, նրա եղբայր Օզան, Քրիստոս Ասլանի, Սարգիս Մուրադչահի, Գրիգոր Ջանազիզի, նրա եղբայր Կիրակոս, Շերվան Գաբրիելի, նրա եղբայր Տերհանես, Վարդայարոն, Տերտեր Գուլմազի	344
18	Դաստակերտ (Թխասքուրթ)	330	4	Բայանդուր Չաքարի, նրա եղբայր Փիրալ	344
19	Չատգերակ (Չեղկարեկ)	14500	50	Սարգիս Օհանի, Գրիգոր Օհանեսի, նրա եղբայր Նորսես, Սարիբեգ Տերհակոբի, Մելիք Ջոհրաբի, Փիրիջան Նազաբի, Կարապետ, Սարգիս Դազարի, Մարտիրոս, Տղիազար Վարժեղի, Գալուստ Խաչատուրի, նրա եղբայր Դուլբեգ, Կարապետի որդի, Դանիել, Ազատ, նրա եղբայր Ասլան, Սկրտչի, Առաքելի որդի, Կիրակոսի թոռ, Խաչատուրի որդի, նրա եղբայր Վարդան, Ալեքսան Վարդազիզի, նրա որդի Ստեփան, Ջոհրաբ Ներսեսի, Օհանես	345

				Ասվա/ճա/տորի	
20	Դաստակերտ (Ջատգերակ)	330	3	-	346
21	Էզնաք	11000	40	Շահնագար, Բագրատ, Մանվել, Անդրեաս	346-347
22	Վերին, Ստորին և Միջին Արսե-նիկներ	13500	138	Կիրակոս, Մեհրիվան Կիրակոսի, Սողոմոն Սահակի, Սարգիս Ազիզի, նրա եղբայր Խաչատուր, Օհանես, Ամիրվարդ, Սկրտիչ Սահակի, Կիրակոս Օզանի, նրա եղբայր Սուլբան, Հազարթեյ, Կիրակոսի եղբայր Միրիջան, Սկրտիչ, Մանվել քահանա, Եղիազար քահանա	347-349
23	Ջկնային տնտես. (Արսենիկ)	200	-	-	349
24	Էզրիշուար (ցանքատարածք)	1000	-	-	349
25	Եզնոց (Էզնոխ)	11000	15	Մանուկ, Բայանդուր	349-350
24 ²	(անընթեռնելի)	9000	3	Արտաշես Փիրազիզի, նրա եղբայր Ալիխան, Ջատիկ, Վարազ	350
25 ²	Դաստակերտ (անընթեռնելի անվամբ գյուղի մոտ)	350	8	-	350-351
26	(անընթեռնելի)	9300	անբնակ	-	351
27	Նազիրվան (Լազարվան)	7000	14	Ամիրազիզ, նրա որդիներ Խաչատուր և Մարտիրոս, Նորսեպի թոռ, Ահանես, Սկրտիչ	351
28	Դաստակերտ (Նազիրվան)	250	3	-	351
29	Ագրակ (Ակրիակ)	8000	6	Ջատիկ Սուլբանի	352
30	Բարնակ	10000	24	Սարգիս Ջաքարի, Վարդազիզ, Վարդան Վարդազիզի	352-353
31	Մերենես	8500	26	Մանուկ, Վարդազիզ Ստեփանի, Սարգիս	353

32	Էզաձոր (Այգեձոր, Էկետր)	8000	15	Գարսևան, Անդրեաս Ռոստոմի	354
33	Չաղբոս	11000	6	Գիքոր, նրա եղբայր Հովսեփ	354
34	Կարխուլ	4500	17	Հովհան, Նազար Դավիթի, նրա եղբայր Գիգո, Եղիա- զար Սկրտչի, Պետրոս Խաչատուրի, Վարդազիզ Ստեփանի, Մուրադչահ Չաքարի	355
35	Կոտիք	12000	54	Աբիսոն Գրիգորի, նրա եղ- բայրներ Ավանես, Յասոն և Իսքենդեր, Մինաս, Ամիր- վարդ, Մատիկ Հովհաննեսի, նրա եղբայր Կիրակոս, Խաչատուր, Ներսես, Կիրակոս Հովհանի	355-356
36	Քարագլուխ	7000	24	Ալեքսան Օզանի, Լիպա- րիա, Արտաշես Ջուրապի	357
37	Կինեսպոս	5500	12	Գրիգոր Մարտիրոսի, Խա- չիկ Գրիգորի, Գրիգորի որդի, Կարապետի որդի	357-358
38	Վաղավեր	7500	23	Սարգիս, Մարկոս	358
39	(անընթեռնելի)	5500	անբնակ	-	358
40	Աղիտ-Գոմ (Աղիրդգոմի)	10000	7	Նովրոս Գրիգորի	359
41	Կոնք (Դեգիրման Դերես)	11200	անբնակ	-	359
42	(անընթեռնելի)	3000	անբնակ	-	359
43	Բերդիկ (Բարդիկ)	-	անբնակ	-	359
44	Իսրայել	6000	4	Ավանես Հանեսի, նրա եղ- բայրներ Գրիգոր և Հանես	359
45	Գարդողիս	11000	7	Կիրակոս Սկրտչի, Նովրոս Մարտիրոսի, Խոսթեյ Հով- հաննեսի, Ասվա/ժա/տուր Ասվանի, Կարապետ Մուրադի	360
46	(անընթեռնելի)	3000	անբնակ	-	360
47	Չկնային տնտես. (Բերդիկ)	5000	-	-	360

48	Թարիք (Բարիք)	5000	11	Ասվա/ծա/տուրի որդի, Սիմոն Բայանդուրի, նրա եղբայրներ Սկրտիչ և Մարտիրոս, Գալուստ Հովհաննեսի, Շահողյի Սկրտչի, Սկրտչի որդի	361
49	Յանքատարածք (Փանակ)	7000	-	-	361
50	Խոշ (ցանքատարածք)	-	-	-	361
51	(անընթեռնելի) Կոնձորի մոտ	1000	-	-	361
52	Օկեթ (Աղիտգոմի մոտ)	500	անբնակ	-	361
53	Տաշ (ցանքատարածք, Աղիտգոմի մոտ)	500	-	-	361
54	Յանքատարածք	4900	-	-	362
55	Իսրայել (Գիլիմնիքոյ)	2000	անբնակ	-	362
Քիամխիսի նահիե					
1	Քիամխիս	28000	55	Չաքար, Մուրադ, Նազար, Մատիկ, Հազարթեղ	362-363
2	Դաստակերտ (Չիփթիլի) ¹²	376	3	Դավիթ Սոսի, Հազար, նրա եղբայր Քայմարոզ	363
3	Տաճարիկ (Տաջերեթ)	22000	29	Կիրակոս Սարադանի, նրա եղբայր Խաչատուր, Արտաշես Ձեմձիլի, Ավանեսի որդի	363-364
4	Սկրտչի դաստակերտ	380	5	Խոսրով, նրա եղբայր Վահան	364
5	Բանջրոտ (Փանջուրեթ)	12900	26	Արտաշես, Գալուստ, Վասիլ Հակոբի, նրա եղբայր Սուլբան	365
6	Սողոմոն	14000	13	Կիրակոս Հովհաննեսի, նրա որդի Մարտիրոս	365
7	Փերթևան	7000	29	Գալուստ, նրա եղբայր Վարդան, Գալուստ Մուրադշահի, Սկրտչի որդի, Կարապետ Դովլատբեկի	366

¹² XVI դ. վերջից մասնավոր կալվածք Թուրքիայում:

8	Դաստակերտ (Փերթևան)	200	3	-	367
9	Խաբան	16000	45	Փիրնազար Մանասի, նրա եղբայր Կիրակոս, Գուլբեկ Վահանի, Սինաս, նրա որդի Ազարբեկ, Վարդազիզ, Կարապետի որդի, Վարդազիզի որդի	367-368
10	Վերին (անընթեռնելի)	5000	18	Ազատ, Գրիգորի թոռ, նրա որդի Սարգիս, Գուլար Մարտիրոսի	368
11	Գաղ (Գվաղի)	8500	8	-	368-369
12	Դաստակերտ (Գաղ)	270	3	Լևոն Ներսեսի	369
13	(անընթեռնելի)	4500	անբնակ	-	369
14	Աղունդիլ	8500	անբնակ	-	369
15	Ստորին (անընթեռնելի)	14998	անբնակ	-	369
16	Յանքատար-աձքներ (անընթեռնելի)	20000	-	-	369
Փանազկերտի նահիե					
1	Փանազկերտ (ռաբաթ)	16000	40	Սյրտիչ, նրա եղբայրներ Սիմոն և Հազար, Մուրադ Ստեփանի, նրա եղբայր Մարգար, Հովհաննես Մուրադի, նրա եղբայրներ Վասիլ և Սարգիս, Մուրադ, Մուրադ Կիրակոսի, Մարգար	370
2	Չկնային տնտես. (Փանազկերտ)	500	-	-	370
3	Ուրեկի	21000	48	Մուրադի որդի, նրա եղբայր Ստեփան, Ավա/ծա/տուրի որդի, Հանես, նրա որդի Վարմաս, Ալեքսան Սարգսի	371
4	Վերին Փանազկերտ	15000	36	Սյրտիչ Նովրուզի, նրա եղբայրներ Հովհաննես և Սարխուշ, Մարկոսի թոռ, Գաբրիել, Մանվել	372
5	Վերին և Ներքին Օղթաբաբեր	22000	88	Ազատ, Վարդ, Առաքել, նրա եղբայր Փիրան, Կարապետի որդի, նրա որդիներ	373-374

				Սահակ և Վարդագիզ, Բուդախ Աբրահամի, նրա եղբայր Մելիքսեթ, Ավանես, նրա եղբայր Վարդագիզ, Կիրակոսի որդի, նրա եղբայր Սարգիս, Կարապետ Գրիքորի, Մելիքսեթ Կարապետի, Դավիթբեկ Չաքարեի, Աբրահամ Չաքարի, Խոսիկ Կարապետի, Սկրտիչ Շահագիզի, Մանվել Եղիազարի, Վարդագիզ Նովրուզի, Ավագ, Հակոբ Դազարի, Բուդախ Մելիքի, նրա եղբայր Սահակ, Պարոնվարդ Սարուխանի	
6	Դաստակերտ (Փանագլեերտ)	200	4	-	372
7	Գեամալ	14500	26	Գրիքոր Միրիջանի, նրա եղբայր Վարդան, Ավանես Մարտիրոսի, Արտաշես Մելիքի, Մելիք Մուրադի, Դազար Մինասի, Սարիբեկի որդի, Մուխտար Սարիբեկի, Խաչատուր Գրիքորի, Կարապետ Կիրակոսի, Կիրակոս Ավադանեսի, Հովսեփ	374-375
8	Փիրդանոս	10000	20	Սկրտրչ, Պողոս, Կարապետ Չոնրաբի, Գրիքոր Վարդագիզի	375
9	Սեհանք	15433	22	Պետրոս, Վարդան, Չաքար, Շահակարոն	375-376
10	Փոքր (անընթեռնելի)	18500	4	-	376
11	Քարաշուտ	11000	8	-	376
12	Կապք	10000	23	Վարդագիզ, նրա որդիներ Ամիրագիզ և Հազարթեխ, Դազար, Մելիք, Կիրակոս, Մարտիրոս, Սարգիս Մուրադի, Վարդան, Մելիք Հազարթեղի	377
13	Միջին Ջուլակ-	3000	անբնակ	-	377

	երտ				
14	Կիսադաստակերտ	275	6	Միհրան Օհանի	378
15	Կիսադաստակերտ	193	3	-	378
16	Ներքին Ջուլակերտ	8000	36	Սլրտիչ Դարագոզի, Գուրգեն Մուրադի, Ավագ, Կիրակոս Ավագի, նրա եղբայր Ստեփան, Ավանես, Հանես Հովհաննեսի, Ասվա/ծա/տուր Ազարբեգի, Սարգիս, Կիրակոս, նրա եղբայր Դարաիգիթ, Ասվա/ծա/տուր Դարաիգիթի, Գալուստ, Սարգիս Խոսիկի, նրա եղբայրներ Ամիրսարգիս և Ամիրվարդ	378-379
17	Յանքատարածք (Ներքին Ջուլակերտ)	600	-	-	379
18	Բերդուս	500	8	Ամիրնազար, Կիրակոս Օհանեսի, Վարդան, Դազանփեր Գրիգորի, Ստեփան Ասվա/ծա/տուրի	379
19	Դաստակերտ (Բերդուս)	200	4	Խոսիկ Վարդպարունի, Առաքել, Վարդպարուն	380
20	Քամրիսի (Քեամիս)	25000	58	Օրսբեգ Շահամիրի, նրա որդիներ Ամիրազիզ և Խաչատուր, Նուրազիզ Խաչատուրի, Սահակ, Դանիել, Հովսեփ, Ասվա/ծա/տուր, Պարոնպետ, Ամիրբեգ, Մինասի որդի Մաթարս, Շահնուրադ Կարապետի, նրա եղբայրներ Մուրադխան, Մելիքսեթ և Դալթմաս, Աթաբեկ, նրա եղբայր Զանդար, Գրիգոր Մարկոսի, նրա եղբայրներ Ասլանաս և Գևորգ, Գափրիել, Եղիազար, նրա եղբայր Սահակ, Կարապետ Մաստրի, Մուրադ Փարվանի, Եղիա Ավագի, Դեսպան	380-381

21	Կարմրածոր (Քամրաստոր)	14000	18	Գրիգոր Ամիրասլանի, նրա եղբայրներ Հակոբ և Կիրակոս, Հովհաննես Իսքենդերի, նրա եղբայր Կիրակոս, Ջանիբեկ Աբրահամի, Սելիք	381-382
22	Կարմիր	8000	21	Փիրալի Առաքելի, նրա եղբայր Հակոբ, Սարիբեգ Հակոբի, Ագիգ Ամիրայի, նրա որդի Վահան, Պարոններ Սարմուզի, Գալուստ Նաթանի, Նորազիգ Միրանի, Դուրմիչխան, Ենոք Վարդանի, նրա որդի Մաթևոս, Եղիազար Բայանդուրի, Հովհաննես Ամիրազիզի	382
23	Վերին Ջուլակերտ	5000	8	-	383
24	Օլոր (Ոլոր)	20000	60	Մինաս, Մանասի որդի՝ քահանա, նրա որդի Հովհան, Մինաս Գոգորի, Մինաս Սուլթանի, նրա որդի Ալեքսան, Հակոբ Փարվանի, Կարապետ Հակոբի, Մարտիրոս, նրա եղբայր Թաթոս, Ամիրնազար, Ամիրնազար, նրա եղբայրներ Շահնազար և Փիրնազար, Մինաս Եղիայի, Ջաբար, Իսահակ Մարկոսի, նրա եղբայր Եղիա, Սարգիս Ջոհրարի, Խաչիկ Մուխթարի, նրա եղբայրներ Ստեփան և Դիլենջի, Մինաս, նրա եղբայր Թուվա, Հայրապետ, Կիրակոսի թոռ, Կիրակոս Թևորի	383-384
25	Դաստակերտ (Օլոր)	340	1	-	384
26	Հայդոս	13000	28	Բայանդուր Ջաբարի, նրա եղբայր Բաղիկ, Վարդազիգ Ջավելի, Վարդան Վարդազիզի, Գուլազիգ Դևազարի,	385

				նրա եղբայր Եղիազար, Մանուկ, նրա եղբայր Մարկոս, Մելիքսեթ նրա եղբայր Նուրագիզ, Հովսեփ, Հագարպետ, Եղիա Հագարպետի, Ենոք Ագարի	
27	Նորբերդ	20000	53	Գրիգոր Մինասի, Եղիա Գրիգորի, Մարտիրոս Ահարոնի, Մելիքսեթ, նրա եղբայրներ Փանոս և Ամիրբեկ, քահանայի որդի Հովսեփ, նրա եղբայր Սաբա, Սյրտիչ	386-387
28	Սեբար	8000	23	Զոհրաբ Վարազի, Ագարբեկ Միհրանի, նրա եղբայր Ենոք, Հովհան, Վարձել Մելիքի	387-388
29	Կարնավաս	12000	152	Հարություն, Գալուստ, Եղիա Մարկոսի, Աբգար, Փանոս Ամիրնագարի, Ավալ Փաբոսի, Ալիխան Ասլամագի, Զարասապ, Հագարպետ, Մելիք, նրա եղբայր Աբարեկ, Զոհրաբ Գրիգորի, Զաքար, Մարկոս Դավթի, նրա եղբայր Մոսիկ, Հովսեփ, նրա եղբայր Վարդագիզ, Զալիկ, Մանվել Մաթուրի, Օհան, Մինաս, Միհրան, Զաքար, Զոհրաբ, նրա եղբայր Մարկոս, Սյրտիչ, Ռամիկ, Լևոն Ռամիկի, Մինաս, Լևոն Ավայի, Խոսաթեղ Կիրակոսի, Սաբա Պարոնի, Ռամիկ Խանդամասի, Սոս	389-391
30	Աղվանիք	7000	անբնակ	-	391
31	Մամտուր	6000	անբնակ	-	391
32	Խոշվանք	2000	3	Արտաշես, նրա եղբայր Սուրբան	391-392
33	(անընթեռնելի)	2000	անբնակ	-	392
34	(անընթեռնելի)	2000	12	Ղարիք, Մաթևոս, Մինաս, Պողոս Մարտիրոսի, նրա	392

				եղբայր Ամիրալ, Մաթևոսի որդի, Սիմասի որդի	
35	Պետրոս	1000	ամբնակ	-	392
36	Յանքատարածք (Պետրոս)	500	-	-	392
37	Յանքատարածք (Կապք)	100	-	-	392
38	Կարխիսի	2000	-	-	392

Փանակի լիվան ըստ Գյուրջիստանի վիլայեթի մեծ դավթարի

Անհրաժեշտ ենք համարում նշել, որ վերը թվարկված բնակավայրերում հանդիպում ենք նաև քիչ քանակությամբ վրացական անձնանունների: Այսպես, Փանակ գյուղում հանդիպում ենք Գոգիչայի, Չարձորում (Չարգով)՝ Գիորգիի, Կոփում՝ Գիորգիի և Գրիգորի, Խաբանում՝ Ջազայի, Փանազկերտում՝ Գոճիայի և Իլարիոնի, Ուրեկում՝ Գոգիչայի, Բազուչայի, Գեսմալում՝ Իվանների, Կարնավասում՝ Գիորգիի, Գոգիչայի և այլն: Հաճախ կարելի է հանդիպել դեպքերի, երբ հայրն ունեցել է վրացու, որդին՝ հայի, կամ եղբայրներից մեկը հայի, մյուսը՝ վրացու անուն: Օրինակ Թխասքուրք գյուղի բնակիչ Բեքայի որդու անունն Ազատ էր, Նորբերգ գյուղի քահանայի որդիներից մեկի անունը Հովսեփ էր, մյուսինը՝ Սաբա, Քեամիս գյուղի բնակիչ Գրիգորի որդիներն էին Ասլամազը և Գիորգին¹³: Նման փաստերը վկայում են խառը բնակչություն ունեցող գյուղերի գոյությունը, նրանցում երկու ազգությունների միջև ոչ միայն հանդուրժողական, այլ նաև բարյացակամ վերաբերմունքի առկայությունը մասին: Այսպիսի իրավիճակը ձևավորվել էր նախորդ՝ Սամցխեի աթաբեկության շրջանում և կարող էր լինել նաև հայությունը շրջանում քաղկեդոնականության տարածման հետևանք¹⁴:

«Գյուրջիստանի վիլայեթի մեծ դավթարում» հազվադեպ ենք հանդիպում թուրքական և քրդական անունների: Սա պայմանավորված էր այն հանգամանքով, որ տարածաշրջանում օսմանյան տիրապետությունը դեռևս թույլ էր:

Չլղբրի էյալեթի կազմում Տայքի գավառներից հայ բնակչությունը բացարձակ մեծամասնություն էր կազմում Բերդագրակի լի-

¹³ Տե՛ս ԳՆՐԻՋՅԱՆԻ ՎՈՐՈՒՄԻՆԻ ՎՈՐՈՒՄԻՆԻ, ԳՆ. 2, ԳՆ. 344, 381, 387.

¹⁴ Տե՛ս ՄԵՂՈՆՅԱՆ Ա., Ձավախը XIX դ. և XX դ. I քառորդին, էջ 82-83:

վայրում. «...բնակիչք նոցա առհասարակ էին յազգէս Հայոց»¹⁵: Սակայն իբրև յուրդլուկ և օջաքլըք կառավարվելու պատճառով «Գյուրջիստանի վիլայեթի մեծ դավթարում» Բերդազարակի լիվան, ինչպես նաև նման կարգավիճակ ունեցող Ախալցխայի էյալեթի մյուս գավառները՝ Լիվանեն, Նըսֆի Լիվանեն և Շևչատը, չեն հիշատակվում: Հարկահանութեամբ այդ գավառներում զբաղված էին դրանց ժառանգական սեփականատերերը:

Հայաշատ էր նաև Թորթումի լիվան: XVII դ. առաջին կեսին Թորթումի գավառի էթնոտոպոլոգազարական պատկերի մասին արժեքավոր տեղեկութիւններ է հաղորդում ժամանակաշրջանի հեղինակ Հակոբ Կարնեցին, համաձայն որի. «Եւ էին բնակիչք երկրիս կես հայ ազգաւ և կեսն կրօնիւք վրացի, բայց հայի լեզուաւ խօսէին»¹⁶: Այս առիթով Հ. Տաշյանը գրում է. «Հայ ազգաւ և կրօնիւք վրացի՝ հակադրութիւն են կրօնական տեսակէտով, ոչ թէ ազգային, ինչպէս արդէն «հայի լեզուաւ» կը ցուցնէ: Ասոնք «վրացի» էին այնպէս՝ ինչպէս այսօր «Firengi» կամ «Փրանկ» Հայեր: Ինչպէս Բիւզանդեանց իշխանութեան ներքև ունեցած ենք նաև շատ բազմաթիւ «հոռոմ» Հայեր, որոնցմէ այսօր ալ կան յուճածէս, բայց տակաւին հայախօս Հայ-Հոռոմներ, նոյնպէս պատմութեան բերմամբ ունեցած ենք «կրօնիւք վրացի» Հայեր – չհաշուելով լիովին վրացած՝ ինչպէս նաև յուճացած ու կորսուած Հայերու բազմութիւն մը»¹⁷:

Տայքի բնակչութեան թվաքանակը պարզելու համար անհրաժեշտ ենք համարում դիմել մոտավոր հաշվարկի մեթոդին: Իսկ որ այդ մեթոդը կիրառելի է նաև Տայքի համար, ցույց տանք հետևյալ պարզ հաշվարկով. այսպես Փանակի լիվայի գյուղական բնակավայրերը, չհաշված դաստակերտներն ու անմարդաբնակ մնացած գյուղերը, թվով 61-ն են, իսկ այդ բնակավայրերում առկա ծխերի թիվը հավասար է 1790-ի: Ստացվում է, որ Փանակի լիվայի գյուղական բնակավայրերը միջինը կազմված են շուրջ 30 ծխից: Տայքի բնակչութեան թիվը որոշելու համար միջինը յուրաքանչյուր ընտանիքում պետք է ընդունել 8 անդամ, հաշվի առնելով, որ բնակավայրերում բացի հայ ազգաբնակչութիւնից ապրում էին նաև

¹⁵ Ինճիճեան Գ., Աշխարհագրութիւն..., էջ 132:

¹⁶ Յակովբ Կարնեցի, նշվ. աշխ., էջ 18:

¹⁷ Տե՛ս Տաշեան Հ., Հայ բնակչութիւնը Սև ծովէն մինչեւ Կարին, էջ 68–69:

մահմեդականներ: Այս հաշվարկը կիրառելով Տայքի բոլոր գավառների համար, կստանանք հետևյալ պատկերը.

աղյուսակ 2

Հ/հ	Գավառը	բնակավայրերի թիվը	ծխերի թիվը	բնակչության թիվը
1	Բերդագրակ (Կիսկիմ)	60	1800	14400
2	Պարխար	40	1200	9600
3	Թորթում	53	1590	12720
4	Թավուսկեր	24	720	5760
5	Օլթի	81	2430	19440
6	Մամրվան	30	900	7200
7	Փանակ	109	1906	15248
8	Գյոլե	40	1200	9600
Ընդամենը		446	12016	93968

Այսպիսով, Տայքի բնակչության ընդհանուր թիվը մոտավոր տվյալներով XVI դ. վերջին հասնում էր շուրջ 94 հազարի: Հաշվի առնելով Ղ. Ինճիճյանի հաղորդումները հայուլթյան թվի վերաբերյալ, գրեթե առանց բացառության հայանուն բնակավայրերի առկայությունը, ինչպես նաև «Գյուրջիստանի վիլայեթի մեծ դավթարում» հանդիպած հայկական բազմաթիվ անձնանունները, պետք է ընդունել, որ հայկական էր Տայքի բնակչության մոտ երկու երրորդը:

Արևմտյան Հայաստանի և մասնավորապես Տայքի հայ բնակչության համար իսկական պատուհաս էին նաև թուրք-պարսկական պատերազմները, որոնց արդյունքում բունի տեղահանվում էր հայ ժողովուրդը: Այս գործընթացի արդյունքում տեղի էր ունենում Արևմտյան Հայաստանի հայաթափում: 1604 թ. իրադարձություններին անդրադառնալով՝ Զաքարիա Վանեցին գրում է. «Զի ել հրաման յարքայէն, զի երթիցէն և գերեսցէն զտունս հայոց: Եվ գնացեալ գերեցուցին զԿարս, զՇիրակունիս, զԲասեն, զԿաղզըւան, զԱղջաղալեն, զԱլաշկերտ, զԳաւգ(սու), զԱիքլիս, զՏումանիս, զՉլզըր, զԱրտախան, զԿոլայ, զՇաքի, զՇրւան, զՇամախի, զԲանակ, զՓասկէք (Փանագկերտ), զՅուխտիք, զՄամրվան, (ընդգծումը մերն է – Ա. Ա.) զԹարխուն, զՍեպեր, զԵրեւան, զՆախչըվան, զՋուղայ, զԱղբակ, զՍալամաստ և այլ բազում գեաւղ և քաղաք, զոր ոչ կարեմք

ընդ գրով արկանել: Զի Դավրեժոյ մինչև ի Թէոդորոյ պաւլիս, որ Արզըռում կոչեն անմարդաբնակ արարի, և Երեւանայ մինչև Թարվեզ ԿՌ (60 Հազար) գերի արարին»¹⁸: Բռնագաղթից գերծ չեն մնում նաև Տայքի մյուս շրջանները: Մասնավորապես 1629 թ. նոր բռնագաղթ է տեղի ունենում, որի ժամանակ «եկեալ ինալի փաշան վազիր ի վերայ Ապազին, չկարաց առնուլ, ապա աշխարհս աւերեաց ի Թաւան, ի սուր սուսերի, ի գերութիւն վարեց՝ զԵրզնկան, Առզրում, Բասեն, Թորթում* և այլ գաւառք, և գնաց ի Թաւխատ»¹⁹:

Հպատակ ժողովուրդների նկատմամբ լիակատար գերիշխանություն հաստատելու նպատակով սուլթանական կառավարությունն սկսեց նվաճված երկրամասերը բնակեցնել թուրքալեզու և իրանալեզու (գերագանցապես քրդեր) ցեղերով: Ընդառաջելով գաղթել ցանկացող քրդական ցեղերի ցանկությանը՝ 1635 թ. սուլթան Մուրադը կազմակերպեց զանգվածային ներհոսք դեպի Էրզրումի նահանգի հյուսիսային գավառներ²⁰: Եթե սկզբնական շրջաններում քրդերը հյուսիս էին տեղափոխվում ամառվա ամիսներին՝ յայլաներում իրենց մեծաքանակ հոտերն արածեցնելու համար, ապա այժմ նրանք անցան մշտական բնակության հայկական բնակավայրերում, իսկ հայ բնակչութունը պարտավոր էր ամբողջ ձմեռ պահել ինչպես քրդերին, այնպես էլ նրանց անասուններին: Զեռնարկված այս քայլերի հետևանքով աստիճանաբար փոփոխվեց Արևմտահայաստանի էթնիկական դիմագիծը²¹: Պետք է նշել նաև, որ քրդական տարրը Տայքում մեծ դեր չի խաղացել: Քրդաշատ բնակավայրեր կային հատկապես Գյուլեում և Փանակում, իսկ Կիսկիմը, Խոտորջուրը և Թորթումը զուրկ էին քրդական տարրից:

1639 թ. Կարե-Շիրինի հաշտության պայմանագրի կնքումից հետո թուրքական կառավարությունը ձեռնամուխ եղավ նվաճված ժողովուրդների մահմեդականացման գործընթացին: Հակոբ Կարենցին գրում է. «Ի բազմանալն Հագարացոցն ի ժամանակս մեր ի թու-

¹⁸ Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դ. հիշատակարաններ, հ. Ա, (1601–1620), կազմեցին Վ. Հակոբյանը և Ա. Հովհաննիսյանը, Եր., 1974, էջ 411–412:

* Մեջբերումներում մեր կողմից ընդգծված են միայն Տայքի բնակավայրերը (հեղ.):

¹⁹ Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դ. հիշատակարաններ, հ. Բ, (1621–1640), կազմեցին Վ. Հակոբյանը և Ա. Հովհաննիսյանը, Եր., 1978, էջ 327:

²⁰ Տե՛ս **Մերոնյան Ա.**, Ժողովրդագրական գործընթացների միտումները Էրզրումի նահանգում (XVI դ. – XX դ. սկիզբ), ՊԷՀ, 1999, № 2–3, էջ 124:

²¹ Նույն տեղում:

ականիս ՌՂԲ. (1643) ամին եղև հրաման մեծ կայսերէն Ստամպուլայ ի վերայ մօլլայի միոջ, որ էր յոյժ անուանի և առաջակայ էր քաղաքիս Արզրումայ և փաշաներաց՝ Ջաֆար անուն ժանտաբարոյ և քրիստոնեից թասիպ, յաշխարհագիր առնել զբոլոր շրջակայ երկիրս Արզրումայ: Եվ ելեալ արար դաւտար և կապեաց ծանր խարած, և ելին մեծ և փոքր ի թագաւորական դաւտարն. և երկրիս Վրացիքն ամենայն յերկուցեալք ի յահէ խարածին յօրէնս Մահմետի. ապա ազգս Հայոց մնացին ի վերայ հաւատոցն ողորմութեամբն Քրիստոսի և աղօթիւք սուրբ Լուսաւորչին»²²: Մեկ այլ գանգվածային մահմեդականացման մասին է վկայում XVIII դ. վերջի XIX դ. սկզբի պատմաբան-աշխարհագիր Ղ. Ինճիճյանը: Ըստ նրա. «...գնախկին հայկազուն բնակչաց թորթումայ, թե ճանճրացեալք ի բռնութենե և ի զրկանաց, դարձան առ հասարակ ի կրօնս տաճկաց.», չնայած գյուղերը շարունակում էին մնալ «ըստ մասին բնակեալ ի հայոց և ըստ մասին ի տաճկաց»²³: Բերդագրակի բնակչութիւնը ևս «ըստ մեծի մասին դարձան ի տաճկութիւն և սակալ մնացին ի քրիստոնեից»²⁴: Մահմեդական դիմագիծ ստացան նաև Պարխարի ու Թավուսքարի գավառները:

Բռնի մահմեդականացումը թուրք կառավարող շրջանակների կողմից այնպիսի փութով առաջ տարվեց, որ շատ քիչ ժամանակ անց ամբողջ Տալքում քաղկեդոնիկ եկեղեցին դադարեց գոյութիւն ունենալուց: Խոսելով Տայոց աշխարհի նշանավոր հոգևոր կենտրոնների մասին (Իշխան, Փանակ, Օշկ, Խախու և այլն)՝ Վախուշտի արքայազն Բագրատիոնը շեշտում էր դրանց թափուր լինելը²⁵: Բնականաբար, դա կործանարար ազդեցութիւն թողեց ինչպես մեսիների ու վրացացած հայերի, այնպես էլ հայութեան այն մի ստվար հատվածի վրա, որն արդեն մի քանի դար է, ինչ ընդունել էր քաղկեդոնականութիւն: Հ. Տաշյանն այս առիթով գրում է, որ կղզիացած, առանց գլխավոր կենտրոնի նվիրապետութեան մնալով, հայախոս վրացացածն այս հայութեանը մի առիթ էր ընդամենը պահպանում,

²² Յակովբ Կարնեցի, նշվ. աշխ., էջ 18:

²³ Ինճիճյան Ղ., Աշխարհագրութիւն..., էջ 93–94:

²⁴ Նոյն տեղում, էջ 132:

²⁵ Տե՛ս Վրաց աղբյուրները, հ. Գ, էջ 84–85:

որպեսզի զանգվածաբար մահմեդականանային: Եվ այդպիսի առիթ նրանց համար դարձավ 1643 թ. «ծանր խարաճը»²⁶:

Իշխանությունների սպառնալիքի տակ մահմեդականացած հայուկթյան մի զգալի մասն առերես էր ընդունել իսլամը: Նրանք ցերեկով էին միայն մահմեդական, իսկ գիշերը դառնում էին քրիստոնյաներ՝ գաղտնի հաճախելով եկեղեցիներ, կատարելով քրիստոնեական զանազան ծիսակատարություններ: Այդօրինակ բնակչուկթյունը հայտնի էր «կեսկեսներ» անունով՝ այսինքն կես հայ-քրիստոնյա և կես թուրք-մահմեդական: Կեսկեսները ստվար թիվ էին կազմում Տայքի գավառներում: Թորթումի գավառի կեսկեսների զգալի մասը գրեթե ոչնչով չէր տարբերվում մնացած հայ բնակչուկթյունից: Նրանցից շատերն անգամ անվարժ էին խոսում թուրքերեն, իսկ նրանց թուրքերենի մեջ հսկայական թիվ են կազմում հայերեն բառերը: Նրանց մեջ հաճախ էին հանդիպում հայկական անուններ, որոնց ավելացված էր թուրքական «օղլի» վերջավորությունը՝ Կոստան-օղլի, Կիրակոս-օղլի, Գասպար-օղլի և այլն: Հայկականը և քրիստոնեականը հատկապես լավ էր պահպանված կեսկես կանանց շրջանում²⁷:

Տայքի այն շրջաններում, ուր բացակայում էր քուրդ տարրը (Կիսկիմ, Պարխար և Թորթում), լազերն էին կատարում այն դերը, ինչ քրդերը՝ Արևմտյան Հայաստանի մյուս մասերում²⁸: Կարևոր է նշել նաև, որ Տայքի այդ շրջանների հայ բնակչուկթյան մի մասը լազերի բռնություններից ազատվելու համար հաճախ իրեն ներկայացնում էր ոչ միայն մահմեդական, այլև լազ: Պատահական չէ, որ նրանց հաճախ անվանում էին ոչ թե կեսկեսներ, այլ հայ-լազեր²⁹:

XVII դ. վերջերից Տայքի հայաբնակ բնակավայրերը հայտնվում են կաթոլիկ քարոզիչների հետաքրքրության ոլորտում: Քարոզչության ասպարեզ փնտրելու նպատակով 1698 թ. սեպտեմբերին Կ. Պոլսից վարդապետ Մխիթար Սեբաստացին ուղևորվում է Օլթի և Նարիման գավառները: Շուրջ մեկ տարի Կարմիր վանքում մնալուց հետո Մխիթար Սեբաստացին վերադառնում է Կ. Պոլիս, քանզի արդ-

²⁶ Տաշեան Հ., Տայք, դրացիք և Խոտորչուր, ՀԱ, 1970, 7–9, էջ 292:

²⁷ Տե՛ս Տաշեան Հ., Հայ բնակչութիւնը Աւ ծովէն մինչեւ Կարին, էջ 80–82, **Литт X. Ф.** Б., Армения. Путевые очерки и этюды, Тифлис, 1910, с. 537.

²⁸ Տե՛ս Ալաօյաճեան Ա., Պատմական Հայաստանի սահմանները, Գահիրէ, 1950, էջ 466:

²⁹ Տե՛ս Մելքոնյան Ա., Էրզրում, էջ 80:

յունքները չեն գոհացնում վարդապետին³⁰: Այսուհանդերձ, հետագա տարիներին կաթողիկ քարոզիչները որոշակի հաջողություններ են արձանագրում՝ կապված Կիսկիմի և Թորթումի գավառների հայուկթյան մի հատվածում կաթողիկուկթյան տարածման հետ:

XVIII դ. առաջին կեսին վերսկսված թուրք-պարսկական պատերազմները կրկին պատուհաս դարձան հայ ժողովրդի համար: Կարսի, Բայազետի, Կաղզվանի, Կարինի և այլ գավառների ավերումից հետո Նադիր շահը պարսկական զորքով ներխուժեց Հյուսիսային Հայաստան, որտեղից գերված 6000 հայ բնակիչների գաղթեցրեց Պարսկաստան: «Եվ անտի կրկին արձակեաց ասպատակս, որ գնացեալ հասին մերձ Թեոդուպոլսոյ, և գերեցին զՆարիմանու և հանգսն, զՋաւախէթու, զՉլտրու, և զՋալղուլու, որք էին բովանդակ ի մեր ազգէ,-գրում է Աբրահամ Կրետացին, և քչեցին զայր և զկին, զձեր և զտղայ և տարան ի Խորասան՝ թուով ԶՌ (6000), որպէս և լսեմք»³¹: Շարունակելով ասպատակուկթյունները Հյուսիսային Հայաստանում, Նադիրի հրամանով 1742 թ. պարսկական զորքերը ավերեցին Կարսը, Ջավախքը և Կոլան³²:

Թուրքական տիրապետուկթյան առաջին փուլում (մինչև XVIII դարը) Տայքում ժողովրդագրական նոր փոփոխուկթյուններ տեղի ունեցան: Դա հստակ երևում է, երբ բաղդատում ենք «Փյուրջիստանի վիլայեթի մեծ դավթարի» ու XVII դ. վերջի և XVIII դ. սկզբի իրավիճակն արտացոլող թուրքական մեկ այլ հարկացուցակի՝ «Չլդրրի էյալեթի ջաբա դավթարի» նյութերը: Անմիջապես աչքի է զարնում այն իրողուկթյունը, որ մեկ հարյուրամյակի ընթացքում կտրուկ նվազել է Տայքի, ինչպես նաև Չլդրրի նահանգի բնակավայրերի թիվը³³: Բերենք տվյալներ Փանակի և Օլթիի լիվանների օրինակներով: Փանակի լիվան 1595 թ. տվյալներով ուներ 109 բնակավայր, որից 55-ը Փանակի նահիեում, 16-ը՝ Քիամխիսում, 38-ը՝ Փանագկերտում: «Չլդրրի էյալեթի ջաբա դավթարի» տվյալներով Փանակի լիվայի կազմում մնացել էր 46 բնակավայր, որից Փանակի նահիեում՝ 23 բնակավայր, Քիամխիսում՝ 5 բնակավայր, Փանագկերտում՝ 18

³⁰ Տե՛ս Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. Գ, էջ 3125:

³¹ Աբրահամ կաթողիկոսի Կրետացոյ պատմագրութիւն անցիցն իրոյ կը Նատիր-Շահին պարսից, Վաղարշապատ, 1870, էջ 22-23:

³² Տե՛ս Վրաց աղբյուրները, հ. Գ, էջ 74:

³³ Տե՛ս Բոլլեդորոս յօսւղոտոս չճձ ճճՅճճճ, ճճ. 100-204.

բնակավայր: Նմանատիպ էր նաև վիճակը Օլթիի լիվայում: 1595 թ. մոտ 90 բնակավայրի փոխարեն մենք այժմ հանդիպում ենք 45 բնակավայրի: Այս երկու լիվաների մոտ 200 բնակավայրից կանգուն մնացել էր ընդամենը 91-ը: Եթե նախկինում հանդիպում ենք միևնույն անունը կրող մի քանի գյուղերի՝ Վերին, Ներքին, Մեծ, Միջին և Փոքր, ապա այժմ՝ նրանց մի մասն առհասարակ չի հիշատակվում, մյուսներն էլ նշվում են իբրև մեկական գյուղեր: Այս գործընթացը բնորոշ էր նաև Տայքի մյուս գավառներին, ինչպես նաև Ախալցխայի նահանգի մյուս շրջաններին:

XVIII դ. 40-ական թվականներից Վրաստանն ու Հայաստանի հյուսիսը հայտնվեցին հյուսիսկովկասյան լեռնականների՝ լեզգիների հարձակումների թիրախում: Օսմանյան կառավարութունը չէր խոչընդոտում լեզգիական տարրի առաջնադասմանը, այլ փորձում էր նրանց ներուժն օգտագործել տարածաշրջանում օրըստօրե իր դիրքերն ամրապնդող Ռուսաստանի դեմ: Լեզգիները Կարսի և Ախալցխայի (Չլդըրի) փաշաների կողմից վերցվում էին զինվորական ծառայութան՝ խրախուսելով նրանց տեղաշարժերը դեպի Ախալցխայի էյալեթ և այնտեղից նրանց հարձակումները Վրացական թագավորութան վրա: Լեզգիների ասպատակումները, որոնք ուղեկցվում էին Ախալցխայի էյալեթի բնակավայրերի ավերումով և կողոպուտով, վրաց թագավորների կողմից չէին մնում անպատասխան: Ինչպես երևում է 1770 թ. ապրիլի 30-ի իշխան Մոուրավովի կոմս Տոտլեբենին հղած զեկուցագրից, ապրիլի 20-ին Կուր գետի ափերի մոտ վրացական ուժերի և Ախալցխայի փաշայի զորաջուկատի բախման ժամանակ վերջինս ծանր կորուստներ էր ունեցել: Մասնավորապես սպանվել էին Կիսկիմի, Նարիմանի սանջակբեյերը, Թավուսքարի սանջակբեյ Մուսալիմ Ռաջան, ինչպես նաև լեզգիական զորապետ Մալաչիլը, որին սուլթանը 200 հազար ռուբլի էր տրամադրել Վրաստանի դեմ հարձակում ձեռնարկելու նպատակով՝ խոստանալով նրան տալ նաև Թիֆլիսը³⁴:

Լեզգիական ներխուժումները ծանր հետևանքներ էին թողնում նաև Ախալցխայի էյալեթի հարևան Կարսի էյալեթի վրա: Սակայն լեզգիական գործոնն այս նահանգում այդքան էլ մեծ դեր չունեցավ և նահանգի էթնոկրոնական պատկերի վրա գրեթե չթողեց:

³⁴ Стѹ Грамоты и другие исторически документы XVIII столетия относящиеся Грузии, под редакцией А. А. Цагарели, т. 1, С.-Петербург, 1891, тѡ 105–108:

Կարսի նահանգի հյուսիսային փոքր մասը կազմող Գյոլեի գավառում XVIII դ. վերջին քառորդին շարունակում էին բնակվել բազմաթիվ հայեր, որոնք հոգևոր առումով ենթարկվում էին Ամենայն Հայոց կաթողիկոսությանը: XVIII դ. ընթացքում Ախալցխայի նահանգում բնորոշ էթնիկ գործընթացների առանձնահատկություններն էին հայերի վրացադավան դառնալն ու վրացացումը, ինչպես նաև կաթողիկացումը: Այս երկրորդն ավելի շատ բնորոշ էր Ախալցխա քաղաքին և շրջակա գյուղերին³⁵: Այդ իսկ պատճառով Հայ առաքելական եկեղեցու նվիրակ կարսեցի Գրիգոր վարդապետը արդահանցի Գրիգոր վարդապետին խորհուրդ էր տալիս հեռու մնալ չարափառ ախալցխացիներից և չգնալ այնտեղ, այլ մեռն և «գիր» տալով նրան՝ ուղարկել «ի Գէօրայու և յԱրտահանու կողմունս և յԱխրքեալաք, և այլ ևս ուր որ ձեռնտու լիցի գնալն, և տացէ զսրբալոյս Մեռոնն մերազնեայ ժողովրդոցն, և առցէ ի նոցանէ զնուիրակութիւնն»³⁶: Գյոլեի գավառում հայերի գոյությունը մասին է վկայում նաև Ղուկաս Կարնեցի կաթողիկոսի այնտեղ հղած նամակն «ի Հօքամ գիւղն առ Աստուածատուրն, Մարգարն, Մկրտիչն և Յարութիւն, որք ի գալն իւրեանց յուխտ ի սուրբ Աթոռս, խոստացեալ էին գիրս ինչ, զորս և յղեալ էին այժմոյս»³⁷:

1780 թ. բախումները լեզգիների ու վրացական թագավորության միջև նոր թափ ստացան: Լեզգիական և թուրքական ավերածություններից խուսափելու համար Վրաստանի Հերակլ II թագավորը փորձում էր ավելի մերձենալ Ռուսաստանին: Ի հակադրություն ռուս-վրացական մերձեցման՝ սուլթանի կողմից Ախալցխայի վալի Սուլեյման փաշային հստակ հրահանգ է տրվում լեզգիներին սիրաշահելու համար նրանց պարագլուխներին փառելահական նվերներ և կայսերական շնորհագրեր հանձնել, ինչպես նաև Զիհազի կոչ անել: Հիշարժան են նաև 1785 թ. իրադարձությունները. «Այ-

³⁵ Տե՛ս **Մեղրոյան Ա.**, Չավախքը XIX դ. և XX դ. I քառորդին, էջ 100–101:

³⁶ Գիվան հայոց պատմութեան, գիրք Ը, Թիֆլիս, 1908, էջ 457, Мартыросян В., Чобанян П., Документы по истории армяно-грузинских отношений и общественной жизни Грузии (вторая половина XVIII века), Кавказ и Византия, вып. 3, Ереван, 1982, с. 238.

³⁷ Տե՛ս Մատենադարան, Չեռազիր № 2803, էջ 25բ–26ա, հմնտ., Գիվան հայոց պատմութեան, Նոր շարք, գիրք Ա, Ղուկաս Կարնեցի, հ. Ա, աշխատասիրությանը Վ. Գրիգորյանի, Եր., 1984, էջ 344:

սոսիկ աւուրս մովպետն Տայոց* հաքարացի ունենալով թշնամութիւն ինչ ընդ արքայն վրաց, խնդրեալ հրաւիրեաց յօգնութիւն ինքեան գլումման խան Լէզիկեայ, որոյ ելեալ բազմութեամբ զօրաց գայ անցանէ ընդ յերկիր վրաց, և առնէ գյուղով աւերութիւնս և գերութիւնս ի քրիստոնեայս՝ ի հայս և ի վիրս. և այնպէս մտանէ ի Տայս. ի վերայ հասանել սառնամանեաց ցրտութեան, ձմերէ անդէն ի Տայս»³⁸: Լեզգիների նոր խմբեր եկան Ախալցխայի նահանգ և իրենց «բնական հակումների բերումով սկսեցին թալանով և կողոպուտով զբաղվել»³⁹, որը նոր գլխացավանք դարձավ տարածաշրջանի ժողովուրդների համար: 1788 թ. վրաց արքայի և Տայոց մովպետի միջև խաղաղություն է հաստատվում: Ավելին, նրանք համատեղ դաշինք են կնքում Ֆաթալի շահի հետ և զորքեր ուղարկում Գանձակի վրա: Սակայն հայ մելիքներ Մեջլումի և Աբովի համարժեք հակահարվածից հետո սրանք ստիպված են լինում Գանձակից հետ դառնալ՝ կանխավ կողոպուտելով նրա շրջակայքը: Հաջորդ տարի Տայոց մովպետը քանդում է Հերակլի հետ կնքված դաշինքը, վերսկսում ռազմական գործողությունները: Այդ բախումներից առավելագույնս տուժում էին Տայքի և Կարնո դաշտի գյուղերը, քանի որ վրացական բանակն այստեղ ավելի շատ զբաղվում էր ավարով և ավերով⁴⁰:

XVIII դ. II կեսին տեղի ունեցավ նաև իսլամի մահմեդականացումը: 1776 թ. իսլակ այցելած կաթոլիկ հայ հոգևորական Պողոս վրդ. Մեհերյանը հայտնում է, որ գյուղի մոտ 200 տուն բնակիչները նոր էին ընդունել մահմեդականություն, քանի որ մնացել էին առանց հոգևոր առաջնորդի: Մահմեդական խեղճները խոսում էին հայերեն: Ավելին, հայ հոգևորականին տեսնելով՝ ծնկի էին իջնում նրա առաջ, համբուրում աջը, խնդրում, որ ավետարանից հատվածներ ընթերցի հիվանդների համար: Սակայն հայ հոգևորականը շատ չի մնում իսլակում, քանի որ «Եւ զի երկնչէի, թէ գուցէ մատնեսցեն զիս յայլազգեաց, թէ վարդապետս այս եկեալ է հայացուցանել զխէվակցիք»⁴¹: Ուշագրավ է նաև այն տեղեկությունը, որ իսլակի

* Տայոց մովպետ՝ նույն ինքը Տայքի մահմեդականների հոգևոր առաջնորդ:

³⁸ Դիվան Հայոց պատմութեան, գիրք Ա, Թիֆլիս, 1893, էջ 10:

³⁹ Թուրքական աղբյուրները, հ. Ա, էջ 264:

⁴⁰ Տե՛ս Դիվան Հայոց պատմութեան, գիրք Ա, էջ 14:

⁴¹ Տե՛ս Վարդանյան Ս., Կարևոր սկզբնաղբյուր մահմեդականացված հայերի մասին, ՊԲՀ, 2004, № 3, էջ 168:

Հարևան գյուղի վրացածես եկեղեցու քահանա տեր Իսրաելը դիմում է Պողոս վարդապետին՝ խնդրելով թույլ տալ իրենց գյուղում ծիսակատարությունը կատարել Հայերենով՝ կաթոլիկական ծեսով, սակայն մերժում է ստանում, քանի որ «թէ դու կամիս գգիւղացիս քո ուղղել և մուծանել յեկեղեցին Քրիստոսի. և ի փոխելն քո զծէս յունական, այլեւս ոչ կարես ուղղել զժողովուրդս գեղջ քո»⁴²: Նորահավատ մահմեդականներից շատերը, հատկապես ծերերը «ողբային զանհաւատութիւնս իւրեանց և խոստովանիլ խնդրէին»⁴³: Ուշագրավ է նաև այն, որ տարեց կանայք պահպանել էին քրիստոնեությունը⁴⁴:

Այսպիսով, XVI–XVIII դարերում օսմանյան լուծը խիստ կործանարար հետևանքներ ունեցավ օսմանահպատակ ազգային փոքրամասնությունների համար: XVI դ. վերջին Տայքի բնակչության մոտ երկու երրորդը կազմող հայությունը XVII–XVIII դարերում իր մի ստվար հատվածի բռնի մահմեդականացման, պարբերաբար կիրառվող բռնագաղթերի և մահմեդական էթնիկական զանգվածների ներթափանցման հետևանքով նվազեց: 30–40%-ով կրճատվեց նաև Տայքի բնակավայրերի թիվը: Ցավոք, այս գործընթացները հետագայում չդադարեցին, այլ շարունակվելով XIX դ. առաջին քառորդին՝ ի վերջո հանգեցրին Արևմտյան Հայաստանի և մասնավորապես Տայքի ժողովրդագրական պատկերի արմատական փոփոխման:

բ) Ժողովրդագրական գործընթացները Տայքում XIX դ. առաջին երեսնամյակին

XVIII դ. ընթացքում Ախալցխայի նահանգի և մասնավորապես Տայքի քրիստոնյա բնակչության մի մասը, հատկապես լեռնականների ներխուժումների և XIX դ. սկզբին միջցեղային ընդհարումների, ինչպես և 1806–1812 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմների ժամանակ խաղաղ բնակչության կոտորածների, արտագաղթերի ու բռնագաղթերի, համաճարակների, զանգվածային մահմեդականացմ-

---

⁴² Նույն տեղում:

⁴³ Նույն տեղում, էջ 169:

⁴⁴ Նույն տեղում:

ան հետևանքով զգալիորեն նվազեց⁴⁵ (տե՛ս աղյուսակ 3): Ուղղափառ վրացիներն ու կաթոլիկացած հայերը դարձան փոքրամասնություն, ամայացան բազմաթիվ բնակավայրեր. «Այս փաշայության բնակչությունը նախկինում ավելի զգալի էր, որն ապացուցվում է ամենուր հանդիպող գյուղերի և ամրոցների ավերակներով, անմշակ ու ամայացած դաշտերով»⁴⁶:

աղյուսակ 3

Հ/հ	Գավառը	բնակավայրերի թիվը	ծխերի թիվը	բնակչության թիվը
1	Կիսկին	42	1260	7560
2	Պարխար	27	810	4860
3	Թորթում ⁴⁷	53	1590	16960
4	<u>Թավուսար*</u>	14	420	2520
5	<u>Օլթի</u>	45	1350	8100
6	<u>Մամրվան</u>	37	1110	6660
7	<u>Փանակ</u>	46	1380	8280
8	Գյուլե	30	900	5400
Ընդամենը		294	8820	60340

Տայքը XVIII-XIX դարերի սահմանագլխին

XIX դ. սկզբին Ախալցխայի թեմի առաջնորդությունը կաթոլիկներին անցնելուց հետո Տայքի ոչ մեծաթիվ հայ առաքելական ազգաբնակչությունը (բացառությամբ Գյուլեի սանջակի) հոգևոր առումով դրվեց էրզրումի թեմական առաջնորդ Կարապետ արքեպիսկոպոս Բագրատունու իրավասության ներքո⁴⁸:

XIX դ. սկզբին Արևելյան Վրաստանում հաստատվելը հնարավորություն տվեց ռուսական դիվանագիտությանը մանրակրկիտ նախապատրաստել իր սահմանների ընդլայնման ծրագիրը ինչպես

⁴⁵ Տե՛ս Грамоты и другие исторически документы XVIII столетия относящиеся Грузии, под редакцией А.А.Цагарели, т. 2, выпуск 1, грузинские тексты, С.-Петербург, 1898, էջ 8:

⁴⁶ История военных действий в Азиатской Турции 1828–1829 годах, ч. 1, с. 57.

⁴⁷ Տե՛ս Մեղրոյան Ա., Էրզրում, էջ 116:

* Աղյուսակում ընդգծված են Տայքի այն գավառները, որոնց բնակավայրերի թվի վերաբերյալ տվյալները վերցրել ենք Չլդրրի էյալեթի ջաբա դավթարից:

⁴⁸ Տե՛ս Մատենադարան, Կարապետ արք. արխիվ, թղթ. 163բ, վավ. 747, ք. 1–2:

ուզմաքաղաքական, այնպես էլ էթնոհոգեբանական տեսանկյուններով: Այդ շրջանակներում հատուկ ուշադրություն հատկացվեց տարածաշրջանում ժողովրդագրական քաղաքականություն հիմնախնդրին: 1800 թ. հունվարի 23-ին Վրաստանում ուսական գործերի գլխավոր հրամանատար Կ. Ֆ. Կնորինգին տված հրահանգում Պավել I ցարը պահանջում էր երկրամասերին տիրելու գործում նախապատվությունը տալ ոչ թե բռնամիջոցներին, այլ կամավոր հպատակություն ընդունելուն: Դա նշանակում էր, որ ցարական պաշտոնություններից պահանջվելու էին մեծ ջանքեր կողմնորոշիչ աշխատանք տանելու ուղղությամբ: Հատկանշական է, որ Ալեքսանդր I-ը ևս այդ քաղաքականության մեջ հատուկ զգուշություն էր պահանջում թուրքերի հարցում և ընդգծում էր հայերին վստահելու անհրաժեշտությունը: Ցարական արքունիքը խրախուսում էր Ախալցխայի էյալեթից քրիստոնյաների ներգաղթը Վրաստան, իսկ սուլթանական կառավարության դժգոհությունը չառաջացնելու համար այդ ձեռնարկումները ներկայացնում իբրև Վրաստանից Օսմանյան կայսրություն փախած նախկին բնակիչների վերադարձ իրենց հայրենիք⁴⁹: Այսուհանդերձ, ցարական կառավարությունը շատ հաճախ հաշվի չէր առնում Ռուսաստանի հանդեպ սահմանամերձ տարածքներում ապրող ազգերի ունեցած իրական տրամադրությունները՝ չարդարացված համահարթեցման վերաբերմունք դրսևորելով և առաջնորդվելով գուտ հպատակներ ձեռք բերելու ձգտումով, անվերապահորեն համաձայնելով մահմեդականների առաջադրած պայմանների հետ: Ռուսական իշխանությունների կողմից որդեգրած ժողովրդագրական այս քաղաքականությունն առաջին հերթին պայմանավորված էր ուզմաքաղաքական կոնկրետ իրավիճակով և թելադրված էր նվաճված տարածքները հպատակ ազգերով բնակեցնելու հետամուտ նպատակով: Մյուս կողմից, ուսական իշխանություններն ամեն կերպ աշխատում էին վերադարձվող տարածքների բնակչությանը գաղթեցնել ուսական սահմաններ: Իհարկե, այդ ջանքերը միշտ չէ, որ հաջողությամբ էին պսակվում և առանձին դեպքերում կայսրության որդեգրած ժողովրդագրական այս քաղաքականությունն ուղղակի ձախողվում էր⁵⁰:

⁴⁹ Տե՛ս Մեքրոնյան Ա., Ձավախքը XIX դ. և XX դ. I քառորդին, էջ 155:

⁵⁰ Մուրադյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 157:

XIX դ. առաջին քառորդին Տայքի ժողովրդագրական պատկերի վրա լուրջ հետևանքներ են թողնում ինչպես ներքին միգրացիոն գործընթացները Օլթիի գավառում⁵¹, այնպես էլ 1820–1823 թթ. թուրք-պարսկական պատերազմը: Այս պատերազմի արդյունքում, ի թիվս Արևմտյան Հայաստանի հյուսիսային այլ գավառների, սարսափելի ավերածությունների ենթարկվեց նաև Թորթումի գավառը⁵², ինչը հանգեցրեց ազգաբնակչության նոր խմբերի հեռանալուն այս գավառից:

1826–1828 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմում հաղթանակ տանելուց հետո, երբ Արևելյան Հայաստանի զգալի մասը կազմող Երևանի ու Նախիջևանի խանություններն անցան Ռուսաստանին, Օսմանյան կայսրության և Ռուսաստանի հարաբերություններն ավելի սրվեցին, որը 1828 թ. ապրիլին հանգեցրեց ռուս-թուրքական նոր պատերազմի: Այս անգամ սուլթանը պատերազմին կրոնական նշանակություն տալով՝ քրիստոնյաներին ոչնչացնելու նպատակով գեներալ էր կոչում բոլոր մահմեդականներին⁵³: Ռազմական գործողությունները կովկասյան ռազմաճակատում սկսվեցին 1828 թ. հունիսին, երբ գեներալ-ադյուտանտ Ի. Ֆ. Պասկևիչը 12 հազարանոց զորքով և 70 թնդանոթով⁵⁴ հունիսի 14-ին Գյումրու մոտ անցավ Ախուրյան գետը և շարժվեց Կարսի վրա: Պատերազմի սկզբում Եփրեմ կաթողիկոսը հանդես եկավ կոնդակով՝ ուղղված Կարսի, Ախալցխայի և Բայազետի հայ բնակչությանը՝ խնդրելով նրանց զորավիճ լինել ռուսական բանակին, որի հաղթանակներով էր պայմանավորված հայ ազգի ազատագրումը թուրքական լծից⁵⁵: Սպասված օժանդակության փոխարեն Պասկևիչը սահմանն անցնելու առաջին իսկ օրից հանդիպեց միայն լքված հայկական գյուղերի: Թուրքերը, խուսափելով հայերի հնարավոր ռուսամետ վարքագծից, նրանց տեղահանել, քչել էին դեպի Բասեն⁵⁶:

⁵¹ **Евепкий О.**, նշվ. աշխ., էջ 174:

⁵² Մատենադարան, Կարապետ արք. արխիվ, թղթ. 163բ, վավ. 486, ք. 1:

⁵³ **Երիցեանց Ա.**, Ամենայն հայոց կաթողիկոսութիւնը և Կովկասի հայք XIX դարում, մաս Ա, էջ 395:

⁵⁴ Նույն տեղում, էջ 400:

⁵⁵ **Մեղրոյան Ա.**, Ձավախքը XIX դ. և XX դ. I քառորդին, էջ 172:

⁵⁶ **Երիցեանց Ա.**, Ամենայն հայոց կաթողիկոսութիւնը և Կովկասի հայք XIX դարում, մաս Ա, էջ 399:

Հունիսի 23-ին ռուսական զորքը ներխուժեց Կարս: Այնուհետև, հակառակ թուրքական հրամանատարութեան սպասումների, Պասկևիչը զորքը շրջեց դեպի հյուսիս: Հունիսի 24-ին ռուսները գրավեցին Ախալքալաքը, օգոստոսի 15-ին՝ ռազմավարական կարևորագույն նշանակություն ունեցող Ախալցխան, իսկ օգոստոսի 28-ին՝ Արդահանը: Ռուսները նկատելի առավելություն են հասնում նաև Բայազետի կողմերում:

1828 թ. հոկտեմբերին սառնամանիքների պատճառով պատերազմական գործողությունները Կովկասյան ռազմաճակատում ընդհատվեցին: Ռազմական գործողությունների դադարեցումը թուրքերը փորձեցին օգտագործել ամրացնելու և համալրելու իրենց ուժերը: Նախ և առաջ փոփոխության ենթարկվեց բարձրագույն հրամանատարական կազմը: Սերասկյար Ղալիբ փաշան հեռացվեց պաշտոնից⁵⁷, իսկ նրա փոխարեն սերասկյար նշանակվեց Հաջի Սալեհ փաշան: Վերջինիս օգնելու էին Սվազի (Սեբաստիայի) Հաքքը փաշան և Քյոսա Մուհամմադ փաշան: Նախկին բանակի մնացորդները՝ մոտ 10 հազար մարդ, կանգնած էին Տայքի սահմանին՝ Սողանլուղում: Նրա հիմքի վրա ձևավորվող նոր թուրքական բանակն ակնկալվում էր գարնանը հասցնել 80 հազարի: Այս միջոցառումները բարեհաջող կերպով ավարտելուց հետո սերասկյարը ծրագրում էր գարնանը ռուսներից հետ վերցնել թուրքերի համար առանձնահատուկ կարևոր ռազմամարտավարական դիրք ու նշանակություն ունեցող Կարսն ու Ախալցխան⁵⁸: Երևանյան ուղղությունը թուրքերը նախատեսել էին օգտագործել Վանի և Մուշի փաշաների քրդական աշխարհագորային ջոկատներին⁵⁹:

1829 թ. փետրվարի 17-ին սուլթանի դրդմամբ Աջարիայի Ահմեդ փաշան իր զորքերով ներխուժում է Ախալցխայի էյալեթի տարածք: Փետրվարի 19-ին մահմեդականների հրոսակները ներխուժում են Ախալցխա, սակայն բերդում պատսպարված ռուսական կայազորը՝ իշխան Վ. Բեհբուլթովի գլխավորությամբ, համառ դիմադրություն է ցույց տալիս: Մարտի 4-ին Վրաստանից Ախալցխային օգնության է

⁵⁷ Лукьянович Н., ցվ. աշխ., էջ 19:

⁵⁸ Chesney F. R., The Russo-Turkish campaigns of 1828 and 1829: with the view of the present state of affairs in the East, New York, 1854, p. 200–201.

⁵⁹ Аверьянов П. И., ցվ. աշխ., էջ 58.

Հասնում Ի. Բուրցովի ջոկատը, որից հետո թուրքերը դադարեցնում են Ախալցխայի բերդի պաշարումը և նահանջում:

1829 թ. մայիսի 20-ին թուրքական զորքերը հրաման ստացան գրավելու Գյուլեի սանջակը: Թուրքական հեծելազորի անընդմեջ հարձակումները Գյուլեի վրա ընդհատում են կապը Կարսի և Արդահանի միջև՝ ծանր կացություն մեջ գցելով ուսական բանակին⁶⁰: Այդ նույն ժամանակահատվածում Գյուլեի և Բասենի սանջակներից թուրքական իշխանությունների կողմից Հայ ընտանիքներ առևանգելու փորձեր էին կատարվում, ինչպես պարզվում է Մարտիրոս Վեքիլյանի՝ կաթողիկոսին հղած նամակից⁶¹: Այսպիսի պայմաններում ստանալով Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Ավստրիայի կառավարող շրջանների աջակցությունը՝ թուրքերն անցնում են լայն ճակատով հարձակման: Թուրքական մոտ 30 հազարանոց մի բանակ՝ սերասկյար Հաջի Սալեհ փաշայի գլխավորությամբ, ուղղվելու է վերցնում Ախալցխայի վրա, մեկ այլ զորախումբ՝ Հաքքը փաշայի գլխավորությամբ, Սողանլուղի կողմից ուղղվում է դեպի Կարս, իսկ Վանի փաշան պատրաստվում է Բայազետի վրա արշավելու: Սակայն հունիսի 2-ին Ախալցխայի վրա արշավող ուժերը Դիղուր գյուղի մոտ պարտություն են կրում⁶²: Սերասկյարի ջախջախված բանակը հետ է շարտվում Սողանլուղից այն կողմ, իսկ ինքը՝ սերասկյարը, փախչում դեպի Էրզրում⁶³:

Հունիսի 16-ին Բարդուսի մոտ Կարսի հայերից կազմված հեծյալ ջոկատը գրավում է թուրքական ճամբարից 9 կմ հեռավորության վրա ընկած Օսման փաշայի առաջապահ զիրքերը, իսկ հունիսի 18-ին ուսական զորքը ջախջախում է Օսման փաշայի հիմնական ուժերին: Թուրքերը լուրջ կորուստներ են ունենում. 1200 հոգանոց հետևակից և 400 հոգանոց հեծյալ ջոկատից սպանվում և վիրավորվում է 300 մարդ⁶⁴:

Հունիսի 19-20-ին Սողանլուղում պարտություն են կրում նաև Հաքքը փաշայի զորքերը: Ինքը՝ Հաքքը փաշան, 1500 զինվորների հետ գերի է ընկնում: Հունիսի 24-ին գրավվում է նաև Վերին Բաս-

⁶⁰ AKAK, T. 7, c. 784.

⁶¹ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 257գ, վավ. 62, թ. 1:

⁶² Տե՛ս **Տրիցեանց Ա.**, Ամենայն հայոց կաթողիկոսութիւնը և Կովկասի հայք XIX դարում, մաս Ա, էջ 417–418:

⁶³ Տե՛ս **Սյուքիև Ա. Շ.**, Путешествие в Арзрум во время похода 1829 г., էջ 398:

⁶⁴ Տե՛ս AKAK, T. 7, էջ 792:

ենի վարչական կենտրոն Հասան կալան: Տեսնելով իրավիճակի անելանելիությունը՝ սերասկյար Հաջի Սալեհ փաշան որոշում է անձնատուր լինել և հունիսի 27-ին ռուսական բանակն առանց մարտի մտնում է Էրզրում: Պասկեիչի կարգադրություններ Էրզրումում կազմվում է նահանգային ժամանակավոր վարչություն, որի կառավարիչ է նշանակվում գեներալ Ն. Պանկրատև:

Էրզրումը նվաճելուց հետո Պասկեիչը ձեռնամուխ է լինում Շեշատի, Աջարիայի, ինչպես նաև Տայքի գավառներից Օլթիի ու Նարիմանի հնազանդեցմանը: Նրա հրամանով Օլթի է շարժվում գնդապետ կոմս Սիմոնիչն իր ջոկատով, իսկ Արդահանյան կայազորի մի մասն ուղղվում է դեպի Նարիման: Կոմս Սիմոնիչը հասնելով Օլթի՝ այնտեղ ապստամբներ չի հայտնաբերում: Օլթիի և Նարիմանի բնակիչները պատգամավորների միջոցով հնազանդություն են հայտնում Սիմոնիչին⁶⁵:

Էրզրումում նահանգային ժամանակավոր վարչություն կազմակերպելուց հետո Պասկեիչը Էրզրումի էյալեթի բոլոր սանջակբեյերին առաջարկում է կամավոր կերպով ընդունել ռուսական հպատակություն: Պասկեիչի առաջարկին ընդառաջ Վերին Բասենի (Հասան-կալա), Ստորին Բասենի, Թորթումի, Օվայի, Նարիմանի, Դերջանի, Երզնկայի և Խնուսի կառավարիչները ներկայանում են Պասկեիչին: Կոմսին հանգանդվելու իրենց պատրաստակամությունն են հայտնում նաև Սպերի սանջակբեյ Ալի բեկն ու Օլթիի սանջակբեյ Քյուչուկ բեկը⁶⁶: Սակայն Օլթիի սանջակբեյը չի կատարում ռուսներին արված իր խոստումը, ուստի Պասկեիչը հրամայում է փոխգնդապետ Շումսկիին հնազանդեցնել Օլթին: Եթե Քյուչուկ բեկը հրաժարվեր ընդունել ռուսական հպատակություն և փախչեր Օլթիից, Շումսկին, համաձայն Պասկեիչի հրահանգի, պիտի առաջարկեր օլթեցիներին իրենց միջից նոր կառավարիչ ընտրել⁶⁷: Փոխգնդապետ Շումսկիին հաջողվում է օգոստոսի 2-ին գրավել Օլթին: Սակայն ռուսական հպատակությունից խուսափող Քյուչուկ բեկը փախչում է Լիվանե⁶⁸:

⁶⁵ Տե՛ս ԱԿԱԿ, Դ. 7, Ը. 804–805:

⁶⁶ Նույն տեղում, էջ 807:

⁶⁷ Նույն տեղում, էջ 815:

⁶⁸ Նույն տեղում, էջ 821:

Շուտով Օլթիի և Նարիմանի սանձակներում իշխանությունը վերստին անցնում է թուրքամետ ուժերին՝ Հուսեյն բեկին և Օսման աղային, որոնք զբաղվում են շրջակայքը թալանի ենթարկելով, ինչպես նաև հարձակվելով Կարսի հետ ուսանների հաղորդակցություն ուղիների վրա⁶⁹: Այս անկարգությունները վերացնելու նպատակով Պասկեիչը հրամայում է գեներալ-մայոր Պանկրատևին՝ փոխգնդապետ իշխան Արղունթյան-Երկայնաբազուկի գլխավորությամբ մի արշավախումբ ուղարկել Օլթի, որի կազմում լինելու էին երկրորդ և չորրորդ մուսուլմանական գնդերը: Չորրորդ մուսուլմանական գունդը սեպտեմբերի 13-ին Բար գյուղում պարտություն է մատնում 200 հոգանոց քրդական ջոկատին: Տեղեկանալով Նարիմանի լիվայի Իդ և Կարա-Փուսգար գյուղերի մոտ թուրքական ուժերի կուտակման մասին, իշխան Արղունթյան-Երկայնաբազուկն այնտեղ է ուղարկում մի զորաջոկատ, իսկ ինքն ուղղվում է դեպի Ակրա-սու գյուղը: 500 հոգուց կազմված թշնամական զորաջոկատը Սուրբ-սարգիս գյուղից գալով, գրավում է հարմարավետ մի բարձունք և ապա համարվում շուրջ 800 հոգանոց գնդով: Սակայն այս զորաջոկատը չի դիմանում Արղունթյան-Երկայնաբազուկի զորախմբի հարձակմանը և նահանջում է՝ տալով շուրջ 100 զոհ և 54 գերի, այդ թվում Օլթիի գավառում մեծ ճանաչում ունեցող Օմար բեկին:

Հաջորդ օրը ուսական զորախումբն ուղղվում է Օլթիի վրա: Հուսեյն բեկը Օլթիի բերդում թողնելով 20 զինվոր, իր զորքով դիրքավորվում է Ջուջուրիս գյուղի մոտ՝ Օլթիից 7 կմ հեռավորության վրա: Արղունթյանի հրամանով 100 զինվորից և մեկ պիոներական վաշտից կազմված մի զորաջոկատ, փոխգնդապետ Կուվչիննիկովի հրամանատարությամբ, պաշարում են Օլթիի բերդը⁷⁰, իսկ մնացած ուժերը արշավում են Ջուջուրիս գյուղի ուղղությամբ: Թշնամին, որի կազմի մեջ էին ընդգրկված զինված մահմեդական օլթեցիներ և 600 լազեր, հուժկու դիմադրություն է ցուցաբերում: Էսսենին հաջողվում է ամրապնդվել նպաստավոր դիրքերում և ապա, հակահարձակման անցնելով, պարտություն մատնել Հուսեյն բեկին: Վերջ-

⁶⁹ Տե՛ս ԱԿԱԿ, տ. 7, էջ 823:

⁷⁰ Տե՛ս **Ներսիսյան Ա.**, Արևմտահայերի տնտեսական ու քաղաքական վիճակը և ռուսական օրինատացիան XIX դ. առաջին կեսին, էջ 152–153:

ինս տալով շուրջ 100 գոհ և 9 գերի՝ նահանջում է: Սեպտեմբերի 15-ին հանձնվում է նաև Օլթի բերդի փոքրաթիվ կայազորը⁷¹:

Մինչև հաշտության կնքումը՝ Պասկևիչը Նիկոլայ I-ին հղած իր գեկուցագրերում անհրաժեշտ էր համարում կնքվելիք հաշտությամբ ամրագրել Արևմտյան Հայաստանի ազատագրված տարածքների անցումը ռուսական կայսրությանը: Այս շրջանակներում կոմսը երեք տարբերակ է առաջարկում Կովկասում ռուս-թուրքական սահմանների վերաբերյալ: Երեք դեպքերում էլ սահմանները սկսվելու էին Ճորոխի ակունքների շրջանից. առաջինի դեպքում իր մեջ ներառելով ամբողջ Ախալցխայի էյալեթը, Կարսի էյալեթը և Բայազետի լիվա-փաշայությունը⁷²: Երկրորդ և երրորդ առաջարկությունները համեմատաբար ավելի չափավոր էին: Երրորդ դեպքում անգամ առաջարկվում էր Ախալցխան թողնել թուրքերին, բայց ռուսական զորքերն Ախալցխայից դուրս բերելուց առաջ անհրաժեշտ էր համարվում Ախալցխայի բերդը հիմնահատակ կործանել, որպեսզի այն հետագայում Ռուսաստանի համար լուրջ վտանգ չներկայացնի⁷³: Այսուհանդերձ, 1829 թ. սեպտեմբերի 2-ին Ադրիանուպոլսում կնքվում է մի պայմանագիր, որը շանթաձար է անում միամտաբար մեծ ակնկալիքներ ունեցող արևմտահայությանը: Պայմանագրի 4-րդ հոդվածով թուրքերից զրավված տարածքներից Ռուսաստանին է մնում միայն Ախալցխայի փաշայության մի մասը՝ Ախալցխա և Ախալքալաք ամրոցներով: Հաշտության կնքման մասին լուրը Պասկևիչին հասնում է շուրջ մեկ ամիս ուշացումով, որի հետևանքով ամբողջ սեպտեմբեր ամսվա ընթացքում անընդհատ բախումներ էին տեղի ունենում ռուսական բանակի և մահմեդականների միջև:

Ադրիանուպոլսի պայմանագրի 13-րդ հոդվածով թուրքահայատակ քրիստոնյաներին թույլատրվում էր 18 ամսվա ընթացքում «իրենց, պատերազմից առաջ կամ հետո ձեռք բերած, սեփականության վերաբերմամբ անել կարգադրություն, և իրենց դրամագլուխներով ու շարժական գույքով անցնել պայմանավորվող տերությունների մեկի կամ մյուսի երկիրը»⁷⁴: Հայությունը թուրքական վրեժխնդր-

⁷¹ Տե՛ս ԱԿԱԿ, Կ. 7, շ. 824.

⁷² Պասկևիչի առաջարկության առաջին տարբերակով Տայքի տարածքն ամբողջությամբ անցնելու էր ռուսական տիրապետության տակ:

⁷³ Տե՛ս ԱԿԱԿ, Կ. 7, շ. 784.

⁷⁴ Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում, էջ 81:

ությունից վախենալու բազում պատճառներ ունենալու որ պատերազմի ժամանակ ուսանողներին աջակցելը նրանց կողմից զանգվածային բնույթ էր կրել, ուստի շատ տեղերում գյուղացիները չընդունեցին պատերազմի օգնությունը և «չթողնել թուրքերի ու գազանաբարո թուրքերի վրեժխնդրությունը»⁷⁵:

Խաղաղության լուրը ստանալուն պես Պասկևիչը շտապեց հոկտեմբերի 10-ին Էրզրումից դիմել Նիկոլայ I-ին: Իր գեկուցագրում ներկայացնելով ուսանողների գեներալ-մայոր Վալդեմարի Պասկևիչին այդ գործում մեծ տեղ է հատկացնում արևմտահայկաթյանը: Ուստի խոստովանելով համար թուրքական կառավարության վրեժխնդրությունից, Պասկևիչը կայսրից թույլատրություն է խնդրում կազմակերպելու արևմտահայկաթյան վերաբնակեցումը Ախալցխա, Ախալքալաք և Հայկական մարզ՝ համոզմունք հայտնելով, որ այդ գործում ծախսած միջոցների դիմաց աշխատասեր հայ ժողովուրդն իր գործունեությամբ առատորեն վարձահատույց կլինի: Յուրաքանչյուր ընտանիքի վերաբնակեցման հետ կապված ծախսը Պասկևիչի հաշվարկներով, կազմելու էր 25 ուլբլի արծաթով, որը կկազմեր 250 հազար ուլբլի արծաթ կամ մեկ միլիոն թղթադրամ ամբողջ գաղթականության համար⁷⁶:

Հայ պատմագրությունը շատ անգամ է անդրադարձել 1829–1830 թթ. արևմտահայերի վերաբնակեցման պատմությանը: Հայ պատմաբանների մի մասի կարծիքով այդ վերաբնակեցումը հիմնականում եղել է ուսանողների շրջանների և Էրզրումի հայ առաքելական հոգևոր թեմի առաջնորդ Կարապետ արքեպիսկոպոս Բագրատունու հորդորների հետևանք, որին Կ.Պոլիսի հայոց պատրիարքը հանիրավի պաշտոնանկ էր արել⁷⁷: Սակայն կան փաստեր, որ Կարապետ Բագրատունին ի սկզբանե դեմ է եղել վերաբնակեցման գաղափարին՝ գիտակցելով դրա ծանր հետևանքները ինչպես գաղթողների, այնպես էլ Արևմտյան Հայաստանում մնացող հայկաթյան համար⁷⁸: Ռուսական ռազմական իշխանությունները կարողացան

⁷⁵ История военных действий в Азиатской Турции 1828–1829 годах, ч. 2, с. 290.

⁷⁶ Տե՛ս **Լարևյան Մ. Գ.**, Новые документы о переселении персидских и западных армян в 1828–1830 гг., էջ 11–12:

⁷⁷ Տե՛ս **Գեղամյան Զ.**, Կարապետ արքեպիսկոպոս, Փոքր, 1876, թիվ 1, էջ 187, **Աղանյան Գ.**, Կարմոյ գաղթը, էջ 4-5:

⁷⁸ Տե՛ս **Մելքոնյան Ա.**, Չավախքը XIX դ. և XX դ. I քառորդին, էջ 182:

բարեհաճ վերաբերմունքի, շնորհաժ արտոնությունների միջոցով օգտագործել Կարապետ Բագրատունու անձնական վիրավորվածությունը պատրիարքարանից, ինչպես և անվիճելի հեղինակությունը՝ թուրքերին վերադարձվելիք արևմտահայ գավառներից զանգվածափյն արտագաղթ հրահրելու նպատակով⁷⁹:

Արդեն 1829 թ. հոկտեմբերին, չսպասելով վերաբնակեցման պաշտոնական թույլտվությանը և ռուսական կառավարության նյութական և ռազմական օգնությանը, Կարսի նահանգից, Բայազետից, Ալաշկերտից և Էրզրումի մի քանի այլ լիվաներից գաղթականների առանձին խմբեր բռնում են գաղթի ճանապարհը, հայտարարելով՝ «գաղթում ենք և այլևս չենք մնում օսմանցոց ձեռքին»⁸⁰:

Այս վերաբնակեցումը Տայքի հայության համար նույնպիսի կործանարար և վնասաբեր ազդեցություն ունեցավ, ինչպես XVII–XVIII դարերի բռնի մահմեդականացումը: Եթե այս հարցը դիտարկենք վերաբնակվողների տեսանկյունից, ապա Տայքի հայությունը տեղափոխվելով Ախալցխա և Ախալքալաք, չկորցրեց իր էթնիկ նկարագիրը՝ ի տարբերություն մահմեդականացած հայության: Սակայն, երբ այս խնդրին անդրադառնում ենք Տայքի հայաթափման տեսանկյունից, տեսնում ենք, որ վերաբնակեցումը անդառնալի հետևանքներ թողեց Տայքի էթնոժողովրդագրական պատկերի վրա:

Ճիշտ է, Տայքի հայ կաթոլիկները քիչ թե շատ վայելում էին եվրոպական պետությունների աջակցությունը, սակայն XIX դ. սկզբին թուրքական իշխանությունների կողմից հալածանքներ տեղի ունեցան, որի հիշողությունը հայ կաթոլիկների մեջ 1829 թ. դեռևս թարմ էր մնում: Կարելի է ասել նաև, որ այս բռնությունները ազդակ հանգիստացան Տայքի հայ կաթոլիկների մի մասի համար՝ բռնելու վերաբնակեցման դժվարություններով լի ճանապարհը: Հայ կաթոլիկների հոգևոր առաջնորդ Եփրեմ Սեթի և Էրզրումի ու շրջակա գավառների 17 գյուղերի հայ կաթոլիկ հոգևորականների դիմումը⁸¹ նկատի ունենալով՝ գեներալ Ն. Պանկրատևը 1829 թ. դեկտեմբերի 1-ին գեկուցում էր կոմս Պասկևիչին, որ Էրզրումի կաթոլիկ հայերը ռուսական սահմաններ տեղափոխվելու մտադրություն

⁷⁹ Նույն տեղում, էջ 183:

⁸⁰ Երիցեանց Ա., Ամենայն հայոց կաթողիկոսութիւնը և Կովկասի հայք XIX դարում, մաս Ա, էջ 437:

⁸¹ Стів Присоєдинение Восточной Арменни к России, т. 2, էջ 601–602:

ունեն: Պասկեիչից հրաման խնդրելով վերջիններին վերաբնակեցումը կազմակերպելու համար, Պանկրատը հաղորդում է վիճակագրական տեղեկություններ կաթոլիկ հայություն թվաքանակի վերաբերյալ, համաձայն որի էրզրում քաղաքից, ինչպես նաև Օվայի, Դերջանի, Վերին Բասենի և Խնուսի սանջակներից հայ կաթոլիկների 560 ընտանիք ցանկություն է հայտնել տեղափոխվելու ռուսական սահմաններ⁸²: Այս հաղորդման մեջ առանձնահատուկ ուշադրություն է արժանի տեղեկությունը Դերջանի գավառի վերաբերյալ, որի Նորչեն գյուղից գաղթելու ցանկություն էր հայտնել 40 ընտանիք, Ռաբաթ գյուղից՝ 15 ընտանիք և Մեղուս գյուղից՝ 4 ընտանիք⁸³: Այստեղ անհրաժեշտ ենք համարում անդրադառնալ Մխիթարյանների արբահորն ուղղված հայ կաթոլիկների առաջնորդ Եփրեմ Սեթի նամակին՝ գրված Ախալցխայում 1830 թ. օգոստոսի 27-ին: Հայր Եփրեմը խոսելով 1829 թ. կաթոլիկ հայության վերաբնակեցման նախապատրաստական աշխատանքների մասին՝ նշում է, որ «Կարնոյ գաւառ և Խնուս և Թորթոմ միաբանեցին զիմել յԱխլձխա: Բասեն վերին և ներքին ակն եղ ի Լուռի. միայն թէ ներքինն զրժեաց խոստմանն և յետ ընդունելոյ զիր ճանապարհի...»⁸⁴: Ինչպես տեսնում ենք, Դերջանի գավառի վերաբերյալ 1829 թ. վերաբնակեցում կազմակերպելու մասին ոչ մի խոսք չկա: Դերջանի փոխարեն մենք այստեղ հանդիպում ենք Թորթում անվանը: Եթե հաշվի առնենք, որ Նորչեն, Ռաբաթ և Մեղուս անունով գյուղեր խնդրո առարկա ժամանակաշրջանում եղել են նաև Թորթումի գավառում, ավելին, այնտեղ ապրելիս են եղել նաև հայ կաթոլիկներ, ապա չի կարելի բացառել, որ գեներալ Պանկրատը կոմս Պասկեիչին հղած իր վերոհիշյալ գեկուցագրում վրիպել է՝ շփոթելով Թորթում և Դերջան գավառները, և որ գաղթի ցանկություն հայտնած վերոհիշյալ 59 տուն հայ կաթոլիկներն Թորթումի գավառից են⁸⁵: Այդ փաստի օգ-

⁸² Տե՛ս Դարբинян М. Г., Новые документы о переселении персидских и западных армян в 1828–1830 гг., էջ 14:

⁸³ Նույն տեղում:

⁸⁴ Կարապետյան Մ., Եփրեմ Սեթը արևմտահայության 1829–1830 թթ. գաղթի մասին, էջ 288:

⁸⁵ Մեր կարծիքով, մի ուշագրավ զուգահիստություն ևս կարելի է տեսնել ռուսական զինվորականների գեկուցագրերում: 1829 թ. վերջին Էրզրումի լիվայից Լոռի գաղթած կաթոլիկ հայերի թիվը 59 ընտանիք է (տե՛ս Դարբинян М. Г., Новые документы о переселении персидских и западных армян в 1828–1830 гг., էջ 21): Ինչպես տեսանք,

տին վկայում է նաև այն, որ հայ կաթողիկոսների հոգևոր առաջնորդի տեղեկությունները հստակ են և տարընթերցումների առիթ չեն տալիս: Ինչ վերաբերում է Դերջանից կատարված վերաբնակեցմանը, ապա եփրեմ Սեթը գրում է. «Յետ այս ամենայնի ի հասարակած է ամսեանն մայիսի սկիզբն արարեալ ժողովրդեան քակտիլ ի կայից իւրեանց մինչև գհինգ յունիսի դատարկեցաւ ողջ Արզում քաղաք և շրջակայ դաշտն Կարնոյ և Դերջան և Թորղում, որք կանուխ յանձնեալ էին Օսմանցոյն»⁸⁶: Բնականաբար, այստեղ արդեն խոսք է գնում 1830 թ. իրադարձությունների մասին:

Ռուսական հրամանատարութեան և հայերի փոխհամաձայնութեամբ էրզրումցի վերաբնակիչներին որպես բնակութեան վայր տրամադրվելու էր նախկին Ախալցխայի նահանգի Ռուսաստանին անցած շրջանը, բայազետցիները բնակվելու էին Սևանի ավազանում, իսկ կարսեցիները՝ Գյումրի ամրոցում, Շորաբալի, Լոռի-Փամբակի գավառներում և Արագածի ամայի գյուղերում⁸⁷:

Զմռան նախապատրաստական աշխատանքներից հետո, 1830 թ. վաղ գարնանը սկսվում է արևմտահայութեան գանգվածային վերաբնակեցումը: Էրզրումից և շրջակա գավառներից մեծ թվով հայեր դիմումներ են ներկայացնում Կարապետ արքեպիսկոպոսին՝ խնդրելով իրենց տեղափոխելու ռուսական սահմանները⁸⁸:

Էրզրումի գաղթականները Կարապետ արքեպիսկոպոսի առաջնորդութեամբ 1830 թ. մայիսի 10-ին թողեցին պատմական Բարձր Հայքը և բռնեցին անակնկալ դժվարություններով լի երկար ու տխուր ճամփան: Ռուսական զինվորական հրամանատարությունը Կարապետ արքեպիսկոպոսին և նրա մերձավորներին արտոնել էր մշտական բնակություն հաստատել Թիֆլիսում⁸⁹: Մայիսի 15-ից հունիսի 5-ը դատարկվեցին էրզրում, Բաբերդ, Գյումուշխանե, Քղի քաղաքները և Դերջան, Թորթում, Վերին Բասեն, Ներքին Բասեն, Սպեր, Թիքման գավառները: Դեպքերի ականատես է. Սմիթը գրում

---

59 ընտանիք են մաս Թորթումի գավառի այն կաթողիկոսները, որոնք 1829 թ. ցանկություն էին հայտնել վերաբնակվելու:

⁸⁶ Կարապետյան Մ., Եփրեմ Սեթը արևմտահայության 1829–1830 թթ. գաղթի մասին, էջ 290:

⁸⁷ Տե՛ս Դարվինյան Մ. Գ., Новые документы о переселении персидских и западных армян в 1828–1830 гг., էջ 8–9:

⁸⁸ Տե՛ս Սատենադարան, Կարապետ արք. արխիվ, թղթ. 163գ, վավ. 1177, թ. 1:

⁸⁹ Նշվ. ֆ., վավ. 1179, թ. 1:

է. «Չկար էրգրումի փաշայութեան մի մաս, որտեղից փախուստ չլիներ, բացի էրզինջանից...», Իսպիրի և Թորթուլու մի մասից»⁹⁰: Թուրքական և քրդական հրոսակախմբերի հանկարծակի հարձակումները կանխելու նպատակով գեներալ Պանկրատուը յուրաքանչյուր խմբի կցում էր հայերեն իմացող մեկ սպայի և մի քանի կազակներից բաղկացած պահակախումբ⁹¹:

Տեսնելով, որ երկրամասը զրկվում է աշխատասեր հայ գյուղացիութունից, հմուտ արհեստավորներից և առևտրականներից, Բ. Դուռը փորձում է տարբեր միջոցներով խոչընդոտել գաղթին: Կառավարութեան դրդմամբ Կ.Պոլսի հայոց պատրիարքարանից Արևմտյան Հայաստան է ուղարկվում Բարդուղիմեոս եպիսկոպոսը, որին, սակայն, չի հաջողվում հետ կանգնեցնել գաղթողներին: Ավելին, նրանք հայտարարեցին, որ «եթե անգամ Քրիստոսն իջնի երկնքից և առաջարկի մնալ թուրքական տիրապետութեան տակ, մենք չենք հետևի նրա խորհրդին»⁹²:

Արևմտահայ վերաբնակիչների ընդհանուր թվի վերաբերյալ կան տարբեր տվյալներ, որոնք տատանվում են 83 հազարից⁹³ 100 հազարի⁹⁴ միջև: Եթե էրգրումից և նրա հարևան գավառներից վերաբնակեցված հայութեան թվաքանակի մասին տեղեկութունները (7154 ընտանիք), որոնք ներկայացվել են գեներալ Ն. Պանկրատուի ցուցակների հիման վրա, կարելի է իրական համարել, ապա Բայազետի լիվա-փաշայութեան տարածքից 4215 ընտանիք գաղթելու վերաբերյալ տվյալը՝ ներկայացված Հայկական մարզի կառավարիչ Վ. Բեհբուլթովի և գաղթականներին ուղեկցող իշխան Արղուսթյանի կողմից⁹⁵, Ա. Մելքոնյանը չափազանցված է համարում: Նա բազմաթիվ վկայութունների և տարբեր վիճակագրութունների վրա կատարած հաշվարկներով ցույց է տվել, որ իրականում Բայազետի լիվա-փաշայութունից ռուսական սահմաններ են տեղափոխվել մոտ

⁹⁰ Smith E., նշվ. աշխ., էջ 124:

⁹¹ Տե՛ս Դարբինյան Մ., Արևմտահայերի 1829–1830 թթ. գաղթը Հայկական մարզ և հարակից շրջաններ, ՊԲՀ, 1974, № 2, էջ 95:

⁹² Дарвинян М. Г., Новые документы о переселении персидских и западных армян в 1828–1830 гг., с. 19:

⁹³ Նույն տեղում, էջ 20–21:

⁹⁴ Երիցյան Ա., Ամենայն Հայոց կաթողիկոսությունը և Կովկասի հայք XIX դարում, մաս Ա, էջ 441–442:

⁹⁵ Տե՛ս Դարբինյան М. Г., Новые документы о переселении персидских и западных армян в 1828–1830 гг., էջ 20–21:

2.500 ընտանիք կամ 15 հազար մարդ, քանի որ 1.828 թ. սեպտեմբերին այնտեղ ապրում էր շուրջ 3.200 հայ ընտանիք⁹⁶: Կարսից տեղափոխվածների թիվն իր հերթին կազմում էր 2.264 ընտանիք կամ 13.935 մարդ: Էրզրումի նահանգից տեղափոխվածների ընդհանուր թիվը պետք է ընդունել 9.682 ընտանիք, որից 2.528 ընտանիքը՝ Բայազետից, ինչպես դա հաղորդում էր գեներալ-մայոր Ռեուտը:

Այդպիսով, 1829–1830 թթ. ընթացքում ուսական տիրապետության տակ տեղափոխված արևմտահայ վերաբնակիչների թիվը կստացվի շուրջ 12.300 ընտանիք կամ 74 հազար մարդ⁹⁷:

Տայքի գավառներից 1829–1830 թթ. վերաբնակեցումն ամենամեծ ազդեցությունը թողեց հայաշատ Թորթումի գավառի վրա, որի առանձին շրջաններից սակայն արտագաղթ տեղի չունեցավ, քանի որ Ադրիանապոլսի հաշտության պայմանագրի կնքումից անմիջապես հետո ուսաներն այնտեղից դուրս էին եկել, իսկ թուրքական իշխանությունները գենքով ստիպել էին հայերին մնալ տեղերում⁹⁸: Թորթումից տեղի ունեցած վերաբնակեցման արդյունքում գավառը զրկվեց հայ բնակչության մեծագույն մասից, որի հետևանքով բուռն կերպով սկսվեց կեսկես բնակչության թուրքացման գործընթացը: Բազմաթիվ հայկական բնակավայրերից Թորթումի գավառում հայաբնակ մնացին Ագրակը, Ապոնեսը, Գառընկոցը, Գորքերը, Խախուն, Խոզպրակը, Ծաղկին, Կոչանցը, Նորչենը, Շիփեքը, Պարը, Ռաբաթը, Վախթիկանցը, Վերինգյուղը, Տանձուտը, Քցխան և Օշկը⁹⁹:

Բացի մանր և անհատական դրսևորումներից, վերաբնակեցմանը չմասնակցեց Կիսկիմի գավառի հայաբնակ գյուղերի՝ Խոտորջրի, Մոխրկուտի, Կուզրաչենի, Կարմիրքի և մյուսների հայտնությունը: Եփրեմ Սեթի հաղորդած տեղեկությունների համաձայն, վերաբնակեցման ճանապարհին հայ կաթողիկոսներին ուղեկցում էին խոտորջուրցի քահանաները, որոնք սակայն «թողին նոքա և մեկնեցան ի գաւառ իւրեանց»¹⁰⁰: Միայն Մխիթարյան միաբանությունն անդամ

⁹⁶ Տե՛ս Մեղրոնյան Ա., Էրզրում, էջ 142–144:

⁹⁷ Նույն տեղում, էջ 144:

⁹⁸ Տե՛ս Մեղրոնյան Ա., Էրզրում, էջ 140–141:

⁹⁹ Տե՛ս Գ.ԱԹ, Թ. Ազատյանի ֆոնդ, բաժին IV, վավ. 224, էջ 147: Մի քանի տասնամյակ անց Թորթումի 15 հայաբնակ գյուղերի փոխարեն հիշատակվում են 13-ը (տե՛ս Էփրիկեան Ս., Պատկերազարդ բնաշխարհիկ բառարան, հ. 2, գ. Ա, էջ 51):

¹⁰⁰ Կարապետյան Մ., Եփրեմ Սեթը արևմտահայություն 1829–1830 թթ. գաղթի մասին, էջ 290:

կարմիրքցի քահանա Հայր Նիկողայոսն է շարունակում ճանապարհը դեպի Ախալցխա և մեծագույն աջակցություն ցուցաբերում եփրեմ Սեթին¹⁰¹:

Ցավոք, սկզբնաղբյուրներում Տայքից տեղի ունեցած վերաբնակեցման մասին հստակ տեղեկություններ չկան: Ակնհայտ է, որ տայեցիները բնակություն են հաստատել Ախալցխայում և նրա շրջակա շրջաններում: Ա. Մելքոնյանի կարծիքով՝ Զավախքի Բալխո գյուղ տեղափոխված էրզրումցիները Թորթումի Մեղրագոմ գյուղից են, իսկ Դամալա գյուղում հաստատված արևմտահայերի մեծագույն մասը Թորթումի Շիփեք, Գառնկոթ և Ռաբաթ գյուղերից են¹⁰²: Եթե մինչև վերաբնակեցումը Թորթումի լիվայի հայություն թիվը հասնում էր շուրջ 5.440-ի¹⁰³, ապա վերաբնակեցումից հետո Թորթումի 17 հայաբնակ գյուղերում մնաց շուրջ 3.000-ը: Տայքի մյուս գավառներից տեղի ունեցած վերաբնակեցման մասին տեղեկություններ չեն պահպանվել: Փաստն այն է, որ այդ գավառներում մինչև 1829–1830 թթ. վերաբնակեցումը բազմաթիվ հայեր են ապրել¹⁰⁴:

Վրաստանի պատմության կենտրոնական պետական արխիվում և Մատենադարանում պահպանվել են վավերագրեր, որոնց հեղինակն է համարվում Տայոց եպիսկոպոս Կարապետը¹⁰⁵: Մեր համոզմամբ, Տայոց եպիսկոպոս Կարապետը նույն ինքը Կարապետ արքեպիսկոպոս Բագրատունին է, և այդպես անվանում է ինքն իրեն հնարավոր երեք պատճառներով: Առաջինը, որ Տայքի հայ առաքելականները հոգևոր առումով դրված էին իր ենթակայություններից: Երկրորդ, որ էրզրումի նահանգից Ախալցխա տեղափոխված հայություն մեջ ստվար զանգված էին կազմում տայեցիները, մասնավորապես՝ թորթումցիները, և երրորդ՝ Ախալցխայի շրջանը, ուր բնա-

¹⁰¹ Նույն տեղում:

¹⁰² Տե՛ս **Մեղրոյան Ա.**, Զավախքը XIX դ. և XX դ. I քառորդին, էջ 193:

¹⁰³ Նույնի, Էրզրում, էջ 116:

¹⁰⁴ 1834 թ. Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանի տվյալներով՝ հայեր էին բնակվում նաև Օթիում, Կոտիքում, Վեքիլխասում, Ջուջուրիսում, Շեքերլիում, Փետկիրում, Պլտաջուրում և Էգաձորում (տե՛ս Գ.ԱԹ, Թ. Ազատյանի ֆոնդ, բաժին IV, վավ. 224, էջ 147): Հայաշատ էր շարունակում մնալ նաև Կիսկիմի գավառը, հատկապես՝ Խոտորջուրը:

¹⁰⁵ Տե՛ս ԱԳՊԱԳ, փ. 2, օր. 1, ձ. 2594, յ. 28, Մատենադարան, Կարապետ արք. արխիվ, թղթ. 163ե, վավ. 15, 106, Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. Գ, էջ 4162, 4188, **Դարբինյան Մ.**, Վավերագրեր պարսկահայերի և արևմտահայերի 1828–1830 թթ. գաղթի վերաբերյալ, ԲՀԱ, 1973, թիվ 2, էջ 142:

կուլթյունն էին հաստատել էրզրուձի նահանգի հայերը, նրանց կողմից անվանվում էր «Ռուսաց Հայաստանի Տայոց աշխարհ»¹⁰⁶:

1830 թվականից հետո Արևմտյան Հայաստանում սկսված ներքին միգրացիոն գործընթացները բնորոշ էին նաև Տայքին, որը հանդիսանալով ուսուսական կայսրութայանը սահմանամերձ շրջան, ընդունում էր վերաբնակիչների Արևմտյան Հայաստանի այլ շրջաններից: Այս նոր վերաբնակիչները գալիս էին լրացնելու այն թափուր մնացած տեղերը, որոնք առաջացել էին տեղաբնիկների ուսուսական սահմաններն անցնելուց հետո: Այդպիսի վերաբնակիչներից էին Օլթիի գավառի Բերդուս գյուղի 50 տուն հայերը¹⁰⁷, Փանակի Ագրակ գյուղի 270 բնակիչները¹⁰⁸: Մեկ այլ տեղեկութայան համաձայն, Կարինից «երևելի անձանց» մի ստվար խումբ տեղափոխվում է Տայք, որոնց հետ նամակագրական կապեր էր շարունակում պահպանել Կարապետ արքեպիսկոպոսը¹⁰⁹:

1830 թ.-ից հետո Օլթի գետի ավազանում բնակվող հայությունը գերազանցապես նորաբնակներ էին: Բնիկները կամ մահմեդականացել էին, կամ տեղափոխվել ուսուսական սահմաններ: Միաժամանակ, Ռուսաստանին անցած շրջաններից եկած մահմեդական բնակչությունը հիմնականում հաստատվեց Կիսկիմի, Թորթումի, Սպերի, Վերին և Ստորին Բասենների դատարկված հայկական գյուղերում՝ բացասական հետևանքներ թողնելով այդ գավառների էթնոսոցիոլոգիական պատկերի վրա¹¹⁰: Այս առթիվ Հ. Տաշյանը գրում է. «...գաղթային շրջանն ունեցած է ուրիշ արդիւնք մը, մեծ ներգաղթ մահմեդական տարրի մը (Կովկասէ Լն), և այս միջոցին մահմետականք ոտք կրնան դրած ըլլալ և յաճախ դրած են ոչ միայն հայոց լքած վայրերն, այլ ուրիշ տեղեր ալ՝ ուր կռուան մը գտած են սարգելու:... Ի հարկէ

¹⁰⁶ Աղանանց Գ., Կարնոյ գաղթը, էջ 3:

¹⁰⁷ Տե՛ս Զըրչոնեթանոն Յոլնոյտոն ձոցոտ, ք. 3, թ. 597.

¹⁰⁸ Տե՛ս ШИИАГ, ք. 415, օր. 1, լ. 21, լ. 15.

¹⁰⁹ Տե՛ս Գեղանանց Յ., նշվ. աշխ., էջ 205, Դիվան հայոց պատմութեան, գիրք Ժ, էջ 485:

¹¹⁰ Ժողովրդագրական ոչ հայանապատ պատկերը Կիսկիմում և Թորթումում հատկապես արտացոլվում է XIX դ. II կեսի վիճակագրութայան մեջ: Այսպես, ըստ Գրյազնովի կազմած վիճակագրութայան՝ Կիսկիմի կազայում, որը Էրզրումի սանջակի ամենախիտ բնակեցված շրջանն էր, մահմեդականների թիվը կազմում էր 23929 մարդ, իսկ հայերինը՝ 6954 մարդ: Թորթումի կազայի 52591 բնակչից հայ էին ընդամենը 2146-ը (Տե՛ս Грязнов Ф., Военный обзор передаваемого театра в Азиатской Турции, ч. 2, С.-Петербург, 1897, էջ 27):

չենք ուզեր ըսել, թէ այս մահամետականները միայն նոր գաղթականներ են և որևէ բնիկ տարր չկար»¹¹¹:

Արևմտահայության վերաբնակեցումը, սակայն, չհանգեցրեց Հայաթափման: XIX դ. կեսի դրությամբ հայերը շարունակում էին մնալ Արևմտյան Հայաստանի ամենաստվար ժողովուրդը: Նրանց թիվը անցնում էր երկու միլիոնից: Այդ թիվն են նշում նաև թուրքական հարցերով զբաղված XIX դ. եվրոպացի հեղինակները¹¹²:

Այսպիսով, XIX դ. առաջին երեսնամյակի ժողովրդագրական տեղաշարժերը, այդ թվում արևմտահայերի և մասնավորապես տալեցիների 1829–1830 թթ. գանգավածային վերաբնակեցումը խոշոր նշանակություն ունեցան Արևելյան Հայաստանի և Անդրկովկասի այլ շրջանների տնտեսության զարգացման համար: Անցնելով ցարական Ռուսաստանի տիրապետության տակ՝ շուրջ 74 հազար արևմտահայերը գերծ չմնացին սոցիալական և ազգային ճնշումներից, այլև հայտնվեցին ցարական կառավարության վարած գաղութային քաղաքականության բովում: Այսուհանդերձ, ռուսական հպատակության տակ հայութունն ազատվում էր ֆիզիկական բնաջնջման վտանգից, որ դարերի վեր դամոկլյան սրի պես կախված էր նրա գլխին, ձեռք էր բերում անձի և գույքի համեմատական ապահովություն, հաղորդակից դառնում տնտեսական և մշակութային կյանքով անհամեմատ ավելի բարձր կանգնած երկրի հետ: 1829–1830 թթ. վերաբնակեցման արդյունքում Արևմտյան Հայաստանի բնակչության հաշվին ստվարացավ հայկական բնակչության թիվը Արևելյան Հայաստանի տարածքում, որն ավելի խորացրեց Արևմտյան Հայաստանի ժողովրդագրական պատկերի դիմախեղման գործընթացը:

¹¹¹ Տաշեան Հ., Տայք, դրացիք և Խոսրոսը, ՀԱ, 1973, 1–3, էջ 44–45:

¹¹² Стів УБИЧНИИ М., Изображение современного состояния Турции в географическом, статистическом, религиозном и военном отношениях, перевод с франц., СПб., 1854, с. 8.

ՎԵՐՋԱԲԱՆ

Մեծ Հայքի XIV աշխարհ Տայքի բնաաշխարհագրական նպաստավոր պայմանները խթանել են բնակչության կենսապահովման յուրահատուկ մշակույթի ձևավորմանը: Անհիշելի ժամանակներից սկսած Տայքը և տայեցիները հայ ժողովրդի կազմավորման և հայկական պետականության կայացման մաս են կազմել: I հիշատակումները Տայքի վերաբերյալ թվագրվում են Ք.ա. XII դարով, երբ Ասորեստանի արքա Թիգլաթպալասար I-ն արշավեց Նաիրյան ցեղամիություն կազմի մեջ մտնող Դայանի երկիր:

Տայքը մշտապես եղել է բոլոր համահայկական թագավորությունների կազմում: Վանի թագավորության ժամանակաշրջանին վերաբերող արձանագրություններում Տայքը հիշատակվում է Դիաուխի ձևով: Ք.ա. 401 թ. հուլյն զորավար Քսենոփոնը Հայաստանով անցնելիս հիշատակում է տառիներին: Ք.ա. II դ. Մեծ Հայքի թագավոր Արտաշես I-ը հյուսիսում իրականացրած միավորիչ գործունեության արդյունքում Հայաստանին է միացնում Սելևկյան տիրապետության շրջանում Վիրքին անցած հայկական հողերը՝ այդ թվում նաև Տայքի մի մասը: Ք.հ. I դ. Տայքի Բողխա գավառում են հաստատվում Դիմաքսյան նախարարական տան ներկայացուցիչները, իսկ IV դ. Տայքը՝ իբրև ժառանգական կալվածք, տրվում է Մամիկոնյան նախարարական տանը: Ավելին, Մամիկոնյանները գլխավոր դեր էին ստանձնել օտար զավթիչների դեմ մղվող պայքարում, իսկ Տայքը շատ հաճախ դառնում էր հայկական զինված ուժերի ապաստարանը:

591 թ. Մավրիկիոս կայսեր օրոք Տայքը և Գուգարքի սահմանակից մասերն ընդգրկվում են Բանակ կենտրոնով մի նոր վարչամիավորի մեջ, որն ստանում է Խորագուլյն Հայք անվանումը:

VIII դ. վերջին հակաարաբական ապստամբություն անհաջող վախճանից հետո, երբ Մամիկոնյան նախարարական տան ներկայացուցիչները քաղաքական ապաստան գտնելու նպատակով ստիպված հեռացան Տայքից, այստեղ հաստատվեցին նրանց հետ խնամիական կապեր ունեցող Բագրատունիները: X դ. Տայքն ընդգրկվեց դեռևս IX դ. սկզբին հարևան Կղարջքում Աշոտ Բագրատունու կողմից հիմնադրված կյուրապաղատության մեջ: X դ. II կեսին Դավիթ Կյուրապաղատ Բագրատունու օրոք Տայքը հասավ իր հզորության

գազաթնակետին: Նրա օրոք Տայքի կյուրապաղատության սահմանները հարավում հասան մինչև Հարք և Ապահունիք: 1001 թ. Դավիթ Կյուրապաղատի մահից հետո Տայքն անցավ Բյուզանդիային: XI դ. II կեսին Տայքը հայտնվեց սելջուկյան ավերիչ արշավանքների կիզակետում: XII դ. սկզբին Տայքն անցավ հզորացած Վրացական թագավորությանը: XIII դ. I կեսին երկրամասը ենթարկվել է մոնղոլական հրոսակախմբերի ասպատակություններին, իսկ II կեսին՝ ընդգրկվել Սամցխեի աթաբեկություն կազմի մեջ: XVI դարում Տայքը հայտնվեց Օսմանյան կայսրության տիրապետության տակ:

Տայքի՝ ի սկզբանե հայերով բնակեցված լինելը վկայվում է ինչպես հայկական, այնպես էլ հունական աղբյուրների կողմից: Արաբական դժնդակ տիրապետության ժամանակաշրջանում բազմաթիվ հայեր, այդ թվում նաև տայեցի հոգևորականները, հեռանում են Տայքից: Նրանց փոխարեն Տայքում հաստատվում են փոքրաթիվ վրացիներ՝ իրենց հոգևորականների հետ միասին: Այստեղ վրացի կրոնավորները հոգեորսության համար պարարտ հող են գտնում, քանի որ լինելով Բյուզանդիային սահմանակից՝ Տայքը բավականին հանդուրժող էր քաղկեդոնականության նկատմամբ: Զարգացած միջնադարում մեծամասամբ հարելով քաղկեդոնականությանը՝ տայեցի հայը չի ասսիմիլացվում վրացական էթնոսին: Ընդհակառակը, Տայքում առկա վրացական փոքրամասնությունն առօրյայում ընդօրինակում է հայերենը՝ հայերին փոխանցելով վրացերենը միայն ու միայն իբրև եկեղեցական ժամերգությունների լեզու: Տայքի ազգային կազմի մեջ հայերի ունեցած գերակայություն մասին են վկայում նաև օսմանյան հարկացուցակները:

Օսմանյան կայսրության կազմում Տայքի գավառները բաժանվում են էրզրումի (Թորթումի լիվան, ինչպես նաև մինչև XVII դ. վերջը՝ Մամրվանի լիվան), Ախալցխայի (Կիսկիմի, Պարխարի, Թավուքարի, Օլթիի, Փանակի լիվանները, իսկ XVII դ. վերջից՝ նաև Մամրվանի լիվան) և Կարսի (Գյուլեի լիվան) նահանգների միջև: 1828–1829 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի հետևանքով, երբ Ախալցխայի նահանգի մի մասն անցնում է Ռուսաստանին, վարչական նոր փոփոխությունների ենթարկվելով՝ Տայքն ամբողջությամբ ընդգրկվում է էրզրումի նահանգի կազմի մեջ:

Տայքի արևմտյան գավառներն էին Կիսկիմը և Պարխարը: Կիսկիմի գավառը ընկած էր ձորոխ գետի երկու ափերին: XVI–XIX դ. I

երեսնամյակում այնտեղ հաշվվում է շուրջ 60 մեծ և փոքր բնակավայր, որոնցից 18-ը XIX դ. վերջին դեռևս հայաբնակ էին: Պարխարի գավառի մոտ 40 բնակավայրեր, որոնք ընկած էին Պարխար գետի և նրա Արջիվան, Բահլ ու Խեակ վտակների ավազանում, իրենց վրա կրելով վրացականացման և բռնի մահամեղականացման հետևանքները՝ մինչև XIX դարը գրեթե լիովին փոխում են իրենց էթնոկրոնական կազմը՝ հայկական հետքը թողնելով միայն մի շարք բնակավայրերի և աշխարհագրական այլ վայրերի անվանումներում:

Տայքի կենտրոնական գավառներն էին Թորթումը, Թավուքարը, Օլթին և Մամրվանը: Թորթումի գավառը, որը համապատասխանում էր «Աշխարհացոյց»-ի Ոքաղե և Ագորդացփոր գավառներին (Թորթում գետի ավազանում), ամենաշատն էր տուժել միջնադարյան ավերածություններից, բռնի մահամեղականացումից և բնակչութայն մասսայական արտագաղթներից: 1829–1830 թթ. վերաբնակեցումից հետո անգամ այստեղ կային շուրջ 2 տասնյակ հայաբնակ բնակավայրեր, որի հայությունը մինչև XX դ. սկիզբը կամ մահամեղականություն ընդունեց, կամ էլ զոհ գնաց ցեղասպանութայնը: Թավուքարի գավառը («Աշխարհացոյց»-ի Ճակք գավառ) ընկած էր Օլթի գետի ստորին հոսանքի շրջանում, և, չնայած որ բավականին ընդարձակ տարածք էր զբաղեցնում, խնդրո առարկա ժամանակաշրջանում ուներ ընդամենը 24 գյուղ, որոնք, սակայն, բավականին բազմամարդ էին: Օլթիի գավառի բնակավայրերը («Աշխարհացոյց»-ի Բողխա և Պարտիզացփոր գավառներ), որոնք ընկած էին Օլթի գետի միջին հոսանքի ավազանում, XVI–XIX դդ. I երեսնամյակում տատանվում էին 45–90-ի սահմանում, ևս իրենց վրա կրում էին բռնի մահամեղականացման և արտագաղթների կնիքը, որի հետևանքով արդեն XIX դ. սկզբին հայերն այնտեղ փոքրամասնություն էին կազմում: Մամրվանի գավառի («Աշխարհացոյց»-ի Բողխա գավառի հարավային շրջան, Օլթի գետի վերին հոսանքի և Միվրի-չայի ավազան) շուրջ 30 բնակավայրերը XVI–XIX դարերում լուրջ փոփոխությունների են ենթարկվում: 1834 թ. այստեղ հայաբնակ էին հայաբնակ էին միայն Շեքերլի, Պտաղուր, Փետկիրը, Կրզըլքիլիսա, Վեղիխան և Ագրակ գյուղերը: Մնացած բնակավայրերը բնակեցված էին գլխավորապես թուրքերով և քրդերով:

Տայքի արևելյան գավառներն էին Փանակը և Գյուլեն: Փանակի գավառի բնակավայրերը (Օլթի գետի Փանակ և Փանազկերտ վտակների ավազան) XVI–XVIII դարերում տատանվում էին 45–109-ի

սահմանում: Թուրքական կառավարութեան վարած ներքին և արտաքին քաղաքականութեան Հետևանքով ոչ միայն նոսրացավ Փանակի բնակչութիւնը, այլև ամայացան բազմաթիւ բնակավայրեր: XVI–XVIII դարերում հայերը փոքրամասնութիւն դարձան նաև Գյոլեի գավառի (Կուր գետի վերնագավառը, «Աշխարհացոյց»-ի Կող գավառ) բնակավայրերում: Քրիստոնյա ազգերից բնակչութեան թիւով Գյոլեում հայերից հետո երկրորդ տեղում հուլներն էին: Մեծամասնութիւնը մահմեդականներն էին, որոնց վարքն ու բարքը, սակայն, էջր տարբերվում հայերի վարքից ու բարքից:

XVI–XVIII դարերում օսմանյան տիրապետութիւնը խիստ կործանարար հետևանքներ ունեցավ օսմանահպատակ ազգային փոքրամասնութիւնների համար: XVI դ. վերջին Տայքի մոտ 94 հազար բնակիչներից երկու երրորդը հայեր էին: Տայքի հայութեան համար իսկական պատուհաս էին թուրք-պարսկական պատերազմները: 1604 թ. պարսիկները տեղահանում են Գյոլեի, Փանակի, Փանագկերտի, Օլթու և Մամրվանի հայութեան մի մասին: 1629 թ. բռնագաղթի է ենթարկվում Թորթումի հայերի մի մասը: Մյուս կողմից, սուլթանական կառավարութիւնն սկսեց նվաճված երկրամասերը բնակեցնել թուրքալեզու և իրանալեզու (գերագանցապես քրդեր) ցեղերով՝ հպատակ ժողովուրդների նկատմամբ լիակատար գերիշխանութիւն հաստատելու նպատակով: Քրդաշատ բնակավայրեր առաջացան Գյոլեում և Փանակում, իսկ Կիսկիմը, Խոտորջուրը և Թորթումը, որոնք զուրկ էին քրդական տարրից, հայտնվեցին լազերի վտանգի առաջ: Իրավիճակը հատկապես ծանրացավ 1643 թ., երբ թուրքական կառավարութիւնը սաստկացրեց հարկային քաղաքականութիւնը կայսրութեան ոչ մահմեդական ազգաբնակչութեան նկատմամբ: Հետևանքը եղավ այն, որ ի տարբերութիւն կրոնափոխ չեղած առաքելական հայութեան՝ Տայքի քաղկեղոնական հայութիւնն ընդունեց մահմեդականութիւն: Իշխանութիւնների սպառնալիքի տակ Տայքի մահմեդականացած հայութեան մի զգալի մասն աուերես էր ընդունել իսլամը՝ գաղտնի հաճախելով եկեղեցիներ, կատարելով քրիստոնեական զանազան ծիսակատարութիւններ: Այդօրինակ բնակչութիւնը հայտնի էր «կեսկեսներ» անունով՝ այսինքն կես հայ-քրիստոնյա և կես թուրք-մահմեդական: Կիսկիմի, Պարխարի և Թորթումի հայ բնակչութեան մի մասը լազերի բռնութիւններից ազատվելու համար հաճախ իրեն ներկայացնում էր ոչ միայն մահմ-

եղական, այլև լազ: Այդ իսկ պատճառով նրանց հաճախ անվանում էին ոչ թե կեսկեսներ, այլ հայ-լազեր:

Մահմեդականացման գործընթացին զուգահեռ՝ XVII դ. վերջին Տայքում աշխուժանում են նաև կաթոլիկ քարոզիչները, որոնք կարողանում են XVIII դ. ընթացքում Կիսկիմի և Թորթումի գավառների հայության մի մասի շրջանում տարածել կաթոլիկություն:

Տայքում տեղի ունեցած ժողովրդագրական փոփոխությունները հստակ երևում են, երբ բաղդատում ենք «Գյուրջիստանի վիլայեթի մեծ դավթարի» ու «Չլզըրի էյալեթի ջաբա դավթարի» նյութերը: Հարյուրամյակի ընթացքում կտրուկ նվազել էր Տայքի բնակավայրերի թիվը: Եթե 1595 թ. տվյալներով Փանակի գավառն ուներ 109 բնակավայր, ապա XVIII դ. I կեսին այստեղ մնացել էր ընդամենը 46 բնակավայր: Նմանատիպ էր նաև վիճակը Օլթու լիվայում: 1595 թ. մոտ 90 բնակավայրի փոխարեն XVIII դ. I կեսին հանդիպում ենք 45 բնակավայրի:

XVIII դարի 40-ական թվականներից Վրաստանն ու Հայաստանի հյուսիսը հայտնվեցին թուրքական կառավարության բարեհաճությունը վայելող հյուսիսկովկասյան լեռնականների՝ լեզգիների հարձակումների թիրախում: Բախումները լեզգիների և հայ-վրացական ուժերի միջև հաճախ տեղի էին ունենում Տայքում, որը նոր դժբախտությունների առաջ է կանգնեցնում Տայքի հայությունը:

XVIII–XIX դարերի սահմանագլխին Տայքի բնակչության թիվը XVI դ. համեմատ բավականին նվազել էր և այժմ կազմում էր շուրջ 60.000 մարդ, որից 7.560-ը՝ Կիսկիմի լիվայում, 4.860-ը՝ Պարխարի լիվայում, 16.960-ը՝ Թորթումի լիվայում, 2.520-ը՝ Թավուսքարի լիվայում, 8.100-ը՝ Օլթու լիվայում, 6.660-ը՝ Մամրվանի լիվայում, 8.280-ը՝ Փանակի լիվայում, 5.400-ը՝ Գյուլեի լիվայում: Եթե XVI դ. երկրորդ կեսին հայկական էր Տայքի բնակչության երկու երրորդը (մոտ 60.000-ը), ապա XIX դ. սկզբին Տայքի բնակչության ճնշող մեծամասնությունը կեսկեսներն էին: Քրիստոնյա հայությունը (առաքելական և կաթոլիկ) կազմում էր Տայքի բնակչության մեկ երրորդը:

XIX դարի առաջին քառորդին Տայքի ժողովրդագրական պատկերի վրա լուրջ հետևանքներ են թողնում ինչպես ներքին միգրացիոն գործընթացները Օլթու գավառում, այնպես էլ 1820-1823 թթ. թուրք-պարսկական պատերազմը: Այս պատերազմի արդյունքում սարսափելի ավերածությունների է ենթարկվում Թորթումի գավառը:

1828–1829 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ ռուսական զորքերը տիրեցին Տայքին՝ կոտրելով տեղի մահմեդական իշխանությունների վերնախավի (Օլթու սանջակբեյ Քյուչուկ բեկ, Նարիմանի սանջակբեյ Օսման աղա, Հուսեյն բեկ, քուրդ Օմար բեկ և այլն) դիմադրությունը: 1829 թ. սեպտեմբերի 2-ին կնքված Աղբիսանուպոլսի հաշտության պայմանագիրն անակնկալի առաջ է կանգնեցնում պատերազմի ժամանակ ռուսներին ահռելի օգնություն ցուցաբերած հայուլթյանը: Խուսափելու համար թուրքական կառավարության վրեժխնդրությունից, ռուսական զորքերի հրամանատար Ի. Պասկևիչը կայսրից թույլատրություն է խնդրում կազմակերպելու արևմտահայուլթյան վերաբնակեցումը Վրաստան և Հայկական մարզ:

1830 թ. մայիսի 10-ին սկսված վերաբնակեցումը Տայքի հայուլթյան համար նույնպիսի կործանարար և վնասաբեր ազդեցություն ունեցավ, ինչպես XVII–XVIII դարերի բռնի մահմեդականացումը: Էրզրումի հայ կաթողիկոսների հոգևոր առաջնորդ Եփրեմ Սեթի գլխավորությամբ Ախալցխա են տեղափոխվում Թորթումի Նորչեն գյուղից 40, Ռաբաթ գյուղից՝ 15 և Մեղուս գյուղից՝ 4 ընտանիք հայ կաթողիկոսներ: Ախալցխա է տեղափոխվում նաև Թորթումի գավառի մյուս հայկական գյուղերի հայուլթյան մեծ մասը: Եթե մինչև վերաբնակեցումը Թորթումի լիվայի հայուլթյան թիվը հասնում էր շուրջ 5440-ի, ապա վերաբնակեցումից հետո Թորթումի շուրջ 20 հայաբնակ գյուղերում մնաց մոտ 3000-ը: Վերաբնակեցման արդյունքում Տայքը զրկվեց հայ բնակչության մեծագույն մասից, որի հետևանքով բուռն կերպով սկսվեց կեսկես բնակչության թուրքացման գործընթացը:

АРКАДИЙ АКОПОВ
ТАЙК
АДМИНИСТРАТИВНО-ДЕМОГРАФИЧЕСКАЯ
КАРТИНА С XVI ВЕКА ПО ПЕРВУЮ
ТРЕТЬ XIX ВЕКА

РЕЗЮМЕ

История XIV ашхара (область) Великой Армении Тайка является одной из самых недостаточно изученных тем Истории Армении. Тайк с древнейших времен являлся частью армянской государственности. Первые упоминания о Тайке относятся XII веку до н.э., когда ассирийский царь Тиглатпаласар I напал на государственное образование Наири, частью которой была страна Даяэни.

В надписях Ванского царства Тайк упоминается под именем Диаухи, а в 401 г. до н.э. греческий полководец и историк Ксенофонт, проходя по Армении, упоминает таохов. Во II веке до н.э. царь Великой Армении Арташес I (189-160 до н.э.) на севере к Армении присоединяет территории, которые в III веке отошли Грузии, в том числе часть Тайка. В I веке нашей эры один из гаваров (провинций) Тайка – Богха, упоминается как земельное владение нахарарского дома Димаксян. В IV веке Тайк передается Мамиконянам, которые очень часто становились предводителями борьбы против внешнего врага, а Тайк – опорным пунктом армянских вооруженных сил.

В 591 г. указом византийского императора Маврикия на территориях Тайка и Гугарка была сформирована новая административная единица – Глубинная Армения.

В конце VIII века, после антиарабского восстания, когда Мамиконяны в поисках политического убежища покинули Тайк, здесь обосновались Багратиды. В X веке край вошел состав курапалатства, которое было основано еще в IX веке в соседнем Кгарчке. Во II половине X века во времена правления Давида Курапалата, Тайк достиг пика своего могущества. После смерти Давида Курапалата Тайк отошел Византии. Во II

половине XI века Тайк подвергся опустошению со стороны сельджюкских войск, а в начале XII века попал под влияние Грузинского царства. После монгольских нашествий в 1266 году край вошел в состав княжества Самцхе, а в XVI веке был захвачен турками-османами.

Тайк издревле был населен армянами. Об этом свидетельствуют армянские и греческие источники. В VII–VIII веках находясь под арабским игом многие жители Тайка, в том числе и священослужители, предпочли переселиться в соседнюю Византию. Вскоре в Тайке появляется грузинское духовенство, за которым и в край приходит небольшое количество грузинского населения. Армянское коренное население было довольно толерантным по отношению к халкидонитам, а вскоре, сами тайкские армяне предпочли принятие халкидонитства, которое однако не подразумевало грузинизации армян.

В составе османской империи провинции Тайка были разделены между Эрзурумским (Тортумская и Мамрванская ливы), Ахалцихским (ливы Киским, Пархар, Тавускяр, Ольты и Пеняк) и Карсским (Гельская лива) эялетами. После расформирования Ахалцихского и Карсского эялетов Тайк целиком вошел в состав Эрзурумского эялета (1834 г.).

Османское иго тяжелейшим образом отразилось на демографической картине Тайка. Более 60 % 94 тысячного населения Тайка составляли армяне, для которых настоящим ужасом стали войны между Турцией и Персией. В 1604 г. персы переселяют часть населения Геле, Пеняка, Панаскерта, Ольты и Мамрвана. С другой стороны османское правительство начало переселение в край туркоязычного и ираноязычного населения, с целью укрепить владычество над покоренными народами. В результате этой политики в Гельской и Пенякской ливах появились курдские поселения, а в Тортуме и Кискиме обосновались лазы. В 1643 г. османское правительство ужесточила налоговую политику по отношению к не мусульманского населения, в результате чего халкидонитское большинство армян Тайка предпочла принятие мусульманства, хотя многие из них продолжали соблюдать христианские традиции. Такие мусульмане были известны под именем “кескесы” (наполовину армяне-христиане, наполовину турки-мусульмане). Наряду с процессом мусульманизации населения, в конце XVII века в Тайке появились католические миссионеры,

которые смогли распространить католичество среди части армянского населения Кискима и Гортума.

Демографические трансформации в Тайке особо заметны, когда сопоставляем 2 османских источника – “Большой давтар Гурджистанского вилаета” (1595 г.) и “Джаба давтар Чилдырского эялета” (первая половина XVIII в.). За полтора столетия резко сократились поселения Тайка. Так, с 1595–1732 гг. поселения Пенякской ливы сократились со 109 до 46, а вместо 90 поселений Ольгинской ливы в 1595, в начале XVIII века мы встречаем всего 45 поселений.

На рубеже XVIII-XIX вв. население Тайка по сравнению с XVI веком довольно сократилось и составляло чуть более 60.000 человек. По ливам население было распределено следующим образом: 7560 – в Кискиме, 4860 – в Пархаре, 16960 – в Гортуме, 2520 – в Тавускяре, 8100 – в Ольти, 6660 – в Мамрване, 8280 – в Пеняке и 5400 – в Геле. Если во второй половине XVI века армянским было более 60 % населения Тайка, то к началу XIX века армяне составляли всего треть населения.

Во время русско-турецкой войны 1828–1829 гг. русские войска захватили Тайк, подавив сопротивление местных вооруженных сил во главе Кючук бека и Османа аги. Согласно Адрианупольскому договору от 2-го сентября 1829 г. Тайк и остальные территории Западной Армении, которые были взяты русскими войсками, были вернуты Османской империи. Дабы избежать расправы над армянским населением со стороны турецкого правительства и мусульманских фанатиков, было организовано переселение армян в Ахалцихе и Ахалкалак, которые согласно Адрианопольскому договору перешли России, а также в Армянскую область. Переселение, которое началось 10-го мая 1830 г., имела такие же тяжелые последствия для армян Тайка, как и мусульманизация XVII–XVIII вв.. Армяне Тайка покинув свои края, обосновались в Ахалцихе и ее окрестностях. В результате переселения Тайк лишился половины своего армянского населения, которое ускорило отуречивание “кескесского” населения Тайка.

ARKADI AKOPOV
T A Y K
ADMINISTRATIVE AND DEMOGRAPHIC
PICTURE FROM THE XVI CENTURY
TILL THE FIRST THIRD OF THE XIX CENTURY

SUMMARY

The history of XIV ashkharh (province) of Great Armenia – Tayk, is one of the most understudied by Armenian history. From the ancient times, Tayk was part of the Armenian statehood. The first mention of Tayk refers to the XII century BC, when the Assyrian king Tiglath-Pileser I, attacked state form Nairi, part of which was the country Dayaeni.

In the records of Van Kingdom, Tayk is mentioned as Diauhi. In 401 BC, Greek historian Xenophon, passing through Armenia, mentioned taokhs. In the II century BC, King of Great Armenia Artashes I (189–160 BC) attached the territory in the north, including the part of Tayk, that in the III century departed to Georgia,. In the I century AD, one of the gavar (region) belonging to Tayk - Boghkha is referred to as a land ownership nakharar Dimaksyan dynasty. In the IV century Tayk is passed to nakharar Mamikonyan dynasty. The Mamikonyans very often became the leaders of the struggle against a foreign enemy, and Tayk- the stronghold of the Armenian armed forces.

In 591, by the order of the Byzantine Emperor Maurice, a new administrative unit was formed - Deep Armenia from the territories of Tayk and Gugark.

At the end of the VIII century, after the anti-Arab uprising, Mamikonyans were searching for a political asylum and had to leave Tayk where Bagratids emerged. In the X century the region became part of kurapalacy, which dates back to the IX century in the nearby Kgarchk. In the II half of the X century, during the reign of David Kurapalat, Tayk reached the peak of its power. After the death of David Kurapalat Tayk passed to Byzantium. In the II half of the XI century Tayk was destroyed by Seljuk troops, and at the beginning of the XII century it came under the influence of the Georgian kingdom. After the Mongol invasions of the fist half of XIII century, in 1266 Tayk became part of the

principality of Samtskhe, and in the XVI century it was conquered by the Ottoman Turks.

Since ancient times Tayk was inhabited by Armenians. This is certified in the Armenian and Greek sources. In the VII–VIII centuries while under the yoke of many Arab residents of Tayk, including the clerical estate, preferred to move to the neighbour Byzantium. Soon in Tayk there appeared the Georgian clerical estate, which joined a small amount of the Georgian population. Armenian indigenous population was quite tolerant towards Chalcedonism, and soon the Armenians themselves preferred to receive Chalcedonism, which however did not suppose the georgianisation of Armenians.

Tayk as a part of the Ottoman Empire was divided between the following eyalets (province): Erzurum (Tortum and Mamrvan sanjaks), Akhaltsikhe (Kiskim, Parhar, Tavuskyar, Olti and Panak sanjaks) and Kars (Gyole sanjak). After the dissolution of the Akhaltsikhe and Kars eyalets, Tayk entirely joined the Erzurum eyalet (1834).

Ottoman yoke had a serious influence on the demographic picture of Tayk. More than 60% of 94000 population of Tayk were Armenians, for whom the wars between Turkey and Persia became a real horror. In 1604 the population of Gyole, Panak, Panaskert, Olti and Mamrvan was migrated by the Persians. On the other hand, the Ottoman government began to inhabit Turkish-speaking and Iranian-speaking population, in order to strengthen dominion over the nations. As a result of this policy in Gyole and Panak sanjaks appeared Kurdish population, and in Tortum and Kiskim – settled by lazes. In 1643 the Ottoman government tightened fiscal policy in relation to non-Muslim population, causing in the majority of Armenian Chalcedonian of Tayk preferred to adopt Islam, although many of them continued to observe the Christian traditions. These Muslims were known as "keskes" (half Armenian Christians, half-Turkish Muslims). Along with the process of Islamization of the population at the end of XVII century, in Tayk appeared Catholic missionaries who were able to spread Catholicism among the Armenian population of Kiskim and Tortum.

Demographic transformation in Tayk is particularly noticeable when we compare the Ottoman sources - "The Big davtar of Gyurjistan vilayat" (1595) and "The Jaba davtar of Childir eyalet" (first half of the XVIII century.). For half a century, the population living in Tayk dramatically declined. Thus, from

1595–1732, the settlement of Panak sanjak was reduced from 109 to 46 and from 90 settlements of Olti sanjak in 1595, at the beginning of XVIII century, we find a total of 45 settlements.

At the turn of XVIII–XIX centuries the population of Tayk was 60,000 people, which was a significant decrease from the Tayk population of XVI century. The population of sanjaks was distributed as follows: 7560 - in Kiskim, 4860 - in Parhar, 16960 - in Tortum, 2520 - in Tavuskyar, 8100 - in Olti, 6660 - in Mamrvan, 8280 - in Panak and 5400 - in the Gyole. In the second half of the XVI century, the Armenians composed more than 60% of the population of Tayk . By the beginning of the XIX century, the Armenians were only a third of the population.

During the Russian-Turkish war of 1828-1829, Russian troops seized Tayk, suppressing the resistance of local armed forces led Kuchuk Agha and Osman Bey. According to September 2, 1829 Adrianapol agreement, the territories of Tayk as well as the territories of Western Armenia, which had been taken by the Russian troops, were given back to the Ottoman Empire. In order to avoid the massacre of the Armenian population by the Turkish government and Muslim fanatics, there were organized resettlements of Armenians in Akhaltsikhe and Akhalkalaki, which was according to the contract of Adrianapol passed to Russia, as well as to the Armenian region. Relocation, which began on 10th May 1830, had the same dire consequences for the Armenians of Tayk as an islamization of XVII–XVIII centuries. Leaving their territories, the Armenians of Tayk settled in Akhaltsikhe and the surrounding area. As a result of the relocation, Tayk lost half of its Armenian population, which accelerated turkification of "keskes" population of Tayk.

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

1. Սկզբնաղբյուրներ

I. Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան

ա) Չեռագրեր

1.1. №№ 2751, 2803, 3223, 7866, 8064, 8624:

բ) Արխիվային նյութեր

1.2. Կաթողիկոսական դիվան, թղթապանակ 257գ, վավերագիր 62:

1.3. Կարապետ արքեպիսկոպոսի արխիվ, թղթապանակ 163բ, վավ. 486, 714, 747, 868, թղթապանակ 163գ, վավ. 1173, 1177, 1179, 1188, թղթապանակ 163ե, վավ. 15, 106:

II. Центральный государственный исторический архив Грузии (ЦГИАГ)

1.4. Ф. 2, оп. 1, л. 2594:

1.5. Ф. 415, оп. 1, л. 21:

1.6. Ф. 1438, оп. 1, л. 116, 323, 408, 734:

III. Եղիշե Չարենցի անվան Գրականության և արվեստի թանգարան

1.5. Թ.Ազատյանի ֆոնդ, բաժին IV, վավ. 224:

2. Տպագիր սկզբնաղբյուրներ

ա) հայերեն

2.1. Աբրահամ կաթողիկոսի Կրետացոյ պատմագրութիւն անցիցն իւրոյ և Նատիր-Շահին պարսից, Վաղարշապատ. տպ. ս. Էջմիածնի, 1870, 4, 129 էջ:

2.2. Գարբինյան Մ., Վավերագրեր պարսկահայերի և արևմտահայերի 1828–1830 թթ. գաղթի վերաբերյալ, ԲՀԱ, 1973, թիվ 2, էջ 135–146:

2.3. Գիվան Հայոց պատմութեան, կազմեց Գիւտ քահանայ Աղանեանց, գիրք Ա, Թիֆլիս, Շարածեի տպ., 1893, 326 էջ, գիրք Ը, Թիֆլիս, Աղանեանցի տպ., 1908, 664 էջ, գիրք Ժ, Թիֆլիս, Աղանեանցի տպ., 1912, 605 էջ:

- 2.4. Գիվան Հայոց պատմության, Նոր շարք, գիրք առաջին: Գուկաս Կարնեցի, հ. Ա, աշխատասիրությամբ Վ. Գրիգորյանի, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1984, 595 էջ:
- 2.5. Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., հ. Ա, Երևան, 1961, 404 էջ, հ. Բ, Երևան, 1964, 338 էջ, հ. Գ, Էվլիա Չելեբի, կազմեց Ա. Խ. Սաֆրաստյանը, Երևան, 1967, 346 էջ:
- 2.6. ԺԳ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, կազմեց Լ. Ս. Խաչիկյանը, Երևան, ՀՍՍՌ-ԳԱ հրատ., 1950, 757 էջ:
- 2.7. Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն հայոց, Երևան, ՀՍՍՌ-ԳԱ հրատ., 1961, 426 էջ:
- 2.8. Կոստանդյան Է., Արևմտյան Հայաստանի հայաբնակ վայրերի վերաբերյալ Գ. Սրվանձտյանի կազմած վիճակագրություններից, ԲՀԱ, 1983, № 2, էջ 62–94:
- 2.9. Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում, կազմողներ՝ Ջ. Ս. Կիրակոսյան, Ռ. Գ. Սահակյան, Երևան, Հայաստան, 1972, 812 էջ:
- 2.10. Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ, հ. Ա, (1601–1620), Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1974, 828 էջ, հ. Բ, (1621–1640), Երևան, 1978, 942 էջ, կազմեցին Վ. Հակոբյանը և Ա. Հովհաննիսյանը, հ. Գ, (1641–1660), Երևան, 1984, 1016 էջ, կազմեց Վ. Հակոբյանը:
- 2.11. Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ Վարդապետի, Վենետիկ, ս. Բազար, 1862, 11 էջ հայկական էջագրություն, 184 էջ:
- 2.12. Բազարայ Փարպեցոյ պատմութիւն հայոց. թուղթ առ Վահան Մամիկոնեան, քննական բնագիրը Գ. Տեր-Սկրտչյանի և Ստ. Մալխասյանցի, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 1982, 537 էջ:
- 2.13. Մատթէոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրութիւն, Վաղարշապատ, ս. Էջմիածնի տպ., 1898, 448 էջ:
- 2.14. Մովսէս Կաղանկատուացի, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, քննական բնագիրը և ներածությունը Վարազ Առաքելյանի, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1983, ԽԹ, 384 էջ:

- 2.15. Յակովբ Կարնեցի, Տեղագիր Վերին Հայոց, յիշատակարան ԺԷ դարու, Վաղարշապատ, ս. Էջմիածնի տպ., 1903, 75 էջ:
- 2.16. Պատմութիւն Արիստակեսայ Վարդապետի Լաստիվերցոյ, Թիֆլիս, Աղանեանցի տպ., 1912, 191 էջ:
- 2.17. Պատմութիւն Գևորգեայ Մեծի վարդապետի հայոց, Սանկտ-Պետերբուրգ, Ն. Սկորոխոդովի տպ., 1887, 84 էջ հայկական էջագրութիւն, 201 էջ:
- 2.18. Պատմութիւն Մեբեոսի, աշխատասիրութեամբ Գ. Վ. Սարգսյանի, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1979, 445 էջ:
- 2.19. Ստեփաննոսի Տարօնեցոյ Ասողկան պատմութիւն տիեզերական, Սանկտ-Պետերբուրգ, Ն. Սկորոխոդովի տպ., 1885, 48 էջ հայկ. էջագր., 437 էջ :
- 2.20. Ստրաբոն, Օտար աղբյուրները հայերի մասին, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 1940, 124 էջ:
- 2.21. Սրբոյ հօրն մերոյ Մովսէսի Խորենացոյ պատմութիւն հայոց, Թիֆլիս, Աղանեանցի տպ., 1913, 430 էջ:
- 2.22. Վիճակագրական տեղեկություններ տաճկահայերի մասին, ա.տ., 1902, 36 էջ (Ոսկան կոմիտե):
- 2.23. Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, կազմեց Լ. Մելիքսեթ-Քեկը, հ. Բ, Երևան, Մելքոնյան Ֆոնդի հրատ., 1936, 168 էջ, հ. Գ, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1955, 346 էջ:
- 2.24. Վրաց ժամանակագրություն (1207–1318), թարգմանությունը հին վրացերենից, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Պարույր Մուրադյանի, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1971, 223 էջ:
- 2.25. Փաստոսի Բիզանդացոյ պատմութիւն հայոց, Թիֆլիս, Գալստեանի տպ., 1912, 407 էջ:
- 2.26. Քսենոփոն, Անաբասիս, թարգմանությունը Ս. Կրկյաշարյանի, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1970, 281 էջ:
- 2.27. Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, Բյուզանդական աղբյուրներ, հ. Գ, Հովհաննես Սկիլիցես, թարգմանությունը բնագրից, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Հ. Բարթիկյանի, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1979, 438 էջ:

რ) მიუბრტე

- 2.28. Акты собранные Кавказской археографической комиссией, т. 7.- Тифлис: типография Главного Управления наместника Кавказского, 1878.- 994 с.
- 2.29. Вахушти Багратиони, История царства Грузинского, перевод, снабдил предисловием, словарями и указателями Н. Т. Накашидзе. - Тбилиси: Мецниереба, 1976.- 339 с.
- 2.30. Георгий Мерчуле, Житие Григория Хандзтийского, перевод Н. Я. Марра, с дневником поездки в Шавшию и Кларджию.- Санкт-Петербург, 1911.- LXX+151+216 с.
- 2.31. Грамоты и другие исторические документы XVIII столетия относящиеся к Грузии, под редакцией А. А. Цагарели. Том I.- Санкт-Петербург: тип. В. Киришаума, 1891.- LXXII+518 с.. Том II, выпуск I.- Санкт-Петербург: тип. Императорской академии наук, 1898.- XVI+209 с..
- 2.32. Клавихо Р. Г., Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403–1406); пер. со старосп., предисловие и комментарии И. С. Марковой.- Москва: изд. “Наука”, 1990.- 210 с.
- 2.33. Летопись Картли, перевод, введение и примечание Г. В. Сулая.- Тбилиси: Мецниереба, 1982.- 112 с.
- 2.34. Мартиросян В., Чобаян П., Документы по истории армяно-грузинских отношений и общественной жизни Грузии (вторая половина XVIII века), Кавказ и Византия, вып. 3.- Ереван. 1982.- с. 232–268.
- 2.35. Новые документы о переселении персидских и западных армян в 1828–1830 гг., изд. М. Г. Дарвинян// ԲՀՄ.- 1977, № 3, էջ 3–23:
- 2.36. Присоединение Восточной Армении к России. Сборник документов, редактор Ц. П. Агаян. Т. 2, 1814–1830.- Ереван: изд. АН АССР, 1978.- 658 с.
- 2.37. Сумбат Давитис-дзе, История и повествование о Багратионах, перевод, введение и примечания М. Д. Лордкипанидзе.- Тбилиси, Мецниереба, 1979.- 69 с.

գ) վրացերեն

- 2.38. გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი, წ. 2, თურქული ტექსტი გამოსცა, თარგმანი, გამოკლევა და კომენტარები დაურთო სერგი ჯიქიამ. თბილისი: საქართველოს აკადემიის გამომცემლობა, 1941.- 503 გვ., წ. 3, თბილისი, 1958.- 660 გვ.
- 2.39. იოანე ბაგრატიონი. ქართლ-კახეთის აღწერა, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადეს, გამოკლევა და საძიებლები დაურთეს თ. ენუქიძემ და გ. ბედოშვილმა. თბილისი: მეცნიერება, 1986.- 119 გვ..
- 2.40. ჩილდირის ეიალეთის ჯაბა დავთარი, 1694–1732, თურქული ტექსტი თარგმანით გამოსაცემად მოამზადა ც. აბულაძემ, გამოკლევა დაურთო მ. სვანიძემ. თბილისი: მეცნიერება, 1979.- 326 გვ.
- 2.41. ქართლის ცხოვრება, ტ. 1. თბილისი: 1955.– 463 გვ.

3. სწავლით

ა) რუსული

- 3.1. Ա-Գ-ը, Վանի, Բիբլիის և Էրզրումի վիլայեթները, Երևան, «Կուլտուրա» տպ., 1912, էջ 408:
- 3.2. Ադունց Ն., Հայաստանը Հուսთինիանոսի դարաշրջանում, Երևան, Հայաստան, 1987, 640 էջ:
- 3.3. Ալիջան Գ., Տեղագիր Հայոց մեծաց, Վենետիկ, Մխիթարյանների տպ., 1853, 105 էջ:
- 3.4. Ալայանյան Ա., Պատմական Հայաստանի սահմանները, Գահիրե, տպ. Նոր-Մատղ, 1950, 479 էջ:
- 3.5. Աղանեսանց Գ., Կարնոյ գաղթը (1829-1830), Թիֆլիս, Մարտիրոսյանցի տպ., 1891, 32 էջ:
- 3.6. Անասյան Հ., XVII դ. ազատագրական շարժումները Արևմտյան Հայաստանում, Երևան, ՀՍՍՌ-ԳԱ հրատ., 1961, 442 էջ:
- 3.7. Ատրպետ, Ճորձիսի ավագանը, Վիեննա, Մխիթարյանների տպ., 1929, 238 էջ

- 3.8. Երեմյան Ս., Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Երևան, ՀՍՍՌ-ԳԱ հրատ., 1963, 155 էջ:
- 3.9. Երիցեանց Ա., Ամենայն հայոց կաթողիկոսութիւնը և Կովկասի հայք XIX դարում, մաս Ա, 1800-1832, Թիֆլիս, Շարաձեի տպ., 1894, 658 էջ:
- 3.10. Զուլայան Մ., Արևմտյան Հայաստանը XVI-XVIII դարերում, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1980, 426 էջ:
- 3.11. Էփրիկեան Ս., Պատկերազարդ բնաշխարհիկ բառարան, հ. 1, Վենետիկ, ս. Ղազար, 1902, 806 էջ, հ. 2, Վենետիկ, 1907, 400 էջ:
- 3.12. Ինճիճեան Ղ., Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի, մաս Ա, հ. Ա, Ասիա, Վենետիկ, ս. Ղազար, 1806, 38+424 էջ:
- 3.13. Ինճիճեան Ղ., Ստորագրութիւն Հին Հայաստանեայց, Վենետիկ, ս. Ղազար, 1822, 533 էջ:
- 3.14. Լեո, Հայոց պատմություն, հ. 2, Երևան, ՀՍՍՌ-ԳԱ հրատ., 1947, 764 էջ, հ. 3, Երևան, Հայաստան, 1969, 512 էջ:
- 3.15. Կիրակոսյան Գ., Հայաստանը Լանկ-Թամուրի և թուրքմեն ցեղերի արշավանքների շրջանում, Երևան, ԵՊՄՀ հրատ., 1997, 369 էջ:
- 3.16. Հակոբյան Թ., Հայաստանի պատմական աշխարհագրություն, Երևան, «Միտք», 1968, 509 էջ:
- 3.17. Հակոբյան Թ., Պատմական Հայաստանի քաղաքները, խմբագիր՝ Գիլոյան Վ. Ա. Երևան, Հայաստան, 1987, 256 էջ:
- 3.18. Հակոբյան Պ., Հայագիտական ուսումնասիրություններ, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2003, 492 էջ:
- 3.19. Հայ ժողովրդի պատմություն, ՀԽՍՀ ԳԱ հրատ., հ. 1, Երևան, 1971, 992 էջ, հ. 2, Երևան, 1984, 692 էջ, հ. 3, Երևան, 1976, 1004 էջ, հ. 4, Երևան, 1972, 684 էջ:
- 3.20. Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հեղինակներ՝ Թ. Խ. Հակոբյան, Ստ. Մելիք-Բախչյան, Հ. Խ. Բարսեղյան, Երևանի համալսարանի հրատ., հ. 1, Երևան, 1986, 992 էջ, հ. 2, Երևան, 1988, 992 էջ:
- 3.21. Հիբըման Հ., Հին հայոց տեղոյ անունները, Վիեննա, Մխիթ. տպ., 1907, 448 էջ:

- 3.22. Ղազարյան Հ., Արևմտահայերի սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական կացությունը 1800-1870 թթ., Երևան, ՀԽՍՀ ԳԱ հրատ., 1967, 668 էջ:
- 3.23. Մաթևոսյան Ռ., Բագրատունիներ, պատմատոհմաբանական հանրագիտարան, Երևան, «Անահիտ» հրատ., 1997, 135 էջ:
- 3.24. Մանանդյան Հ., Երկեր, հ. Բ, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1978, 447 էջ:
- 3.25. Մանանդյան Հ., Տիգրան Երկրորդը և Հռոմը, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 1972, 260 էջ:
- 3.26. Մանանդյան Հ., Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ. Գ, Երևան, Հայպետհրատ, 1952, 454 էջ:
- 3.27. Մարության Տ., Հայ դասական, ճարտարապետության ակունքներում, Երևան, Մուղնի հրատ., 2003:
- 3.28. Մարության Տ., Հայ ճարտարապետության հուշարձաններ. Խորագույն Հայք, Երևան, Սովետական գրող, 1978, 183 էջ, 32 թ. նկար:
- 3.29. Մարության Տ., Տայքի ճարտարապետական հուշարձանները, Երևան, Հայաստան, 1972, 139 էջ, նկ. 23 թ.:
- 3.30. Մելքոնյան Ա., Էրզրում. Էրզրումի նահանգի հայ ազգաբնակչությունը XIX դ. առաջին երեսնամյակին, Երևան, Հայաստան, ՀՀ ԳԱԱ հրատ., 1994, 180 էջ:
- 3.31. Մելքոնյան Ա., Ջավախքը XIX դարում և XX դ. առաջին քառորդին, Երևան, Ջանգակ-97, 2003, 544 էջ:
- 3.32. Մուրադյան Հ., Կարսի նահանգի վարչաժողովրդագրական նկարագիրը XIX դ. առաջին երեսնամյակին, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ ՊԻ հրատ., 2006, 236 էջ:
- 3.33. Մուրադյան Պ., Հայաստանի վրացերեն արձանագրությունները, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 1977, 363 էջ:
- 3.34. Ներսիսյան Ա., Արևմտահայերի տնտեսական ու քաղաքական վիճակը և ռուսական օրինետացիան XIX դ. առաջին կեսին, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 1962, 212 էջ:
- 3.35. Չամչեանց Մ., Պատմութիւն Հայոց ի սկզբանէ աշխարհի մինչև ցամ տեառն 1784, հ. Գ., Երևան, ԵՊՀ հրատ., 1984, 896+196 էջ:

- 3.36. Պատիկեան Յ., Տայք: Բարձր Հայք: Վրացական, թե՞ հայկական, Երևան, Չանգակ-97, 2005, 236 էջ:
- 3.37. Սարգիսեան Ն., Տեղագրութիւն ի Փոքր և ի Մեծ Հայս, Վենետիկ, ս.Բազարի տպ., 1864, 289 էջ:
- 3.38. Սահակյան Լ., Տեղանունների թուրքացումն Օսմանյան կայսրությունում և հանրապետական Թուրքիայում, Մոնրեալ-Արոռ, 2010, 71 էջ:
- 3.39. Տաշեան Հ., Հայ բնակչութիւնը Սև ծովէն մինչեւ Կարին, Վիեննա, Մխիթարյանների տպ., 1921, 85 էջ:
- 3.40. Տաշեան Հ., Տայք, դրացիք և Խոտրջուր, Վիեննա, ՀԱ, 1970-1973:
- 3.41. Փափազյան Ա., Թուրքական վավերագրերը Հայաստանի և հայերի մասին, XVI-XIX դարեր, Երևան, Էգես, 2003, 292 էջ:
- 3.42. Քաջունի Մ., Աշխարհագրութիւն հին և նոր Հայաստանեայց, Վենետիկ, Մխիթարյանների տպ., 1857, 298 էջ:
- 3.43. Օրմանեան Մ., Ազգապատում, հ. Բ - Գ, ս. Էջմիածին, 2001, 5970 էջ:

բ) նույնին

- 3.44. Авих Г., Геология армянского нагорья. Западная часть, Орографическое и геологическое описание.- Пятигорск: тип. А. М. Мануйлова, 1899.- 202 с.
- 3.45. Аверьянов П.И., Курды в войсках России с Персией и Турцией в течении XIX столетия. Современное политическое положение турецких, персидских и русских курдов.- Тифлис: тип. штаба кавказского военного округа, 1900.- 338 с., 136 с. документы.
- 3.46. Арутюнова-Фиданян В. А., Повествование о делах армянских (VII век). Источник и время.- Москва: Индрик, 2004.- 272 с.
- 3.47. Бакрадзе Д., Историко-этнографический облик Каресской области, в. м. и г.- типогр. Упр. Главнонач. гражданскою частию на Кавказе.- 11 с.
- 3.48. Беридзе В., Архитектура Тао-Кларджети: Место памятников Тао-Кларджети в истории грузинской архитектуры. Тбилиси: Мецниереба, 1981.- 341 с.

- 3.49. Грязнов Ф., Военный обзор передаваемого театра в Азиатской Турции, ч. 2.- С.-Петербург: Издание отдела Генерального штаба Кавказского Военного округа, 1897.- 303 с.
- 3.50. Джанашиа С., Об одном примере искажения исторической правды по поводу книги Н. Токарского “Архитектура древней Армении”. Тбилиси: “Заря Востока”, 1947.- 53 с.
- 3.51. Евецкий О., Статистическое описание Закавказского края.- Санкт-Петербург: тип. штаба отд. корпуса внутр., 1835.- 12+306 с.
- 3.52. История военных действий в Азиатской Турции 1828–1829 годах, ч. 1–2.- Варшава: тип. И. Глюксберга, 1843.- ч. 1, 407 с., ч. 2, 303 с.
- 3.53. Закарая П., Зодчество Тао-Кларджети.- Тбилиси: издательство Тбилисского университета, 1990.- 193 с., 184 л. ил..
- 3.54. Линч Х. Ф. Б., Армения. Путевые очерки и этюды/ Перевод с английского Е.Джунковской, т. 2.- Тифлис: тип. Мартиросяна, 1910.- 675 с.
- 3.55. Лордкипанидзе М. Д., История Грузии XI – начало XIII века (научно-популярный очерк).- Тбилиси: Мещниереба, 1974.- 211 с.
- 3.56. Лукьянович Н., Описание Турецкой войны 1828–1829 годов, ч. 3.- Санкт-Петербург: тип. Эдуарда Прада, 1847.- 237 с.
- 3.57. Малама Я. Д., Описание Эрзерумского вилайета.- Санкт-Петербург: тип. А. М. Котомина, 1874.- 137 с.
- 3.58. Марр Н. Я., Ани: Книжная история города и раскопки на месте городища. Л.-М.: Государственное социально-экономическое издательство, 1934. XII, [2], 133 с.
- 3.59. Марр Н. Я., Аркаун, монгольское название христиан связи с вопросом об армянах халкедонитов// Византийский Временник, XII. СПб.: 1905.- с. 1–68.
- 3.60. Погосян А. М., Карсская область в составе России. Ереван: изд. “Айастан”, 1983.- 286 с.
- 3.61. Пушкин А. С., Путешествие в Арзрум во время похода 1829 г., сочинения в 3-х томах, т. 3.- Москва: изд. ”Художественная литература”, 1986.- 527 с.

- 3.62. Такайшвили Э., Археологическая экспедиция 1918 года в Южные провинции Грузии.- Тбилиси: изд. АН СССР, 1952, 289 с.
- 3.63. Токарский Н., Архитектура Древней Армении.- Ереван: изд. АН АССР, 1946.- 381 с.
- 3.64. Убичини М., Изображение современного состояния Турции в географическом, статистическом, религиозном и военном отношениях// перевод с франц.- СПб.: тип. II отделения собственной Е.И.В. канцелярии, 1854.- XX+146 с.
- 3.65. Устьян А. Р., Византийская империя и место в ней армян-халкедонитов, <http://novarm.narod.ru/arch052006/visant.htm>.
- 3.66. Юзбашян К.Р., Армянские государства эпохи Багратидов и Византия (IX–XI вв.).- Москва: издательство “Наука”, 1988. 304 с.

q) ქრისტიანული

- 3.67. მასიურაძე გ. ქართულ-სომხური ურთიერთობის ისტორიოგრაფიიდან.- თბილისი: არტანუჯი, 2006.- 317 გვ.
- 3.68. მელიქიშვილი გ. ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანება და საქართველოში ფეოდალურ ურთიერთობათა განვითარების ზოგიერთი საკითხი. თბილისი: "მეცნიერება", 1973.- 167 გვ.
- 3.69. სვანიძე მ. სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს სოფლის მეურნეობა XVI საუკუნეში. თბილისი: მეცნიერება, 1984.- 144 გვ.
- 3.70. სვანიძე მ. საქართველო-ოსმალეთის ურთიერთობის ისტორიიდან XVI–XVII საუკუნეებში. თბილისი: მეცნიერება, 1971.- 326 გვ.
- 3.71. სილოგავა ვ., შენგელია კ. ტაო-კლარჯეთი. თბილისი: კავკასიის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, 2006.- 237 გვ.
- 3.72. ჯავახიშვილი ი. ქართველი ერის ისტორია, თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის გამომცემლობა, წ. 1, თბილისი, 1960.- 503 გვ., წ. 2, თბილისი, 1965.- 463 გვ.

դ) այլ լեզուներով

- 3.73. Birken A. Die Provinzen des Osmanischen Reiches.- Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert Verlag, 1976.
- 3.74. Chesney F.R. The Russo-Turkish campaigns of 1828 and 1829: with the view of the present state of affairs in the East, New York, Redfield, 1854, XXIV, 360 s., 2 maps.
- 3.75. Koch K. Wanderungen im Oriente während der jahre 1843 und 1844.II. Reise im Pontischen Gebirge und Türkisch-Armenien, Weimar, Druck und Verlag des Landes, 1846.- 520 s.
- 3.76. Special Karte des Türkischen Armenians, von H.Kiepert, Berlin, 1877, Verlag von Dietrich Reimer.
- 3.77. Smith E. Researches of the rev. E. Smith and rev. H. G. O. Dwight in Armenia: Including a journey through Asia Minor, and into Georgia and Persia with a visit to the Nestorian and Chaldean christians of Oormiah and Salmas, vol. 1, Boston; New-York, Crocker a.o., 1833.- 348 s.
- 3.78. Uras E. The Armenians in history and the Armenian question, Documentary publications, Istanbul, 1988.- 1048 s.

4. Պարբերական մամուլ և մատենաշարեր

ա) հայերեն

- 4.1. Արձագանք, Թիֆլիս, 1885:
- 4.2. Արևելագիտական ժողովածու, Երևան, 1960:
- 4.3. Բազմավեպ հանդիսարան, հ. ԼԳ, Վենետիկ, 1875:
- 4.4. Բանբեր Երևանի համալսարանի, Երևան, 1971, 1991:
- 4.5. Բանբեր Հայաստանի արխիվների, Երևան, 1973, 1977, 1983:
- 4.6. Գիտական աշխատություններ, Գյումրի, 2008:
- 4.7. Լրաբեր հասարակական գիտությունների, Երևան, 1978, 2003:
- 4.8. Հայոց պատմության հարցեր, IX, Երևան, 2009:
- 4.9. Հանդես ամսօրեայ, Վիեննա, 1939, 1958, 1970–1973:

- 4.10. Պատմաբանասիրական հանդես, Երևան, 1970, 1972, 1974, 1979, 1997, 1999, 2000, 2002, 2004:
- 4.11. Տեղեկագիր, ՀՍՍՌ-ԳԱ, Երևան, 1951:
- 4.12. Փորձ, Թիֆլիս, 1876, 1880:

բ) ռուսերեն

- 4.12. Античная древность и средние века, Екатеринбург, 1973, 1999, 2003, 2009.
- 4.13. Вестник Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета, Филология, 2009, 2010.
- 4.14. Кавказ и Византия, вып. 3, Ереван, 1982.

5. Հոդվածներ

ա) հայերեն

- 5.1. Աղոնց Ն., Գավիթ Կյուրոպաղատ, ՊԲՀ, 2002, 3, էջ 3–37:
- 5.2. Ակինեան Ն., Զրոյց Պղնձե քաղաքի, ՀԱ, 1958, 1–4, էջ 22–48:
- 5.3. Անասյան Հ., Թուրքական տիրապետությունը Հայաստանում XVII դարում, «Տեղեկագիր», ՀՍՍՌ-ԳԱ հրատ., 1951, № 5, էջ 51–70:
- 5.4. Բարթիկյան Հ., Հայաստանի նվաճումը Բյուզանդական կայսրության կողմից, ՊԲՀ, 1970, № 2, էջ 81–92:
- 5.5. Գասպարյան Ա., Օսմանյան կայսրության սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական կացությունը ըստ Երեմիա Չելեբի Քյոմուրճյանի (XVII դար), Գիտական աշխատություններ, հ. 11, Գյումրի, 2008, էջ 105–110:
- 5.6. Գանիեյան Է., Տարոնի և Սասունի Մամիկոնյաններ-Թռռնիկյաններ, ՊԲՀ, 1979, № 2, էջ 137–153:
- 5.7. Գեղամեանց Յ., Կարապետ արքեպիսկոպոս, Փորձ, 1876, թիվ 1, էջ 163–206:
- 5.8. Գևորգյան Թ., Խոտրջուր, ԲԵՀ, 1971, № 3, էջ 204–216:
- 5.9. Գանիեյան Է., Մանազկերտը բյուզանդաարաբական հակամարտության ոլորտում, ՊԲՀ, 1977, № 1, էջ 153–167:
- 5.10. Գարբինյան Մ., Արևմտահայերի 1829–1830 թթ. գաղթը Հայկական մարզ և հարակից շրջաններ, ՊԲՀ, 1974, № 2, էջ 91–100:

- 5.11. Երեմյան Ս., Մամիկոնյաններ, Հայկական Սովետական Հանրագիտարան, հ. 7, էջ 539:
- 5.12. Երիցեանց Ա., Թե Տաճկական Հայաստանում որքան հայ կա, Փորձ, 1880, հունիս-հուլիս, էջ 216–229:
- 5.13. Եղիազարյան Ա., Տայքի իշխանությունը հայ Բագրատունիների տերության համակարգում, ՊԲՀ, 2008, № 3, էջ 197–208:
- 5.14. Կարազյոզյան Հ., Սեպագիր աղբյուրների Գայաննու երկիրը, ԼՀԳ, 1978–6, էջ 68–94:
- 5.15. Կարապետյան Մ., Եփրեմ Սեբը արևմտահայության 1829–1830 թթ. գաղթի մասին, ՊԲՀ, 1997, № 2, էջ 285–294:
- 5.16. Հարությունյան Բ., Հայոց եկեղեցու թեմական բաժանումը Գրիգոր Լուսավորչի հովվապետության շրջանում, ՊԲՀ, 2000–2, էջ 108–127:
- 5.17. Մելքոնյան Ա., Ժողովրդագրական գործընթացների միտումները Էրզրումի նահանգում (XVI դ. – XX դ. սկիզբ), ՊԲՀ, 1999, № 2–3, էջ 122–130:
- 5.18. Նազարյան Լ., Վարդ Սկլերոսի և Վարդ Փոկասի ապստամբություններն ու Դավիթ Կյուրապաղատը, Հայոց պատմության հարցեր, X, Ե., 2009, էջ 34–49:
- 5.19. Սարգսյան Գ., Գայաննի-Գիաուխի պետության գրաված տարածքը և բնակչության հայկական ծագումը, ԼՀԳ, 2003–2, էջ 168–183:
- 5.20. Սարուխան Ա., Վիրահայքի Տայք և Կղարջք գավառների հին հայ և վրացական վանքերը, ՀԱ, 1939, էջ 102–115:
- 5.21. Սաֆրաստյան Ա.Խ., Օսմանյան կայսրության վարչական բաժանումը XVII դ., Արևելագիտական ժողովածու, հ. 1, Ե., 1960, էջ 285–302:
- 5.22. Վարդանյան Ս., Կարևոր սկզբնաղբյուր մահմեդականացված հայերի մասին, ՊԲՀ, 2004, № 3, էջ 159–170:
- 5.23. Տեղագրութիւն Խոտրջոյ, Բազմավէպ հանդիսարան, 1875, հ. ԼԳ, էջ 333–337:

p) ππιυβριτί

- 5.24. Арутюнова В., Из истории северовосточных пограничных областей Византийской империи в 11-ом веке// *ΠΡΖ.*- 1972-1: τζ 91–102.
- 5.25. Арутюнова-Фиданян В. А., К вопросу о существовании халкидонитской церкви в Армении// *Вестник Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета, III: Филология.*- 2010. Вып. 4 (22).- с. 7–22.
- 5.26. Арутюнова-Фиданян В. А., Православные армяне и армяно-византийская контактная зона// *Вестник Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета, III, Филология.*- 2010. Вып. 3 (17).- с. 7–18.
- 5.27. Бартикян Р., О царском кураторе "ΜΑΝΖΗΚΕΡΤ ΚΑΙ ΕΣΩ ΙΒΗΡΙΑΣ" Михаиле. В связи с восточной политикой Василия II (976–1025 гг.)// *ΠΡΖ.*- 2000, № 1, τζ 130–149:
- 5.28. Бегларян Е. А., Города и население Армении по Ж. Б. Тавернье// *ΡΕΖ.*- 1991, № 3, τζ 118–125:
- 5.29. Степаненко В. П., Апахуник в византийско-таоских отношениях в период мятежа Варды Склира (976–979)// *Античная древность и средние века.*- 1973. Вып. 10.- с. 221–224.
- 5.30. Степаненко В. П., Еще раз о грузинском посольстве в Ани в 1045 г. (к генеологии грузинских и армянских Багратидов и Арцрунидов Васпуракана)// *Античная древность и средние века.*- 2003. Вып. 34.- с. 265–274.
- 5.31. Степаненко В. П., Из истории византийской провинциальной администрации в 11 в.// *Античная древность и средние века.*- 2008. Вып. 38.- с. 96–113.
- 5.32. Степаненко В. П., Чортванели, Торники и Тарониты в Византии, (к вопросу о существовании Тайкской ветви Торникянов)// *Античная древность и средние века.*- 1999. Вып. 30.- с. 130–148.

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

- Ա-Դ-ո – 86
Աբաս – 43
Աբիխ չ. – 110
Աբրահամ – I 28
Աբրահամ Կրետացի – 137
Աբուլաձե Յ. – 8
Ագաթանգեղոս – 24
Ադոնց Ն. – 15, 27, 36, 46
Ալեքսանդր I – 143
Ալի – 65
Ալի բեկ – 147
Ալիշան Գ. – 10, 79, 80, 92, 105, 114
Ալի-Աբալան – 49
Ակինյան Ն. – 35
Աիմեդ փաշա – 145
Անասյան չ. – 16
Աշոտ Մսակեր Բագրատունի – 30
Ասիա թագավոր – 21
Ասողիկ – 37, 44
Ատրպետ – 11, 79
Արգիշտի I – 21
Արիստակես Լաստիվերցի – 37, 38, 44, 48, 97
Արծրունիներ – 24
Արղուքյան Երկայնաբազուկ – 148, 154
Արղուն – 51
Արշակ II – 24, 25
Արշակունիներ – 23
Արտաշես I – 22, 23, 159
Արտավազդ Մամիկոնյան – 24
Արուտյունովա-Ֆիդանյան Վ. – 9
Բագրատ III – 38, 40–43, 45, 46
Բագրատ III (Իմերեթիի թագավոր) – 54
Բագրատունիներ – 30, 49, 73, 78, 159
Բաստու – 24
Բատ ամիրա – 39
Բարդուղիմեոս եպիսկոպոս – 154
Բաքրաձե Գ. – 14, 98
Բեհրութով Վ. – 145, 154
Բերիձե Վ. – 15, 37
Բեքա I – 51
Բեքա III – 56
Բրոսսե Մ. – 11
Բուրցով Ի. – 146
Գազիկ I – 42–44, 46–48
Գիորգի I – 46–48
Գիորգի V Պայծառ – 51
Գիսակ Գիմաքսյան – 23
Գյուտ I – 26
Գյուտ քահանա Աղանյանց – 11
Գուրանդուխտ – 38
Գուրգեն – 38, 41, 43, 45, 46
Գրիգոր Բակուրեան – 34
Գրիգոր Լուսավորիչ – 24, 135
Գրիգոր Խանձթեցի – 94
Գրիգոր վարդապետ – 139
Գևորգյան Թ. – 16
Դավիթ IV Շինարար – 50
Դավիթ Անհողին – 46
Դավիթ Կյուրապաղատ – 15, 33, 35, 37–47, 49, 74, 82, 90, 103, 159, 160
Դարբինյան Մ. – 8
Դիմաքսյաններ – 23, 25, 53, 159
Դուայթ չ.Գ.Օ. – 13
Եվեցկի Օ. – 13
Երեմյան Ս. – 16
Երիցյան Ա. – 118
Երվանդունիներ – 22
Եփրեմ Սեթ – 11, 151, 152, 155, 164
Եփրեմ I կաթողիկոս – 144

Զաքարայա Պ. – 15, 37
Զաքարե Զաքարյան – 50, 51
Զաքախա Վանեցի – 133
Չուլայան Մ. – 16
Էսսեն – 148
Էվիա Չելեբի – 8, 63, 64, 72, 105, 115
Թահմասալ – 54
Թամար թագուհի – 51
Թադախշվիլի Է. – 14, 34, 35, 37, 74, 75, 89
Թեմուրյաններ – 52
Թեոդորոս Ռշտունի – 28
Թիզլաթպալասար I – 20, 159
Թռռնիկ Թռռնիկյան – 39
Թռռնիկյաններ – 75
Իբրահիմ – 65
Իլարիոն արքեպիսկոպոս – 44, 45
Ինճիճյան Գ. – 10, 18, 65–67, 73, 76–78, 81–83, 85, 97, 98, 104, 133, 135
Իռանե կաթողիկոս – 50
Իսհակ – 65
Իվանե Զաքարյան – 50
Իվանե Մարուշխ-ձ – 38
Իսրաել քահանա – 141
Լալա Մուստաֆա – 55
Լենկ Թեմուր – 52
Լորդկիպանիձե Մ. – 41
Լուարսար I – 54
Լևոն V (կայսր) – 31
Խոսրով II – 28
Կարապետ արք. Բագրատունի – 7, 142, 150–153, 156
Կիրակոս Գ-անձակեցի – 51
Կիրակոս եպիսկոպոս – 24
Կլավիխտ – 53
Կոխ Կ. – 14, 67, 80, 83
Կյուրոն – 28
Կնոբինգ Ֆ. – 143
Կուվշիննիկով – 148

Հազկերտ II – 26
Հակոբ Կարնեցի – 8, 73, 103, 132, 134,
Հակոբյան Թ. – 16
Հայր Նիկողայոս – 156
Հաջի Սալեի փաշա – 145–147
Հաքքը փաշա – 145, 146
Հերակլ II – 139, 140
Հմայակ Մամիկոնյան – 76
Հյուբշման Հ. – 98
Հովհաննես Բ Գաբեղենցի – 27
Հովհաննես-Սմբատ – 48
Հովսեփ Վայոցձորեցի – 26
Հուլավու – 51
Հուսեյն բեկ – 148, 163
Հուստինիանոս – I 27
Ղազար Փարպեցի – 25, 26
Ղազարյան Հ. – 116
Ղալիբ փաշա – 145
Ղուկաս Կարնեցի – 139
Մալամա Յ. – 13
Մալաչիլ – 138
Մադաթիա արք. Օրմանյան – 15
Մամիկոնյաններ – 19, 23–25, 30, 36, 53, 75, 76, 78, 94, 95, 159
Մամլան 43, 44
Մանանդյան Հ. – 22
Մանուչար III – 56
Մաշտոց Մ. – 7, 89
Մառ Ն. – 14, 33
Մավրիկիոս (Մորիկ) – 27, 159
Մատթեոս Ոռեհայեցի – 37, 38, 44
Մարության Տ. – 16
Մելքոնյան Ա. – 16, 62, 119, 154, 156
Մելիք Աբով – 140
Մելիք Մեջլում – 140
Մենուա – 21
Մգեճապուկ – 100
Միգանդարի Մ. – 4
Միհրդատ – 23

Մխիթար Սեբաստացի – 136
 Մովսես Խորենացի – 23, 24, 114
 Մովսես Կաղանկատվացի – 28
 Մոուրավով – 138
 Մրվանյաններ – 39, 44
 Մուսալիմ Ռաչա – 138
 Մուրադյան Հ. – 17
 Յուսուֆ փաշա – 56
 Ներսես Բ Բագրևանդեցի – 27
 Ներսես Գ Տայեցի (Իշխանցի) – 28, 93–95, 108
 Ներսիսյան Ա. – 16
 Նիկեփորոս Կանիկլես – 45
 Նիկողայ I – 149, 150
 Շահ Աբաս – 55, 134
 Շահապ – 24
 Շապուհ Ամատունի – 29
 Շումսկի – 147
 Չարմադան – 50
 Պանկրատև Ն. – 147, 148, 151, 154
 Պասկևիչ Ի. Ֆ. – 12, 144, 145, 147–152, 164
 Պավել I – 143
 Պետրոս Գետադարձ – 48
 Պողոս վրդ. Մեհերյան – 140, 141
 Պատիկյան Հ. – 16
 Ջալալեդդին – 50
 Ջանաշիա Ս. – 15, 36
 Ջավախիշվիլի Ի. – 15, 26, 38
 Ջաֆար – 135
 Ջիքիա Ս. – 8, 62
 Ջոջիկ – 39
 Ռատ Բադվաշ – 40, 41
 Ռեիս Էֆենդի – 117
 Ռեուտ – 155
 Ռշտունիներ – 24, 28
 Սաբա (Սարան) – 94, 95
 Սալմանասար III – 21
 Սահակ Բագրատունի – 26
 Սասանյաններ – 25
 Սարգիս II – 51, 52
 Սարգիս Ջաղեցի – 51
 Սարգիսյան Ն. – 10, 11
 Սարուխան Ա. – 16, 30
 Սաֆար փաշա – 56
 Սաֆրաստյան Ա. – 8
 Սեփուլլահ – 65
 Սելևկյաններ – 22, 159
 Սենի – 20
 Սեֆյաններ – 53–55
 Սիմոնիչ – 147
 Սմբատ II – 41, 42
 Սմբատ Բագրատունի – 29
 Սմիթ Է. – 13, 153
 Սվանիձե Մ. – 8
 Ստեպանենկո Վ. – 9
 Մրվանձտյան Գ. – 79
 Մուլեյման փաշա – 139
 Մումբատ Դավիթիս-ձե – 31
 Ստրաբոն – 22, 23
 Վախթանգ Գորգասալ – 26
 Վախուշտի արքայազն Բագրատիոն – 98, 135
 Վահան Մամիկոնյան – 26
 Վաղարշակ – 23, 114
 Վասակ Բագրատունի – 31
 Վասակ Մամիկոնյան – 24, 25
 Վասիլ (Բարսեղ) II – 38–40, 42–49, 97
 Վարդ Սկլերոս – 39, 44
 Վարդ Փոկաս – 40–42
 Վարդան Արևելցի – 97
 Վարդան Մամիկոնյան – 76
 Վարդան Մամիկոնյան (Կարմիր Վարդան) – 27
 Վերքիլյան Մ. – 146
 Տաճառ եպիսկոպոս – 25
 Տաշյան Հ. – 11, 12, 52, 67, 76, 91, 92, 132, 135, 157
 Տավերնիե – 117
 Տիրան – 24

Տիրիբազու – 22
Տոկարսկի Ն. – 16
Տոտլեբեն – 138
Տրդատ II – 23, 24
Ուզուն-Հասան – 54
Ուտուպուրշի – 21
Ուշակով Ն. – 12
Փառնավազյաններ – 22
Փավստոս Բուզանդ – 24, 25
Փարսման – 23

Քայխուրո – 54
Քյաթիբ Չելեբի – 8, 62, 63
Քյոսա Մուհամմադ փաշա – 145
Քյուչուկ բեկ – 147, 164
Քսենոփոն – 22, 159
Օմար բեկ – 148, 164
Օսման աղա – 148, 164
Օսման փաշա – 146
Ֆաթալի – 140
Ֆերիդուն բեյ – 59, 61

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

- Աբխազիա – 38
Ագարակ (Ագրակ) – 73
Ագռավաքար – 92
Ագրակ (Էգրեք) – 88, 100, 155
Ագրակ (Մամրվանի) – 105, 107, 161
Ագրակ (Փանակի) – 109, 157
Ադրիանուպոլիս – 13, 67, 149, 155, 164
Ագոբո – 18, 88
Ագոբոսցիոր – 5, 19, 61, 84, 161
Ագորդեն – 96
Աթթի (Էթթի) – 80, 82
Ալակրեր – 96
Ալաշկերտ – 68, 133, 151
Ալեքսանդրապոլ – 68
Ալթոփարմազ – 80
Ալկեքար – 92
Ախալցխա – 5, 6, 51, 54, 60, 61, 63–69, 72, 103, 114, 132, 137–146, 149–153, 156, 157, 160, 164
Ախալքալաք – 66, 67, 139, 145, 149–151
Ախա – 64, 103, 104
Ախուրյան գետ – 144
Ակ – 84, 96
Ակասա – 84
Ակչակալե – 55
Ակրա-սու – 148
Ակուրտիս – 93
Ակ-Քիլիսե – 99, 100
Աղասեր (Աղասար) – 86
Աղբաձոր (Աղբըձոր) – 88
Աղգոր – 66
Աղիտ-Գոմ – 109
Աղջրիկ – 89
Աղվանք – 28, 41
Աղունդիր – 111, 114
Աղուշեն (Աղաշեն) – 88
Ամասիա – 55
Ամբոր – 115
Ամգիտ – 74
Այր (Հովտակ) – 81
Այսրկովկաս – 37, 46
Այրարատ – 15, 18, 92
Անանիսկետ (Անանիակետ) – 82
Անգլիա – 67, 146
Անդրկովկաս – 12, 54, 67, 158
Անի – 42, 48, 49, 98
Անձալ – 62, 64, 96, 97, 101, 102, 110
Աշուշեն – 84, 91
Աշուր – 20
Ապահունիք – 39, 40, 42, 44, 45, 160
Ապրնե – 86, 92, 155
Աջարիա – 145, 147
Առաջավոր Ասիա – 21
Ատրեստան – 20, 21, 159
Ասիեկ (Ասիակ) – 102
Ավան – 27, 28
Ավարայր – 76
Ավարես – 95
Ավստրո-Հունգարիա – 67, 146
Ավոռստ – 101
Ատմեկ – 84, 96
Ատրպատական – 43, 44, 46, 55
Արագած – 153
Արածանի գետ – 20, 21
Արահեզ – 26
Արավետ – 84, 96
Արաքս գետ – 114
Արդահան – 47, 50, 54, 66, 68, 110, 112, 115, 133, 139, 145–147
Արդահան սնձ – 62, 66, 112, 114
Արդահան փոքր – 62, 63, 65, 66, 114

Արդվին – 66, 67
 Արեգին – 76
 Արևահայաց (Մզվարի) – 97, 100
 Արևելյան Հայաստան – 7, 118, 144, 158
 Արևմտյան Հայաստան – 6, 10, 12, 13, 16, 22, 56, 58, 59, 67, 69, 71, 117, 119, 133, 134, 136, 141, 144, 149, 150, 151, 158
 Արգճում – 55, 134, 135, 153
 Արմաշեն – 84, 109, 111
 Արմենիա – 23, 51
 Արշարունիք – 47
 Արջիվան – 66, 81, 83, 161
 Արսաղ – 62
 Արսեացվոր – 5, 19, 20, 60, 61, 71, 79
 Արսենիկ – 108
 Արսիս (Էրսիս) – 74, 75
 Արտանուջ – 55, 63–66, 91, 97
 Արտոստ – 106
 Աքեմենյան Պարսկաստան – 22
 Բաբերդ – 49, 67, 153
 Բաթում – 4
 Բալխար-Մացրա – 80, 83
 Բալխտ – 156
 Բալկաններ – 54, 56
 Բահլ – 66, 81, 83, 161
 Բաղրաջրք – 101
 Բայազետ – 68, 137, 144–146, 149, 151, 154, 155
 Բանակ – 4, 19, 32, 52, 92, 94, 133, 159
 Բանջրուտ – 110, 114
 Բաշկարա – 105
 Բաշգեղ – 99
 Բաշկարեթ – 84
 Բաշքոյ – 99
 Բասեն – 34, 40, 42, 47, 50, 85, 98, 104, 133, 134, 144, 146
 Բավոտ-դաղ – 80
 Բար – 148
 Բարդոսանց – 89
 Բարդուս (Պարսեզ) – 60, 62, 64, 69, 96, 97, 99, 100, 108, 109, 144, 146
 Բարձր Հայք – 18
 Բարնակ – 110
 Բեթղար – 86
 Բելլաջուր (Պլտաջուր) – 105, 107, 161
 Բեջիգին – 76, 85
 Բեռլին – 68
 Բերդագրակ (Բերմեքդեք, Փերթքերք, Փերթքրեք) – 19, 55, 61, 63–67, 72, 73, 75, 80, 83, 84, 91, 93, 131, 132, 135
 Բերդացվոր – 5, 19, 60, 92, 95
 Բերդիկ – 18
 Բերդուս (Փերթուս) – 100, 113, 157
 Բիմեք – 66
 Բյուր (Բուլուլ) – 90
 Բյուզանդիա – 27, 28, 32, 37–40, 44–49, 97, 160
 Բշնկոց – 88
 Բողբերդ – 23, 105
 Բողխա – 5, 19, 23, 25, 60, 61, 95, 102, 159, 161
 Բոջուքլի – 101
 Բոռավան – 82
 Բուլղարիա – 34
 Բուղարլուր – 114
 Բուղակերտ (Բուղակետ) – 81
 Բուղեթլար – 82
 Բօսդխու (Փոցխուլ) – 66
 Գայմաս – 99
 Գանձակ – 55, 140
 Գարդաթխրիլի – 41
 Գեյգեղ – 115
 Գեյլի – 115
 Գեյլուտ – 94

Գեղանի – 105, 106
 Գեղիկ – 87, 106
 Գեղուտ – 78, 79
 Գեոյտերն – 89
 Գեսմալ – 112, 131
 Գերվանց – 84
 Գիվնատ – 75
 Գյոլե (Կող) – 14, 60, 61, 65, 66, 68, 69, 107, 111, 113–116, 134, 139, 142, 146, 160–163
 Գյորաշկեան – 99
 Գյորջիստան – 8, 51, 61, 62, 72, 73, 107, 110, 119, 131–133, 137, 163
 Գոգարեննե – 22
 Գոմեգրեկ – 102
 Գոմփոր – 106
 Գոսիք – 100
 Գորգանց – 76
 Գորքեր – 155
 Գուգարք – 18, 22, 25–27, 32, 49, 60, 93, 159
 Գուլի-Բագդադ – 84, 96
 Գուլիխանի – 81
 Գուրկաշեն – 115
 Դաղեր (Դագիր) – 100
 Դամալա – 156
 Դալանի – 20, 21, 159
 Դավրեա-Կուկուլ – 84, 96, 103
 Դարբանք (Թերփենք) – 100, 101
 Դելիքլի – 100, 103
 Դեմուրկապի – 115
 Դերջան – 54, 67, 147, 152, 153
 Դիաուխի – 21, 22
 Դիարբեքիր – 59
 Դիդուբե-դադ – 80
 Դիդուր – 146
 Դիվաձոր – 102
 Դիցգոմ – 101
 Դիվեկ – 41
 Դոլու – 82
 Դովլիա – 101
 Դորդքիլիսա տեն Չորդվանք
 Դորդքիլիսա (Գյոլեի) – 116
 Դումբուլի – 100
 Դումլու – 85
 Դվին – 27, 28
 Դևթիսա – 83
 Եգերք – 18
 Եզնոց – 109
 Եկեղյաց (Աղաջքիլիսե) լեռներ – 85
 Եկեղյաց գավառ – 45
 Երզնկա – 54, 134, 147
 Երևան – 133, 145
 Եփրատ – 20
 Չադրագոմ – 99
 Չակին (Չակեն) – 99
 Չավրիեթ – 81
 Չատգերակ – 109, 110
 Չարթենիս – 101
 Չարթման բերդ – 99
 Չարիշատ – 115
 Չիարեթ – 84
 Էգաձոր – 109
 Էթուռնի – 21
 Էճրե (Աճարա) վերին – 66
 Էճրե (Աճարա) Ստորին – 66
 Էշկիձոր – 88
 Էրախանի (Իրխան) – 19, 25
 Էրգումեք – 100
 Էրուկ – 101, 102
 Էրզրում – 5, 6, 16, 51, 59, 60, 61, 63, 64, 67–69, 78, 84, 85, 97, 103, 104, 119, 134, 142, 147, 150–155, 157, 160, 164
 Էրիկուսխի – 21
 Էրլի – 61
 Էքեք (Այգեկ) – 34, 35, 87
 Էզրիս – 100
 Ընկուզեք – 90
 Թախստա – 96, 114

Թամրուտ – 101
 Թավուսքար (Տայոցքար, Թավուսկեր) – 60, 63–66, 68, 69, 74, 84, 85, 91–96, 102, 105, 107, 135, 138, 142, 160, 161, 163
 Թավրիզ – 55, 134
 Թբիլիսի – 98
 Թերալեթ – 66
 Թեփկերդ – 55
 Թիքման – 153
 Թիֆլիս (Տփղիս) – 31, 55, 138, 153
 Թմկաբերդ – 51
 Թորթում – 13, 14, 18, 19, 53, 55, 61, 63, 64, 66, 68, 69, 71, 73, 74, 77, 84–91, 96, 102, 104, 105, 132, 134–137, 142, 144, 147, 152–157, 160–164
 Թորթում գետ 19, 61, 84–87, 89, 91, 93
 Թորթում լիճ – 19, 88, 90
 Թուխարք – 29
 Թուրքիա – 3, 4, 12, 55, 57, 68
 Թոփ-Յոլու – 91, 111
 Թոփրակ – 100
 Թոփրակ-կալե – 96, 106
 Թև գյուղ – 19, 91
 Իգդիր – 68
 Իդ – 105, 106, 148
 Իդլուր – 93
 Իլիս – 94
 Իծաձոր (Իսաձոր, Օձաձոր) – 76
 Իձաձոր – 101
 Իմերեթի – 54
 Իշխան (Իշխանաց) – 3, 4, 10, 11, 19, 28, 30, 32, 35, 52, 64–66, 74, 91, 93–95, 135
 Իս – 88, 104
 Իսպանիա – 53
 Իրաք – 56
 Իրիսբերդ (Երիցբերդ) – 75
 Լազիսգիլ – 82
 Լազուգետ – 74, 75
 Լավձոր – 105
 Լիվանե – 61, 63, 65, 66, 72, 80, 132
 Լոռի-Փամբակ – 153
 Լուսոնք (Լուսունգ) – 99
 Լուսիակ (Լեսիեկ) – 101
 Լսկավ – 86
 Խաբան – 131
 Խաղդիա (Խաղտիք) – 40
 Խալիֆե – 66
 Խախամին – 85
 Խախու – 4, 10, 32, 35, 74, 89, 95, 104, 135, 155
 Խաղտիք – 18, 40
 Խաղտո Առիճ – 39
 Խաճրեք (Կյուլե) – 66
 Խամրուտ – 81
 Խայնիս – 93
 Խանդաձոր – 78
 Խաշուտ – 88
 Խասքոյ – 115
 Խարթուս – 66
 Խարս (Հարս) – 19, 86
 Խդրեյլաղ – 99
 Խեմիցքար – 115
 Խլաք – 44
 Խնա – 116
 Խնուս – 67, 147, 152
 Խոզքրիկ (Խոզպրակ) – 87, 155
 Խոզկերտ (Խասկերտ) – 93
 Խոտորջուր – 11, 12, 19, 64, 76–79, 82, 155, 162
 Խորագույն Հայք – 27, 159
 Խորասան – 137
 Խորխոր – 105
 Խորձենե – 22
 Խորձոր – 102
 Խորմիկ – 101
 Խորովինք – 116

Խուվախ – 102
 Խևակ – 82, 83, 140, 161
 Ծաղկոտն – 43
 Ծաշկին – 155
 Ծեռկունց – 77
 Ծիրանյաց – 18
 Ծխիկ (Ձխենկ) – 90
 Ծոխար – 84
 Ծումբ – 44
 Կազան-Բալի – 85
 Կազերենց – 76
 Կալերողազ – 101
 Կալի երկիր – 19
 Կախեթի – 38
 Կախիլբերզ – 84, 96
 Կաղամախի – 30
 Կաղզվան – 133, 137
 Կաղմխուտ – 78
 Կամձոր – 102
 Կամք (Կոմ) – 93
 Կանդիլ – 96, 103
 Կապույտ – 18
 Կապք – 111, 112, 131
 Կաջարթի – 100
 Կասրե-Շիրին – 55, 134
 Կարատոժ (Կարատուզ) – 93
 Կարին (Թեոդոսուպոլիս) – 11, 21, 39, 40, 47, 137, 140, 153, 157
 Կարճկան լեռներ – 108
 Կարմիր – 112
 Կարմիր Փորակ լեռնաշղթա – 18
 Կարմիրք – 77, 155
 Կարմրածոր (Քամրասոր) – 112
 Կարմրիկ – 105
 Կարշին (Քարշեն) – 105
 Կարս – 5, 6, 17, 41, 59, 60–62, 66–68, 96, 114, 115, 133, 137–139, 144–149, 151, 155, 160
 Կեչուտ (Գոչվատ) – 81
 Կրզրլ-Ղայա – 99
 Կրզրլ-Քիլիսա (Կարմիր վանք) – 99, 107, 136, 161
 Կրրրկ-Քիլիսա – 99
 Կիմեպոս – 102, 110
 Կիսակ – 78, 79
 Կիսկին – 12, 14, 19, 66–69, 71–77, 79, 80, 82, 83, 91, 116, 134, 136–138, 142, 155, 157, 160, 162, 163
 Կիսպարող (Կիցփորուտ) – 80, 83
 Կիշիկ – 102
 Կիւյան Ռուսիա – 42
 Կծոխուր (Կոզախուր, Գոցախոռ) – 83, 106
 Կղարջք – 22, 29, 31–33, 50, 93, 159
 Կղեսուրք – 39
 Կյախ (Կեախ) – 94
 Կյանզնիս – 76
 Կյումուշջուր – 116
 Կող (Կոլա) – 5, 14, 19, 24, 29, 47, 50, 54, 62, 63, 77, 113, 114, 133, 137, 162
 Կոնդ – 89
 Կոչանց – 155
 Կոչնարիա – 84
 Կոչեթ – 75
 Կոսալար – 82
 Կոստանդինուպոլիս (Ստամբուլ) – 135, 136, 150, 154
 Կովկաս – 68, 145, 149, 157
 Կոտիք – 102, 106
 Կոտրաշեն – 72, 77, 155
 Կուչկուչլար – 85, 86
 Կոռչի – 98
 Կուր – 12, 18, 19, 60, 62, 114, 115, 138, 162
 Կուրթենի – 99
 Կրան – 93
 Կրիակունք – 18, 114
 Կրման – 78, 79
 Հալիս – 39

Համշեն – 71
 Համրոթ – 83
 Հայաստան – 6, 10, 13, 14, 23, 27–30, 43, 45, 49, 51, 53, 54, 59, 60, 72, 138, 157, 159, 163
 Հայրոս (Ավրոս) – 111, 112
 Հայկական լեռնաշխարհ – 70
 Հասան կալա – 147
 Հարավարևմտյան Հայաստան – 46
 Հարկևոր – 85, 90
 Հարք – 39, 40, 45, 160
 Հինձք – 73
 Հյուսիսային Աֆրիկա – 56
 Հյուսիսային Հայաստան – 15, 49, 137
 Հնգամեք (Խնգեմեք) – 76
 Հոգամ – 101
 Հռոմ – 23
 Հուդասիս – 83
 Հունուտ (Հնուտ) – 71, 77
 Չաղքոս (Ծաղկոց) – 110
 Չարմոգ – 101
 Չկնաջուր – 88
 Դազարենց – 86
 Դազերնիս (Դազարենց) – 76
 Դալետիպի – 86
 Դրիմ – 59
 Ծաթակ – 100
 Ծալա – 76, 980
 Ծակք – 5, 19, 60, 91, 107, 161
 Ծարմանա – 26
 Ծեպելիրիք – 66
 Ծիճապաղ – 78, 79
 Ծիրճեր – 66
 Ծորոխ – 11, 18–21, 60, 61, 66, 71–77, 80, 81, 83, 85, 93, 95, 96, 113, 149, 160
 Մաժաք – 23
 Մալաթիա – 20
 Մալակեզ – 94
 Մաճխել (Մախճել) – 66
 Մամրվան – 61, 63–66, 68, 69, 84, 93, 96, 101–107, 133, 142, 160–163
 Մանազկերտ – 39, 40, 43, 49
 Մարաշ – 75
 Մարդաղ – 39
 Մաքիձոր – 89
 Մեծ Հայք – 3, 5, 10, 18, 19, 48, 80, 159
 Մեծրաց (Մողանլուղի) լեռներ – 18, 96, 99, 145, 146
 Մեղուջուր – 87
 Մեղուս – 87, 152, 164
 Մեղրագոմ – 87, 156
 Մեղրբեր – 85
 Մեհանք – 111, 112
 Մեհկերեք – 116
 Մեշետուր – 106
 Մեսխեթի – 32
 Մեսրադաղ – 91
 Մերդենիկ – 115, 116
 Մերեխ (Մորեխի) – 80, 83
 Մերինես – 104, 109
 Մզվարի (Արևահայաց) – 62, 64
 Մթնդեր – 100
 Միզինգիլ – 82
 Միլնեգոր – 94
 Միսրատոր (Մսրաձոր) – 64
 Մկնառինջ – 105
 Մոխրկուտ – 77, 155
 Մորջախեթ – 54
 Մսուր-Յայլա – 94
 Մուկյավ – 101
 Մուշ – 145
 Մուշեղ – 109, 110
 Նազիրվան – 109
 Նաիրի – 20, 159
 Նաթրոքյան լեռ – 89
 Նախիջևան – 133
 Նարինան (Մամրվան) – 68, 69, 136–138, 147, 148, 164

Նիագոմ – 94
 Նիգիջուկ – 100
 Նիխաղ – 76, 86, 106
 Նորբերդ – 113
 Նորշեն – 88, 152, 164
 Շաղում (Շարուջ) – 84
 Շալովար – 83
 Շամախի – 133
 Շավշեթ (Շեշատ) – 41, 50, 61, 66, 72, 132, 147
 Շաքի – 116, 133
 Շեքերլի – 105, 107, 161
 Շիրակ – 133
 Շիրվան – 133
 Շիփեկ – 86, 155, 156
 Շղփա – 47
 Շորագյալ – 153
 Ոլոր (Օլոր) – 112, 113
 Ոսխիան – 102
 Ոսկիհատ – 99
 Որբուլի – 100
 Որի – 94
 Որջնիաղ (Օրջոխ, Օշնախ) – 76
 Ոքաղե – 5, 19, 61, 84, 161
 Չաթախ – 89, 100, 115
 Չալոբաշ – 115
 Չամար – 98
 Չամբերթան – 75, 76
 Չանկրես – 89
 Չանուշուր – 62, 97
 Չարզով – 101, 102, 131
 Չարկունց (Ջորկանց) – 76
 Չիլխորոզ – 99
 Չլդր – 5, 9, 55, 59, 60, 61, 64–66, 68, 72, 96, 107, 131, 133, 137, 138, 163
 Չորովանք – 4, 32, 74, 75
 Չորմայրի – 18, 39
 Չրդիլի (Մավերոտ) – 62, 64, 112
 Պաղակացիս – 47
 Պաղեստին – 56
 Պար – 86, 155
 Պարիադրես – 22
 Պարխար – 19, 20, 61, 66–69, 71, 74, 79–84, 135, 136, 142, 160–163
 Պարսկաստան – 27, 29, 54, 55, 137
 Պարտանոց – 105
 Պարտեզ – 18, 19, 92
 Պարտիզացիոր – 5, 19, 60, 92, 96, 161
 Պետրե – 66
 Պետրիցիոն – 34
 Պոնտական (Պարխարի) լեռներ – 18, 61, 71, 80
 Պոչենց – 87
 Ջանիկ – 100
 Ջանձոր – 105
 Ջանջխուր – 99
 Ջավախք – 17, 41, 47, 50, 54, 55, 66, 137, 156
 Ջատելար – 82
 Ջերմուկ – 99
 Ջիլի – 75
 Ջիլոտ – 99
 Ջրոտ – 100
 Ջուլակերտ – 111–113
 Ջուղա – 133
 Ջուջուրիս – 101, 148
 Ռաբաթ – 87, 152, 155, 156, 164
 Ռում – 59
 Ռուսաստան – 7, 12, 14, 67–69, 138, 139, 144, 149, 153, 157, 158, 160
 Մալաջուր գյուղ – 94
 Մալմաստ – 133
 Մակութ – 74
 Մաղեր – 87
 Մամիրդոն – 101
 Մամցխես – 9, 50–52, 54–56, 73

Սաճցիւնի արքայութիւն
(Սաաքարագո) – 12, 51, 55, 78,
107, 131, 160
Սանացրիա – 80
Սան-Ստեփանո – 68
Սարավենն – 39
Սարիգյոլ – 83
Սեբաստիա (Սվագ) – 3, 59, 145
Սեխձոր – 101
Սեխջիբ – 101
Սիլթ (Սալթ) – 94
Սինգոթ – 66, 67
Սիվրի-գետ (Սիվրի-չայ) – 61, 96,
106, 107, 161
Սիվրի-դաղ – 76, 96, 103
Սիրիա – 56
Սխտորուտ – 87, 88
Սողանլուղի լեռներ տն Մեծրաց
լեռներ
Սողոմոն – 110, 111
Սովիցկալ – 81, 83
Սուդասիս (Սուրդաս) – 82
Սուլթանգիլ – 82
Սուրբէչ (Սուրբխաչ) – 94
Սունենց – 78, 79
Սուրբ Օհան – 89
Սուրբսարգիս – 105, 148
Սուրմակ – 106
Սուրբն – 63, 66
Սպեր (Իսպիր) – 50, 53, 67, 77,
84, 85, 93, 133, 147, 153, 154, 157
Ստորին Աճարա – 66
Ստորին Իմերիս – 66
Ստորին Մոխրկուտ – 76
Ստվերոտ – 97, 100
Սև ծով – 11, 18, 20, 56
Սևան – 153
Սևուկ բերդ – 39
Վախթիկանց – 87, 155
Վակեն – 81, 84
Վահնա – 78, 79

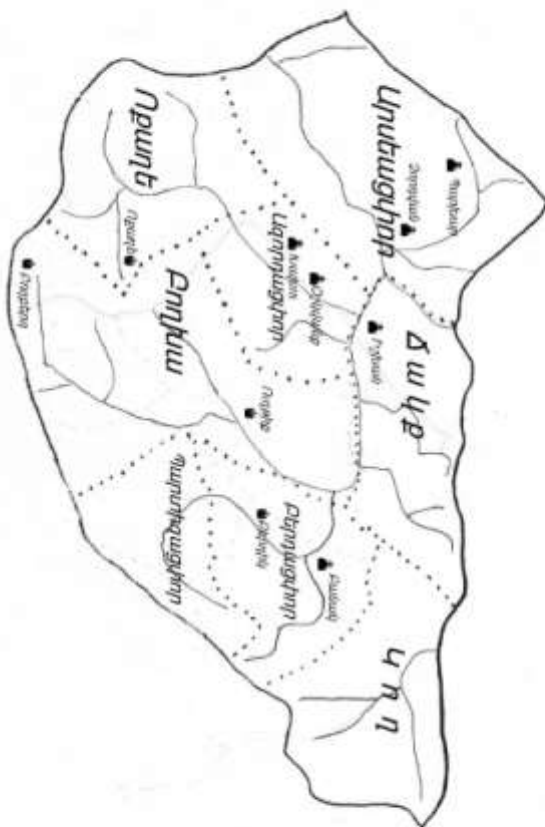
Վաղավեր – 109
Վանանդ – 47, 98
Վան – 21, 59, 145, 146, 159
Վանիցգեղ (Վանիսիս) – 80, 83
Վաչանկերտ (Վժանգետ) – 80
Վասալուրական – 41, 47
Վարդանուտ (Վարդաննէկ) – 99
Վարդաշեն (Վարդիշեն) – 52, 88
Վարին Խնձորիկ – 86
Վերանբերդ – 99
Վերին Աճարա – 66
Վերին Բասեն – 84, 102, 146, 147,
152, 153, 157
Վերին Իմերիս – 66
Վերին Իմերիս – 66
Վերին Խնձորիկ – 86
Վերին Մոխրկուտ – 76
Վերինգյոլ – 89, 155
Վերինթաբ – 105
Վերիխաս (Վերիխան) – 106, 107,
161
Վժանգետ (Վաչանկերտ) – 83
Վիրք – 28, 38, 40, 41, 47, 48, 159
Վխիկ – 90, 92
Վրաստան – 3, 4, 7, 31, 33, 41, 48,
50, 52, 54, 55, 67, 115, 138, 139,
142, 143, 145, 156, 163, 164
Տաճարիկ (Մամրվանի) – 101
Տաճարիկ (Փանակի) – 110
Տայոցկերտ – 92
Տայոցքար – 19, 91
Տայք – 3–30, 32–55, 60, 61, 63, 64,
66, 68–72, 77, 79, 80, 84, 88, 90–
95, 102, 107, 108, 113, 117, 119,
120, 131–138, 140–142, 144, 145,
147, 151, 155–157, 159–164
Տանձուտ – 72, 77, 155
Տաշիր – 51
Տաշիր-Չորագետ – 46
Տաւ – 35, 36, 38, 92
Տաւ-Կլարջեթի – 35, 36, 93

Տասակարի – 91, 93
 Տեսերկուտ – 116
 Տիրիդենց – 102
 Տրապիզոն – 48
 Տուրի – 99
 Յրտածոր – 101
 Յատվիցքար (Ծաթլիսկար) – 83
 Ութավ – 81, 83
 Ուխտիք (Ուղթիք, Օխտիք) – 45, 47, 50, 51, 97, 98, 104, 133
 Ուշքիլիսա – 115
 Ուռուք – 100
 Ուրեկի – 112, 131
 Ուրուտ – 114, 115
 Ուփլիսցիխե – 38
 Փամուկալե – 3
 Փանազկերտ – 60, 62, 64, 69, 91, 108, 111–113, 131, 133, 137, 161, 162
 Փանակ (Բանակ, Փենեք) – 14, 60, 62, 63, 64, 66, 68, 69, 91, 94–96, 100–102, 104, 107–114, 116, 120, 131, 132, 134, 135, 137, 142, 157, 160–162
 Փարթանոց – 112
 Փեշկով – 75
 Փեստափոր – 101
 Փեսկիր – 106, 107, 161
 Փերթևան (Բերդվանք) – 105, 106, 110, 111
 Փերիձոր (Փարիսոր) – 94
 Փերիցք – 101
 Փերսեթ – 82
 Փիզվոտ – 81
 Փիրդասնոս (Բրտասնոց) – 111, 112
 Փոս գյուղ – 94
 Փորշունի – 99
 Փոցլտով – 66
 Փոքր Ասիա – 39, 54, 56
 Քաղկեդոն – 28
 Քաջքար – 77, 80, 82
 Քարազուխ (Կարազուխ) – 109
 Քարաշուք – 111
 Քարեկամուրջ (Գարմիջ-կիրճ) – 76
 Քարրնկոց (Քարրնկեց, Գառրնկոց) – 86, 87, 155, 156
 Քարթլի – 38, 54, 55
 Քարնավազ (Կարնավաս) – 102, 131
 Քեամիս – 112, 131
 Քեթխուք – 62, 97
 Քելենխև – 82
 Քեսուկ-Ջյուփրի – 96, 106
 Քիամխիս – 62, 64, 104, 108, 110, 111, 116, 137
 Քիվ – 94
 Քղի – 153
 Քյութաթիս – 66
 Քյուքուրդ (Քվախիդ) – 81
 Քոբակ – 66, 80, 82, 83
 Քոբայր – 51
 Քորլիսան – 66
 Քոլե (Գյոլե) – 61, 63, 115
 Քոլոթեթ – 82
 Քութալիսի – 98
 Քցխա (Քիսխա) – 89, 155
 Քցխադուռ – 92
 Օդեկ (Էոդեք) – 89
 Օթխա-էկլեսիա – 75
 Օթղա – 88
 Օլթի – 14, 60, 62–66, 68, 69, 84, 95–103, 107, 113, 115, 136–138, 142, 144, 147–149, 160–164
 Օլթի գետ – 12, 14, 18, 19, 60, 61, 85, 91–94, 100–102, 108, 113, 157, 161
 Օխորբերդ – 94
 Օկամ – 115, 139
 Օկոլեմ – 84
 Օյուք-Թաշ – 100

Օշկ (Աշունք, Էռշք) – 10, 52, 74,
90, 95, 135, 155
Օշկվանք – 3, 4, 11, 32, 90
Օսեք – 88
Օսխա – 91
Օսմանյան կայսրություն – 5, 6, 8,
10, 12, 54–60, 62–65, 67–70, 96,

97, 100, 103, 104, 107, 117, 143,
144, 160
Օվա – 147, 152
Օրաքիլիսա – 115
Օրթիբաղ – 83
Օրջոխ – 106
Ֆրանսիա – 67, 146

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

Մեծ Հայքի Տայք աշխարհի
քաղաք «Աշխարհացույց»

1/2000000

Թողթունի լիվա

Օլորի Լիվու

ԻՇԽԱՆ

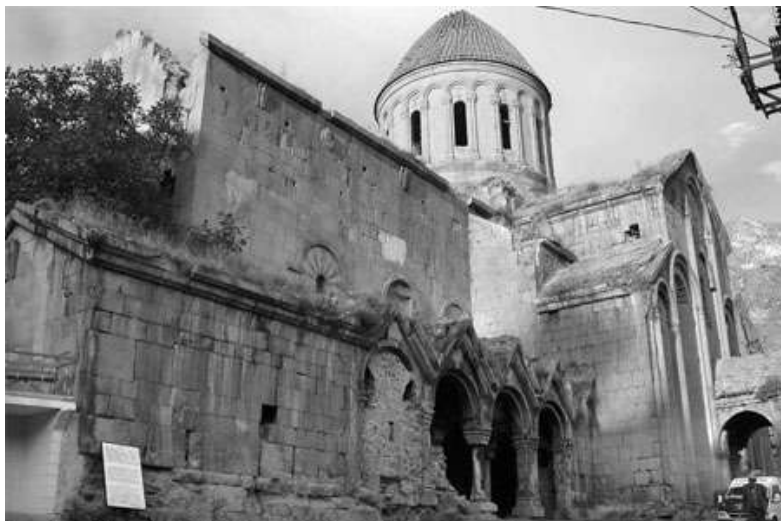
ՉՈՐԴՎԱՆՔ

ԲԱՆԱԿ

ԽԱԽՈՒ

ՕՇՎԱՆԻ

ԲՈՎԱՆ ԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Ներածություն	3
ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ	
ՏԱՅՔԸ ՎԱՐՁԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԲԱԺԱՆՈՒՄՆԵՐՈՒՄ ՀՆԱԳՈՒՅՆ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐԻՑ ՄԻՆՁԵՎ XIX ԴԱՐԸ	18
ա) Տայքը հնագույն ժամանակներից մինչև XV դարը	18
բ) Տայքն Օսմանյան կայսրության վարչաքաղաքական համակարգում (XVI–XIX դարեր)	54
ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ	
ՏԱՅՔԻ ԲՆԱԿԱՎԱՅՐԵՐԻ ՏԵՂԱԲԱՇԽՈՒՄԸ ՈՒ ՏԵՂԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ (XVI–XIX ԴԱՐԵՐ).....	70
ա) Արևմտյան գավառներ	71
բ) Կենտրոնական գավառներ	84
գ) Արևելյան գավառներ	107
ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ	
ԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՅՆԵՐԸ ՏԱՅՔՈՒՄ (XVI ԴԱՐ – XIX ԴԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ԵՐԵՍՆԱՄՅԱԿ)	117
ա) Ժողովրդագրական գործընթացները Տայքում XVI–XVIII դարերում	117
բ) Ժողովրդագրական գործընթացները Տայքում XIX դարի առաջին երեսնամյակին	141
Վերջաբան	159
Резюме	165
Summary	168
Օգտագործված աղբյուրների և գրականության ցանկ	171
Անձնանունների ցանկ	185
Տեղանունների ցանկ	189
Հավելված	199

ԱՐԿԱԴԻ ԱՐՏՅՈՍԻ ԱԿՈՊՈՎ

ՏԱՅՔ

ՎԱՐՉԱԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՏԿԵՐԸ

XVI ԴԱՐԻՑ XIX ԴԱՐԻ

I ԵՐԵՄՆԱՄՅԱԿԸ

Համակարգչային ձևավորումը՝ Ն. Ադամյանի
Տպագրիչ՝ Լ. Մուրադյան

Ստորագրված է տպագրության 14.11.2013 թ.:
Տպաքանակը՝ 250 օրինակ:

ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱՎԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ НАН РА
INSTITUTE OF HISTORY OF NAS RA

ՀՀ, 0019, Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պող. 24/4
РА, 0019, Ереван, просп. Маршала Баграмяна 24/4
24/4, Marshall Baghramyan Ave., 0019, Yerevan
<http://www.academhistory.am>